

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

İsmayılov Nazim İsrafil oğlu

F Ə L S Ə F Ə

(fəlsəfi fikrin inkişaf tarixi)

Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti.

Bakı - 2018

Elmi redaktor : Respublikanın əməkdar elm xadimi,
fəlsəfə elmləri doktoru,
prof. Gülnaz Abdullazadə.

Məsul redaktor : AMEA Fəlsəfə İnstitutu,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Nicat Əliyev

Rəyçilər : 1. prof. Tərlan Quliyev
2. prof. Adilə Kərimbəyova
3. dos. Kamina Məmmədova
4. b/m. Xavər Səfərova

Dərs vəsaiti Bakı Musiqi Akademiyasının
Elmi Surasının 24 may 2017-ci il tarixli
iclasının qərarı ilə ali məktəblərin tələbələri
üçün dərs vəsaiti kimi çapa buraxılmışdır
(protokol 10).

İsmayılov N.İ. Fəlsəfə (fəlsəfi fikrin inkişaf tarixi).
Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı -2018, 142 səh.

Müasir dünyada istər Amerikanın, istərsə də Avropanın və Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrində, demək olar ki, bütün qabaqcıl təhsil ocaqlarında fəlsəfə fənninin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir. Buna görə də, təhsil prosesində tələbələri müxtəlif dərs vəsaitləri ilə təmin etmək üçün yeni - yeni dərs vəsaitlərinin yazılmasına böyük fikir verilir.

Bu dərs vəsaitinin yazılmasında müəllif mövcud olan ədəbiyyatdan geniş istifadə edərək, fəlsəfə tarixində müxtəlif filosofların mövcud olan fəlsəfi problemlərə baxışlarını izləyərək, onları şərh etməyə cəhd etmişdir.

"Fəlsəfə" fənni üzrə təqdim edilən bu dərs vəsaitinin əsas məqsədi tələbələrə fəlsəfə fənninin mahiyyətini dərk edərək, onu oyrənməkdə onlara yardımçı ola biləcək bir dərs vəsaiti təqdim etmək, müasir dövrün tələblərindən və tələbələrin maraqlarından çıxış edərək, tələbələrin dünyagörüşlərini inkişaf etdirməkdən, onlarda gerçəkliyə münasibəti ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən ideyalar, prinsiplər və qanunauyğunluqları, təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün ən ümumi inkişaf qanunları haqqında bilikləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Dərs vəsaiti ilk növbədə bakalavr pilləsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, ondan müəllimlər, elmi işçilər, doktorantlar və geniş oxucu kütləsi də bəhrələnmə bilər. Vəsaitin dili sadə, aydın, tələbələrin başa düşəcəyi tərzdə, "Fəlsəfə" fənninin proqramına uyğun, müxtəlif sxemlərdən istifadə edilməklə tərtib edilmişdir. Dərs vəsaitində əsas fəlsəfi problemlər fəlsəfə tarixinin materialları əsasında nəzərdən keçirilir. Müəllifin dərs vəsaitində qarşıya qoyduğu əsas məsələlərdən biri, tələbələrin, oxucunun bizi əhatə edən dünyanı, sosial gerçəkliyi başa düşməyə, həyata öz baxışlarını, mövqelərini müstəqil surətdə müəyyənləşdirməkdə kömək etməyə çalışmasıdır.

Fəlsəfənin predmeti. Fəlsəfə dünyagörüşü kimi.

Fəlsəfə elmi təxminən üç min il bundan əvvəl Qədim Şərqdə - Misirdə, Babilistanda, Çində, Hindistanda təşəkkül tapmış, eramızdan əvvəl 7 - 6-cı əsrlərdə Antik Yunanıstanda klassik forma kəsb etmişdir. Fəlsəfə qədim zamanlardan "elmlər elmi" adlandırılmış, empirik və nəzəri biliyin müxtəlif sahələrinin əsası hesab edilmişdir. Mükəmməl dünyagörüşü kimi fəlsəfə dünyanın mahiyyəti, həyatın mənası, dünyanı dərk etməyin xüsusi forması, varlığın ümumi prinsiplərinə dair baxışlar sistemi kimi, həm də ən yaxşı nəzəri təfəkkür məktəbidir.

"Fəlsəfə" sözünü ilk dəfə antik yunan filosofu Pifaqorun islətdiyi qəbul edilib, lakin bəzi tarixi sənədlərdə bu sözün yaranması Herodot və Heraklitin adı ilə də bağlanır. Yunanca "filio" - sevirəm, "sophio" isə müdrik deməkdir, yəni fəlsəfə - müdrikliyi, hikməti sevmək, müdrikliyə rəğbət bəsləmək mənasında işlədilir. Bu sözün mənasını ilk dəfə məşhur qədim yunan mütəfəkkirləri Platon (e.ə. 428/27 - 348-ci illər) və Aristotel (e.ə. 384 - 322-ci illər) dərinlən təhlil etmiş, fəlsəfəni xüsusi bir elm kimi ilk dəfə fərqləndirən də məhz Platon olmuşdur. Lakin filosof olmaq üçün təkə müdrikliyi sevmək kifayət deyil, çünki, müdrikliyə sevgi hələ insanı onun sahibi və yarananı etmir, hərçənd ki, filosof olmaq üçün, bu çox vacib şərtlərdən birini təşkil edir. Bundan başqa, burada digər bir sual da açılmamış qalır – "bəs müdriklik özü nədir?"

Filosoflar özləri bu suala müxtəlif cür cavablar veriblər və hər kəs özünə görə filosofluq edib. Fəlsəfənin müxtəlif cür anlanması da məhz bununla bağlıdır. İ. Q. Fıxte yazırdı ki, "hətta indiki fəlsəfi yazıçılar arasında çətin ki, yarım düjün¹ belələri tapılsın ki, fəlsəfənin nə olduğunu bilsinlər."²

Pifaqora əsasən, fəlsəfənin mənası – həqiqətin axtarışıdır və onun bu fikri ilə qədim yunan filosofu Heraklit də şərik idi. Ancaq, sofistlər tamamilə başqa cür fikirləşirdilər. Onların fikrincə, filosofun əsas məqsədi - öz şagirdlərinə müdrikliyi öyrətməkdir. Məşhur qədim yunan mütəfəkkiri Platon isə güman edirdi ki, fəlsəfənin məqsədi əbədi və mütləq həqiqətlərin dərk edilməsindədir ki, bu da ancaq anadan doğularkən müdrik qəlbə malik olan şəxslərə (filosoflara) məxsusdur. Buna görə filosof olmurlar, filosof kimi doğulurlar. Aristotelin fikrincə isə fəlsəfənin məqsədi – dünyanın özündə ümuminin anlanması, dərk edilməsidir, onun predmetini isə ilk başlanğıc və varlığın səbəbləri təşkil edir; fəlsəfə yeganə elmdir ki, özü - özü üçün mövcuddur və "biliyi və başa düşməni, bilik və başa düşmənin özü üçün"dür kimi təqdim edir.³

Pifaqorun anlamında filosof həqiqəti dərk etməyə çalışan dərin düşüncəli adamdır. Digər antik yunan filosofu Sokrat isə fəlsəfəni həqiqətə məhəbbət elimi kimi qiymətləndirirdi. Bu dövrün yunan filosofları fəlsəfəni xeyirxahlıq, xoşbəxt yaşamaq sənəti, Aristotel kimi dahi isə fəlsəfəni "başlanğıclar haqqında elm" və biliklərin universal sistemi kimi səciyyələndirmişdir. Lakin fəlsəfənin təməlində müdriklik dursa da, "müdrikliklə" "filosof" sözləri mənaca eyni deyildir və tarixən müdriklik daha qədimdir. Yunan filosofu Laertli Diogen "Məşhur filosofların həyatı, təlimləri və deyimləri haqqında" əsərində qədim mağların cəmiyyət, ədalət, xeyirxahlıq haqqındakı fikirlərinin yunan filosoflarına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. Belə isə, fəlsəfənin mənbəyi Antik Yunanıstan deyil, Qədim Şərqlə bağlıdır. Klassik alman fəlsəfəsinin banilərindən biri olan Hegel qeyd edirdi ki, mütləq ruh haqqında biliklər şərqdən qərbə doğru hərəkət etmişdir. Qədim Şərq müdriklərinin Antik dövrün Yunan filosoflarının dünyagörüşlərinə

1. düjün - on iki ədədi; şeytan düjünü - on üç rəqəmi.

2. Вых: Фихте И. Г. Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии. Москва, 1993. с. 5.

3. Вых: Аристотел. Əsərləri 4 cildə, Москва, 1975. cild 1, с. 69 (rusca).

çox böyük müsbət təsir göstərdiyini həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Yunan filosofları özləri də etiraf etmişdilər. Lakin ilkin fəlsəfi görüşlərin şərq alimlərinə məxsus olmasına baxmayaraq, fəlsəfə bir elm kimi sistemli şəkildə ilk dəfə Yunanıstanda öyrənilməyə və tədris olunmağa başlanmışdır.

Orta əsrlərdə Şərqdə ərəb dilli alimlər etiraf edirdilər ki, "hikmət sevrlik" mənasında fəlsəfə sözü yunanlara məxsusdur. Məsələn, elm aləmində Aristoteldən sonra "İkinci müəllim" (əl-Müəllim əs-sani) fəxri adını qazanmış türk mənşəli Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi (870-950) yazırdı ki: "Bu elm, deyirlər, qədimdə iraq əhli olan kildanilərdə mövcud imiş, sonra Misir əhlinə, ondan yunanlara, daha sonra assurlərə və nəhayət ərəblərə keçmişdir. Həmin elmin bütün məzmunu öz ifadəsini yunan dilində tapmış, sonra assuri dilinə, daha sonra ərəb dilinə çevrilmişdir. Yunanlarda bu elmə yiyələnmiş kəslər onu mütləq sürətdə hikmət və ən əzəli hikmət, onu qazanmağı və ona vərdiş etməyi isə fəlsəfə adlandırmışlar. Bununla əzəmətli hikmətə rəğbəti, onu sevrliyi nəzərdə tuturlar."

Fəlsəfənin *predmetini* varlıq, təbiət, cəmiyyət, insan, real gerçəklik təşkil edir, lakin bu elm sahələrini bir çox digər elmlər də, məsələn, fizika, kimya, biologiya, psixologiya və s. elmlər də öyrənir, tədqiq edir və fəlsəfənin onlardan başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, o, təbiət hadisələrini, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını və insan təfəkkürünün ümumi cəhətlərini tədqiq edir. Bizim hələ orta məktəbdən öyrəndiyimiz dəqiq elmlərin predmeti isə çox yığcamdır. Fəlsəfənin predmetinin əsasında isə bütövlükdə insanın dünyaya münasibəti durur. Bir çox əsrlər boyu fəlsəfə dünya, insan və s. haqqında mövcud olan bütün bilikləri özündə cəmləşdirmişdir, yəni bizim bu gün bildiyimiz riyaziyyat, biologiya, fizika, coğrafiya, tarix, astronomiya, məntiq və s. bu kimi elmlər qədimdə mövcud olmamışdır və ancaq tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində, bu elm sahələrinin ayrı-ayrılıqda inkişafı nəticəsində bu elmlər tədricən fəlsəfədən ayrılaraq, müstəqil bilik sahəsinə çevrilmişlər. Bu proses əlbətdə ki, tədricən fəlsəfənin də tədqiqat dairəsini müəyyənləşdirmiş və predmetini formalaşdırmışdır.

Müasir dövrdə ixtisasından asılı olmayaraq hamı fəlsəfi problemlərlə maraqlanır. Artıq bir çox elm sahələrinin nümayəndələri öz tədqiqatlarında nəzəri fikirlərini ifadə etmək üçün fəlsəfi metodlardan, analiz və sintezdən, anlayışlardan geniş surətdə istifadə edirlər. Fəlsəfənin idrak nəzəriyyəsi bütövlükdə bütün elmlərin nümayəndələri yararlanır. Təbiət və həyat fəlsəfəsindən müasir fizika, biologiya, kimya kimi elmlər də çox bəhrələnirlər. Elə bir elm və həyat sahəsi yoxdur ki, onun fəlsəfəsi olmasın: həyatın, təbiətin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, siyasətin, hüququn, musiqinin, riyaziyyatın və sairənin fəlsəfəsi - yəni müasir dövrdə fəlsəfəyə böyük ehtiyac vardır. Böyük alman filosofu İ.Q.Fixtenin (1762 - 1814) dili ilə desək, fəlsəfə nəinki ən ümumi elmdir, o həm də hər bir biliyin ilkin şərtidir. Bəşər tarixində fəlsəfənin universal, ən ümumi suallara cavab verməyə çalışan bir elm sahəsi olduğunu bir çox görkəmli elm və mədəniyyət dahiləri təsdiq etmişdilər.

Fəlsəfənin əsas vəzifələrindən biri müxtəlif elmi biliklər arasında vasitəçi və koordinator kimi, müxtəlif elm sahələrində elmi tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdiricisi rolunda çıxış etməsidir. Tarix boyu şairlər, yazıçılar, musiqiçilər, rəccamlar, müxtəlif elm sahələrinin adamları da filosoflar kimi bəşəri problemləri araşdırmağa, onları fəlsəfi nöqteyi - nəzərdən tədqiq etməyə, fəlsəfi ideyalara bədii forma verməyə cəhd etmişlər. A.Şükürovun "Fəlsəfə" dərsliyində 2-ci nəşrə müqəddimədə vurğulandığı kimi: "Filosof fəlsəfi ideyalara bədii forma verir. Volterin "Kandid", A.Kamyunun "Özgə", J.P.Sartın əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Qədim Romanın filosof - atomisti T.L.Kar "Şeylərin təbiəti haqqında" fəlsəfi traktatını poema şəklində vermişdir. Platonun dialoqları fəlsəfə tarixinə nə qədər aiddirsə, bir o qədər də ədəbiyyat tarixinə aiddir. T.Mannın, R.Muxilin, M.Prustun, C.Coysun, F.Kafkanın, X.Kortasarın, U.Ekonun və s. əsərləri fəlsəfi proza hesab olunur. Fəlsəfə və ədəbiyyatın üzvü sintezi kimi F.Dostoyevskinin, L.Tostoyun əsərlərini nümunə göstərə bilərik."

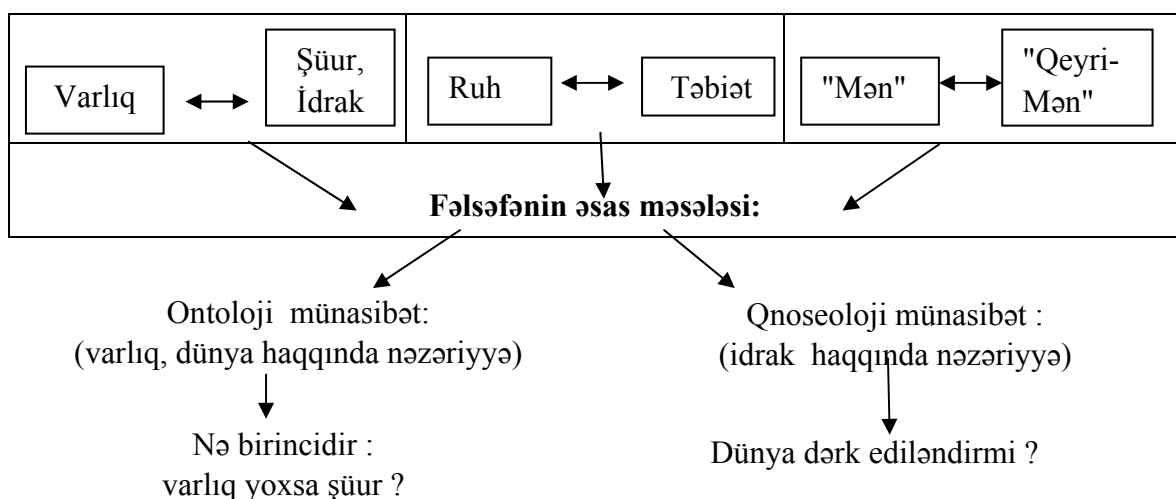
Bu gün fəlsəfə ilə müxtəlif elmlər arasında fərqli və oxşar cəhətlərin olduğunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, dəqiq elmlər dünyanı bütövlükdə deyil, ayrı-ayrı sahələrini müəyyən cihazlar, müşahidələr və təcrübələr vasitəsilə öyrəndikləri halda, fəlsəfə ayrılıqda heç bir elmin həll edə bilmədiyi məsələləri tədqiq edir. Çox vaxt elmi problemlərin arxasında elə ciddi fəlsəfi problemlər durur ki, onları aydınlaşdırmadan bu və ya digər elmi kəşflərin əhəmiyyətini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Məsələn, görkəmli təbiətşünas alim M. Born elmi axtarışlarda fəlsəfi dünyagörüşün istiqamətverici əhəmiyyətindən danışarkən etiraf etmişdir ki, fizika öz nəticələrinin fəlsəfi dəyərini anladıqda yaşayır. Dəqiq elmlərdə olduğu kimi, fəlsəfi biliklər də isbat olunandır və onlar inama, emosiyaya deyil, əsaslı məntiqi dəlillərə söykənərək, obyektiv bilik verir.

Müasir dövrdə elmlər adətən beş qrupa bölünür ki, bunlar fəlsəfi, humanitar, dəqiq, texniki elmlər və təbiətşünaslıqdır. Bu elmlər sistemində fəlsəfənin başlıca vəzifəsi bu elmləri bir-biri ilə əlaqələndirmək, onların nailiyyətlərini ümumiləşdirərək, təbiəti, cəmiyyəti, insanı öyrənən elmlər arasında bir növ integrasiya vasitəsi kimi çıxış etməsidir. Fəlsəfənin "varlıq", "ziddiyyət", "forma", "məzmun", "məkan", "zaman", "səbəb", "nəticə", "qanun" və s. onlarla bu cür böyük həcmli kateqoriyaları bütün elmlərdə istifadə edilir ki, bunlarsız onların inkişafı qeyri-mümkündür. Fəlsəfə ilə elm əsrlər boyu bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlı olub və bir-birindən faydalanıblar. Müasir elmi ideyaların əksəriyyəti vaxtı ilə fəlsəfə tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Fəlsəfə təbiət, cəmiyyət, insan haqqında ən ümumi spesifik nəzəri baxışlar sistemi, bütövlükdə insanın dünyaya münasibəti haqqında təlimdir. Fəlsəfənin əsas məsələsi - insan təfəkkürü ilə varlıq, maddi ilə ideal, ruh ilə təbiət, materiya ilə şüur, subyektiv ilə obyektiv və s. arasındakı münasibətləri öyrənib, tədqiq etməkdən ibarətdir. F.Engels özünün "Lyudviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu" əsərində *fəlsəfənin əsas məsələsini* iki sualaltı hissəyə (tərəfə) bölmüşdür.

Fəlsəfənin əsas məsələsini təşkil edir.	
insanın dünyaya münasibəti	insan idrakının gerçəkliyə münasibəti

Fəlsəfənin əsas məsələsində başlıca sual - nəyin əsas, əzəl, ilkin olmasıdır. Fəlsəfənin əsas məsələsinin birinci tərəfini dünyanın maddi başlanğıca, yoxsa ilahi qüvvə tərəfindən yaradıldığının qəbul edilməsi təşkil edir. Bu sualın ikinci tərəfini isə dünyanın dərk edilə bilinməsi, yoxsa onun dərk edilməz olması təşkil edir.

Şüurun varlığa münasibəti ona görə fəlsəfənin əsas məsələsidir ki, fəlsəfi dünyagörüşün formalaşması, digər fəlsəfi problemlərin həlli ondan başlayır və ondan asılıdır. Bu suala bu və ya digər cavabın verilməsi, müxtəlif fəlsəfi istiqamətlərin və məktəblərin spesifik xüsusiyyətlərini təyin edir. Bu suallardan irəli gələrək, fəlsəfənin əsas məsələsinin dərk edilməsində əsasən iki yanaşma tərzinin: yəni *materialist və idealist yanaşma* tərzinin olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Fəlsəfənin əsas məsələsi:		
	Materialist yanaşma	Idealist yanaşma
Sualın 1-ci tərəfi	Dünya maddi başlanğıca malikdir	Dünya ilahi qüvvə tərəfindən yaradılıb
Sualın 2-ci tərəfi	Dünya dərk ediləndir və o bizim şüurumuzda olduğu kimi əks olunur	Dünya dərk edilməzdir, çünki dünyada mövcud olan bütün şeylər və baş verən bütün proseslər ilahi qüvvənin istəyinin nəticəsidir

Materializm və idealizm dünyaya iki fərqli baxışlar sistemi kimi fəlsəfi fikrin inkişafında mühüm istiqamətlərdir. Materializm latın sözü olan "materialis" sözündən əmələ gəlib, mənası - maddi deməkdir. Materializm materiyani, yəni obyektiv reallığı bütün mövcudatın əsası, başlanğıcı, ideal təsəvvürün isə - yəni anlayış, iradə, ruh, hisslərin isə törəmə olduğunu iddia edən fəlsəfi baxışdır.

Materializm :	
qədim sadəlov materializm	metafizik materializm
mexaniki materializm	dialektik materializm

Materialistlərin fikrincə, materiya 1-ci, əzəl və şüurumuzun əsasıdır, şüur isə 2-ci, materiyadan yaranma, törəmədir. Lakin burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, nəyinsə 1-ci olduğunu qeyd edərkən, nəyin 1-ci yarandığı və ya nəyin nədən törədiyi yox (yəni, idealistlərə görə - 1-ci şüur, ruh, materialistlərə görə isə - 1-ci materiyanın yarandığı yox), hansınınsa digərinə münasibətdə birinci olması nəzərdə tutulur.

Materialistlərin fikrincə dünya həm də dərk ediləndir, çünki dünyada mövcud olan bütün şeylər və baş verən bütün hadisələr bizim şüurumuzda olduğu kimi əks olunur və biz onları görə və dərk edə bilirik. Lakin bizim dünyamızda və ondan kənarda elə şeylər, proseslər, hallar, xüsusiyyətlər və s. var ki, biz onları hiss orqanlarımız vasitəsi ilə duya, görə, eşidə, hiss edə bilməsək də, onun varlığını, necə baş verdiyi haqqında mühakimə yürüdə bilirik.

İdealistlər isə bunun tam əksini iddia edirlər. İdealizm, varlığın düşüncədən müstəqil olaraq mövcud olduğunu qəbul edən "realizm", "materializm" kimi fəlsəfi cərəyanların tam qarşı qütbündə duran fəlsəfi nəzəriyyədir. Fəlsəfi mənada idealizm dünyanın yalnız bizim düşüncələrimizdə, ruhumuzda, ideyada əks olunması fikrini qəbul edir.

İdealizmin iki əsas növü var: obyektiv və subyektiv .

İdealistlərə gücrə fəlsəfənin əsas məsələsində:	
Ümumi cəhət : Fəlsəfənin əsas sualının 1-ci tərəfi- həm obyektiv, həm də subyektiv idealistlər dünyanın yaradıcısı kimi Allahın (yəni, ilahi bir varlığın) varlığını qəbul edirlər. Fəlsəfənin əsas sualının 2-ci tərəfi - həm obyektiv, həm də subyektiv idealistlər əsas kimi ideyanı götürürlər.	
Obyektiv idealistlər	Subyektiv idealistlər
Şüur, ruh insandan əvvəl, ondan kənarda və ondan asılı olmadan mövcuddur (Platon, Hegel)	İnsanın fərdi şüurunu əsas götürürlər (Berkli, Max, Avinarius). Dünya zahiri təzahür, hadisə kimi dərk ediləndir, mahiyyət kimi yox. (Kant) Dərketmə hiss orqanları vasitəsi ilə baş verir, insan şüuru isə hiss orqanlarından xaricdə yerləşənləri dərk etmək qabiliyyətinə malik deyil. (Holbax, Didro)

Filosof – müdrikliyə cəhd edən, həqiqəti axtaran, sevən insandır. Buna görə də filosofun hədəfi - "təmi təmi kimi" anlamaq, bütün mövcudatın, hər şeyin, varlığın ilkin səbəbinin nədən ibarət olduğunu dərk etməkdən ibarətdir. Yunanlar belə hesab edirdilər ki, fəlsəfənin başlanğıcı insanın dünya və özü qarşısında təəccüblənməsindən başlayır. Beləliklə, filosofluq etmək insana və bəşəriyyətə məxsusdur. Fəlsəfə – həqiqətə və düzlüyə insanın təmiz sevgisi, "biliyin özünə görə bilikdir" (Aristotel, "Metafizika"). Fəlsəfəni məhz bu cür anlayan Roma mütəfəkkiri Siseron geyd edirdi ki, fəlsəfəni sevməmək - doğma ananı sevməmək kimi bir şeydir.

Fəlsəfənin əsas vəzifəsi, predmeti insanların dünyagörüşü ilə bağlı məsələləri araşdırmaqdan, onlara cavabların axtarılmasından ibarətdir. Fəlsəfənin əsas mahiyyəti həqiqəti dərk etməyin əbədi axtarışında olmasıdır. Məsələn, əgər riyaziyyat, fizika, kimya kimi dəqiq elmlər məsələnin dəqiq həlli yollarını axtarırsa, fəlsəfə daha geniş məfhumlar olan materiya, ruh, varlıq, təfəkkür, zaman, məkan, şüur, idrak və digər bu cür böyük həcmli kateqoriyaların mahiyyətini öyrənməyə, onları dərk edib, izah etməyə çalışır. Lakin bu cür məsələlərin birdəfəlik həllini vermək qeyri - mümkündür, çünki bütün elmlərdə edilən yeni kəşflər bu məsələlərin izahına yeni - yeni çalarlar əlavə edir. Son nəticədə isə biz yaşadığımız dünyanı daha dərinədən öyrənir, onun yeni tərəflərini kəşf və izah edirik. Lakin fəlsəfənin elə problemləri də var ki, bunları əsrlər boyu bütün bəşəriyyətin etdiyi kəşflərin cəmi vasitəsi ilə belə izah etmək, onlara bir mənalı cavab vermək qeyri - mümkündür. Bu cür problemlər içərisində, məsələn, təkcə dünyanın, kainatın necə yaranması, ruh, varlıq, insanın canlı varlıq kimi bu dünyadakı rolu, gözəllik, həqiqət və s. "əbədi məsələlər"lə bağlı sualları misal çəkmək olar ki, bunlar daim geniş müzakirə və mübahisə obyektinə olmuş və bu gün də bu sualların araşdırılması fəlsəfənin başlıca işidir. Dünyagörüş öz məzmununda müxtəlif bilikləri, baxışları, təsəvvürləri, məlumatları, ümidləri, əqidələri, inancları və s. birləşdirir.

Fəlsəfənin funksiyaları :	
Dünyagörüşü funksiyası: humanist, içtimai-akseoloji, mədəni-tərbiyəvi, informasiya.	Metodoloji funksiya : evristik, əlaqələndirici, birləşdirici, mədəni-qnoseoloji.

İnsanın dünyanı dərk etməsində *fəlsəfi kateqoriyaların* rolu müstəsnaadır. Kateqoriyalar idrakın və gerçəkliyin əhəmiyyətli və ümumi xüsusiyyətlərini ifadə edən, fəlsəfənin ən ümumi və fundamental anlayışlarına deyilir və onlar idrakın tarixi inkişafının ümumiləşdirilməsinin nəticəsi kimi yaranmışlar. Fəlsəfi kateqoriyalar vasitəsi ilə insan ən ümumi anlayışlar vasitəsi ilə təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün ən ümumi və vacib xüsusiyyətlərini dərk edə bilir. Kateqoriya anlayışını fəlsəfəyə ilk dəfə antik dövrün ən böyük filosoflarından biri olan Aristotel gətirmişdir. Kateqoriyalar insanın dünyanın dəyişdirilməsinə və dərk edilməsinə istiqamətlənmiş fəlsəfi anlayışlardır və zaman kəsiyində onlar da dəyişir və formalaşır, sayı çoxalır, məzmunu genişlənir.

Fəlsəfənin əsas kateqoriyaları :	
Məkan	Zaman
Səbəb	Nəticə
Mahiyyət	Hərəkət
Kəmiyyət	Keyfiyyət
Məzmun	Forma
Zərurət	Təsadüf
Təkcə	Ümumi
İmkan	Gerçəklik

Dünyagörüşün əsas məsələsi - insanın dünyaya münasibəti, dünyagörüşün mənbəyi və onun problemi isə, fərdin varlığıdır. Dünyagörüşü içtimai və fərdi şüurun özəyi, insanın fəaliyyətinin istiqamətvericisidir.

Dünyagörüşün formalaşmasında əsas amillər :		
dərketmə	qiymətləndirmə	fəaliyyət

Dünyagörüşü - insanın onu əhatə edən dünya haqqında məcmu təsəvvürləri, orada onun yeri, həmçinin gündəlik həyatda insanın davranışını müəyyən edən qiymətli oriyentasiyalar sistemidir.

Əksər hallarda **filosoflar dünyagörüşün dörd tipinin** olduğunu qeyd edirlər :

Dünyagörüşün dörd tipi :		
1.	Mifoloji:	- xüsusiyyətləri: insan dünyası ilə təbiətin bir- birindən ayrılmazlığı; insan təbiətin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir, təbiətin özü isə ilahiləşdirilir;
2.	Dini:	- xüsusiyyətləri: insan və təbiət bir-birindən ayrılır; bizi əhatə edən dünyada baş verən bütün hadisələr fəvqəltəbii güvvələrin müdaxiləsi vasitəsi ilə baxılır; bizi əhatə edən dünya Allah tərəfindən yaradılmışdır, buna görə də bu dünyanın mahiyyətini rəşional yolla dərk etmək mümkün deyil;
3.	Adi :	- xüsusiyyətləri: bizi əhatə edən dünyanın bütün hadisələri həyat təcrübəsi və sağlam düşüncə mövqelərindən baxılır; adi dünyagörüşün köməyi ilə dünyanın yalnız xarici təzahürlərini aşkar etmək olar, amma onların daxili mahiyyətini dərk etmək olmaz (məsələn, qədim insanlar xarici əlamətlərə görə yağışın nə vaxt yağacağını müəyyən edə bilirdilər);
4.	Elmi - nəzəri :	- xüsusiyyətləri: bizi əhatə edən dünyanın hadisələri rəşional yolla izah olunur, yəni bu, təfəkkürün məntiqi qanunlarının və elmi məlumatların köməyi ilə izah olunurdu. Fəlsəfə məhz dünyagörüşünün bu tipinə əsaslanırdı.

Dünyagörüşün formaları :	
Mifologiya - dünya haqqında ibtidai icma cəmiyyəti insanına məxsus fantastik təsəvvür və mifləri öyrənən elm və ictimai inkişafın ilkin mərhələsində bütün xalqlar üçün xarakterik olan ictimai şüur forması	
Din - (latınca “religion”) insanı Tanrıya bağlayan vasitə	Fəlsəfə - varlığın, insan təfəkkürünün və idrak prosesinin ən ümumi qanunauyğunluqları haqqında elm.

Mifologiya insanların dünyanı dərk etməsində ictimai düşüncənin ilk forması kimi müstəsna rola malik idi. Mifologiya - yunanca əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan və s. haqda söz, təlim, elm deməkdir. Dünyada elə bir xalq tapmaq mümkün deyil ki, o öz inkişafında bu mərhələdən keçməmiş olsun. Qədim dövrlərdə mifologiya müxtəlif xalqlarda əfsanə, mif, epos, dastan, rəvayət, nağıl və s. formalarda mövcud olmuş və orada Tanrılardan və digər əfsanəvi personajlardan, onların həyatlarından, başlarına gələn fantastik əhvalatlardan, onların igidliklərindən, ədalətin, işıqlı qüvvələrin zülm, qaranlıq qüvvələr üzərindəki qələbəsiindən və s. söhbət açılırdı. Mifologiya xalqların məənəviyyatlarının, onların bütövlükdə bütün mədəniyyətlərinin - incəsənət, poeziya, musiqi və ədəbiyyatlarının inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir.

Mifologiya dünyagörüşün elə bir tarixi tipidir ki, burada dünya və insan obrazlı-simvolik formada dərk edilir və onun üçün ən tipik olan şey insanın dünyanı bədii- obrazlı və hissiyyatlı-

əyani formada dərk etməsidir. Mifologiya anlayışlarla deyil, obrazlarla dərk etmədir və burada insan bütün mövcud olanı özüylə eyniləşdirərək, özünü təbiətdən ayırmır.

Mifologiyanın tipik xüsusiyyətləri:	
Antropomorfizm	- İnsanın hər şeyi özüylə eyniləşdirməsi. (Hərfi mənada antropomorfizm - insaniləşdirmək deməkdir.)
Animizm	- Canlandırma, ruhlandırma. (Yəni, animizmə görə insanın, heyvanların, bitkilərin, suların, daşların da və s. qəlbi, ruhu var.)
Alogizm (məntiqsizlik)	- Günəşi dayandırmaq, ölmüşü diriltmək, canlandırmaq olar və s., yəni miflərin öz məntiqi (məntiqsiz məntiqi) mövcuddur

İnsanın dünyaya mifoloji baxışlarının inkişafı sonrakı mərhələdə dinin və fəlsəfənin formalaşmasına, inkişafına təkan vermişdir. Fəlsəfi dünyagörüşü gerçək müşahidələrə və məntiqi təhlilə əsaslanır.

Fəlsəfənin əsas istiqamətləri :	
Mifologiya - ictimai şüurun ilkin forması	Ontologiya- varlıq haqqında təlim
Qneseologiya - (idrak nəzəriyyəsi) yunanca bilik haqqında təlim	Epistemologiya - fəlsəfənin məlumatın təbiəti, əhatəsi və qaynağı ilə maraqlanan bölməsi (məlumat fəlsəfəsi)
Məntiq - insan təfəkkürü haqqında təlim	Etika - ictimai şüur formalarından biri kimi əxlaq, tərbiyə və məənəviyyət haqqında fəlsəfi nəzəriyyə
Estetika - hisslər haqqında elm	Din fəlsəfəsi - dinə yönəlmiş fəlsəfi baxışların məcmusu
Elm fəlsəfəsi - fəlsəfə ilə elmi biliklərin qarşılıqlı inteqrasiyası və zənginləşməsi	Tarix fəlsəfəsi - tarixi faktları zəruri əlaqələr ilə birləşdirərək, onların fəlsəfi mahiyyətinin axtarılması
Sosial fəlsəfə- cəmiyyət haqqında nəzəriyyə	Antropologiya- insan haqqında nəzəriyyə
Aksiologiya - insani dəyərləri öyrənən elm	Fəlsəfə tarixi - fəlsəfi biliklərin inkişafını öyrənən elm.

Bütövlükdə fəlsəfənin tarixi özü - özlüyündə "müdrilik kitabını" təşkil edir ki, əgər onu diqqətlə oxusaq, bu müasir problemlərin həlli üçün çox şey verə bilər. Buna görə də əvvəlcə aydınlaşdırmaq lazımdır - fəlsəfə necə yaranıb, öz tarixi inkişafında hansı mərhələlərdən keçib və bu gün onun inkişafı və durumu hansı səviyyədədir.

Bəzi fəlsəfi nəzəriyyələr :	
idealizm	materializm
modernizm ¹	peripatetizm ⁵
pragmatizm ²	pozitivizm ⁶
ekzistensializm ³	rasionalizm ⁷
skeptisizm ⁴	irrasionalizm ⁸

Fəlsəfənin strukturu.

Fəlsəfənin əsas bölmələri (ontologiya, aksiologiya, antropologiya, qnoseologiya, praksiologiya, məntiq, estetika, etika, kulturalogiya və b.) tamın - yəni bütövlükdə fəlsəfənin bərabər hissələri kimi təsəvvür edilə bilər ki, bu da fəlsəfi biliyinin strukturunu təşkil edir. Mənşəyinə görə fəlsəfənin əsas və birinci hissəsini ontologiya təşkil edir.

Fəlsəfənin beş əsas bölməsi :				
Ontologiya -	Qnoseologiya -	Praksiologiya-	Aksiologiya -	Sosiologiya -
(idealist fəlsəfədə varlıq haqqında metafizik nəzəriyyə)	(idrak nəzəriyyəsi)	(insanın əməli fəaliyyəti, insani dəyərlərin real həyatda reallaşdırılması, praktika haqqında təlim)	(predmet və hadisələrin qiymətləndirilməsini, insani dəyərləri öyrənən elm)	(cəmiyyəti mikro və makro səviyyədə öyrənən elm)

-
1. Modernizm : a) müasirlik; b) XIX əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında sənət və ədəbiyyatda realizmə zidd cərəyan.
 2. Pragmatizm : a) müasir fəlsəfədə gerçəkliyin obyektivliyini inkar edən və yalnız praktik fayda verən şeyi həqiqət kimi qəbul edən cərəyan; b) tarixi hadisələrin yalnız zahiri əlaqə və ardıcılıq cəhətdən təsviri.
 3. Ekzistensializm - həyatın mənasızlığını, ictimai fəaliyyətin faydasızlığını, əxlaqın əsassızlığını sübut etməyə çalışan imperializm dövrünün fəlsəfi cərəyanı.
 4. a) skeptisizm - obyektiv varlığın insan tərəfindən dərk edilə bilməsini inkar edən idealist fəlsəfi cərəyan; b) hər şeyə şübhə ilə baxma.
 5. peripatetizm - materializm ilə idealizm arasında tərəddüd edən qədim yunan filosofu Aristotelin nəzəriyyəsi.
 6. pozitivizm - a) subyektiv idealist fəlsəfi cərəyan (təcrübəyə, faktlara, reallığa əsaslanma).
 7. rasionalizm - a) təfəkkürü duyğu qavrayışından ayıran və yanlış olaraq əqli yeganə idrak vasitəsi hesab edən idealist fəlsəfi cərəyan (əql və idrak ilə iş görmə, öz işində, hərəkətində əqlə və idraka əsaslanma).
 8. irrasionalizm - idealist fəlsəfədə: bütün hadisələrin kökünü irrasional əsas təşkil etdiyini iddia edən və elmi məntiqi idrakı inkar edən cərəyan.

Mövzu 2. Fəlsəfi fikrin əsas inkişaf mərhələləri.

Fəlsəfə insanların mənəvi fəaliyyətinin üsulu kimi bəşəriyyətin ümumi mənəvi mədəniyyətinin ən qədim hissələrindən birini təşkil edir. İnsanlar hər zaman təbiət, cəmiyyət və idrakla bağlı problemlər ətrafında, insanın mövcudluğu, həyatın mənası və təyinatı haqqında, bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf qanunları haqqında düşünmüşlər. Bu suallara cavablar bir çox hallarda bəşəriyyətin tarixində mövcud olan prioritetlərlə bağlı idi. Məsələn, antik dövrdə insanı maraqlandıran suallar içərisində təbiətin və varlığın mənşəyi və digər bu cür məsələlər əsas yer tuturdu. İndi bu məsələlər əsasən elmi maraq sahisinə keçib. Fəlsəfəni isə müasir dövrdə bu məsələlərlə yanaşı həyatın mənası, insanın və bəşəriyyətin sağ qalması kimi problemlər daha çox düşündürür. Hər zaman kəsiyində cəmiyyətin həyatında radikal dəyişikliklər baş verəndə, orada baş verənlərin fəlsəfi mənasının dərk edilməsini tələb edən yeni-yeni problemlər yaranırdı ki, bu da insanları varlıq haqqında, bütün mövcud olan şeylər haqqında yenidən düşünməyə, əvvəlki elmi təsəvvürlərə düzəlişlər etməyə məcbur edirdi. Fəlsəfə qədim dövrlərdən cəmiyyətin qarşısında elə suallar qoyurdu ki, bunlar sonra təbiətsünaslığın, siyasətin, incəsənətin, dinin və hüququn tədqiqat predmetinə çevrilirdi.

Fəlsəfə hələ antik dövrlərdən bütün elmlərin elmi sayılırdı. Aristotel hətta onu elmlərin "çariçası" (şahın, çarın arvadı), elmlərin xanımı adlandırırdı. Həqiqətən də, o zaman fəlsəfə mifologiyadan və dindən ona varis qalmış dünyagörüş xarakterli nəzəri məlumatların bütöv məcmusunu özündə cəmləşdirə bilmişdir.

Fəlsəfə nədir və nəyi öyrənir : (dünya filosoflarının bu haqda fikirləri)	
Avesta	- müdriklik elmidir.
Əl - Fərabî	- varlıq haqqında elmdir
İbn Sina	- hikmət haqqında elmdir
İbn Rüşd	- mövcudluq haqqında elmdir
Əl Kindi	- həqiqət haqqında elmdir
Mötəzililər ¹	- fəlsəfə sağlamlar üçün qida, din isə xəstələr üçün dərmandır.
Sokrat	- həqiqətə məhəbbət elmidir
Demokrit	- xoşbəxt olmaq elmidir.
Platon	- tamın, ümuminin dərk olunmasıdır.
Aristotel	- nəzəri elmin bir hissəsi kimi elmlər elmidir.
Akvinalı Foma	- həqiqət haqqında, ilkin varlıq haqqında elmdir.
Rene Dekart	- elmlər elmidir.
Fixte	- elm haqqında təlimdir
Kant	- nəzəri cəhətdən formulə edilmiş dünyagörüşüdür.
Feryerbax	- maddi olanın mənəvi olana münasibətidir.
F. Engels	- təfəkkürün varlığa, ruhun təbiətə olan münasibətidir.
Marksizm:	- təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün ən ümumi inkişaf qanunauyğunluqları haqqında elmdir.
Spinoza	- ümumiləşdirilmiş bir riyaziyyatdır.

1. Mötəziliyin yaranması islamın yaranması, onun dünya dininə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdur. Mötəzilliyin banisi Vasil İbn Əta (700 - 749-cu illər) hesab olunur.

Fəlsəfə tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində müxtəlif elmi - nəzəri problemləri araşdırmış və müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmişdir. Məsələn, bunu biz müxtəlif dövrlərdə yaşamış filosofların fəlsəfə, onun mahiyyəti və rolu haqqındakı fikirlərindən də görə bilərik.

Fəlsəfi ideyaların rüşeymləri hələ gerçəkliyin mifoloji dərk edilməsinin dərinliklərində (e.ə. III - II minilliklərdə) yaranmağa başlayır. Fəlsəfə b.e.ə. 7 - 6 əsrlərdə mifoloji ənənələrin fonunda hər hansı bir dini mərasim və müqəddəs döndən (rəngdən) uzaq olan müstəqil düşüncə aktı kimi, bəşəriyyət tarixində şərqin ilk sinfi cəmiyyətlərində yaranmışdı. Xüsusi bilik sahəsi kimi fəlsəfə avrosentristlərin səhv və qərəzli iddialarına baxmayaraq (avrosentristlər fəlsəfənin qərbdə yarandığını iddia edirlər), ilk dəfə məhz Qədim Şərqdə : Misir, Babilistan, Hindistan və Çində meydana gəlmiş və inkişaf etmişdi.

Fəlsəfi fikrin ilk dəfə məhz Qədim Şərqdə yarandığını subut edən dəlillər içərisində riyaziyyat, astronomiya, təbabət, mexanika və s. elmlərin vətəninə də Qədim Şərq olmasıdır. Təxminən bu vaxtlar Antik Yunanıstanda da fəlsəfi fikir inkişaf edib, formalaşmışdı. Beləliklə, bizim bu gün "fəlsəfə" adlandırdığımız elm demək olar ki, adlarını çəkdiyimiz bu məkanlarda eyni vaxtda - təxminən bizim er.əv. VII əsr ilə - b.er.əv. V əsr arasında yaranmışdır.

Qədim dövrdən etibarən fəlsəfənin yaranması və inkişafı tarixi müəyyən dövrlər və ölkələr, bölgələr üzrə araşdırılıb, tədqiq edilmişdir, məsələn : Qədim dünya fəlsəfəsi, Qədim Şərq fəlsəfəsi, Qədim dövrdə Misirdə fəlsəfi fikrin inkişafı və s.

Tarixilik baxımından fəlsəfənin inkişaf mərhələləri:	
1.	- Qədim dünya fəlsəfəsi (b. er.əv.VII - b.er. V əsrinə qədər, daha dəqiq Qərbi Roma imperiyasının 476-cı ildə süqutuna qədərki dövrü əhatə edir.) Bəzən Antik fəlsəfənin sonu - b.er. 529-cu ilində Roma imperatoru Yustinian tərəfindən Afinada fəlsəfi məktəblərin və hər şeydən əvvəl Platonun Akademiyasının bağlanması tarixdə antik fəlsəfənin sonu kimi qəbul edilir);
2.	- Orta əsrlər fəlsəfəsi (V - XIV əsrlər). Orta əsrlər əsasən 500 - 1500-cü illər arasındakı dövrü əhatə edir ;
3.	- İntibah dövrünün fəlsəfəsi (XV-XVI əsrlər);
4.	- Yeni dövrün fəlsəfəsi (XVII - XIX əsrlər);
5.	- Müasir dövrün fəlsəfəsi (XX - XXI əsrin əvvəli).

Qədim dövrdə Misirdə fəlsəfi fikir.

Qədim Şərqdə hələ eramızdan əvvəl IV-III minillikdə, ilk növbədə Misir və Babilistanda quldarlıq quruluşu özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış, burada inkişaf etmiş quldarlıq dövlətləri mövcud olmuş, əkinçilik və heyvandarlıq, sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Burada riyaziyyat, astronomiya, təbabət, fəlsəfə və s. elmlər inkişaf edirdi və şərq filosofları öz

müddəalarını sübut etmək üçün bu elmlərin nailiyyətlərindən geniş istifadə edirdilər. Qədim Şərq ölkələrində yaranan və inkişaf edən fəlsəfi ideyalar burada təşəkkül tapmış təbiət elmlərinə əsaslanırdı. Bu dövrdə misirlilərin Nil çayının daşma və çəkilməsinin səbəbini öyrənmək cəhdi astronomiya elminin inkişafına (məsələn, onlar bürclər haqqında topladıqları biliklər əsasında *Günəşin hərəkətini 12 hissəyə - 12 aya bölmüşlər ki, bu da bizə məlum olan "Zodiak bürclər" haqqında mövcud biliklərin əsasını təşkil etmiş və bunların əsasında təxminən altı min il bundan əvvəl Qədim Misirdə ilk ay təqvimi tərtib edilmişdir ki, bu təqvimə görə il 29.5 gündən ibarət olan 12 aya bölünür və ilin əvvəlində ona 5 müqəddəs gün əlavə edilirdi və son nəticədə bir il 365 günə bərabər idi. Astroloji, yəni Zodiaka əsaslanan ay təqvimi bütün mövcud təqvimlərdən ən qədimidir və günəş təqvimi ay təqvimindən çox - çox gec meydana gəlmişdir. Bir ay silsiləsi (dövrü) Ayın dörd əsas fazasını (mərhələsini) keçərək təxminən 29,5 gün davam edir: 1) təzə ay; 2) ayın birinci dördüdə biri (rübü); 3) bədr (14 gecəlik ay) və 4) ayın son dördüdə biri (rübü). Ayın bu mərhələləri qədimdən bütün ay təqvimlərində qeyd edilir, birinci ay günü isə təzə ayın çıxdığı gündən sayılırdı. Təzə ay hər dəfə Zodiakın yeni nişanından - bürcündən başlanır); əkinçiliyin inkişafı həndəsə elminin; binaların tikilməsi və suvarma kanallarının çəkilməsi riyaziyyatın və mexanika elminin inkişafına təkan vermişdi. O dövrün Misir riyaziyyatçılarının bizə gəlib çatan 36 gil lövhə üzərindəki riyazi mətnləri sübut edir ki, həndəsə sahəsində təqribi kvadrat kök alma, oturacağı kvadrat olan kəsik piramidanın hesablanması ($P=3,16$), çevrənin uzunluğunun diametrə nisbəti və s. bu kimi hesablamalar hələ o dövrdə artıq onlara bəlli idi. Bunu həmçinin, məhz bu elmlərin sayəsində inşa edilmiş, dünya mədəniyyətinin sirli və nadir incilərindən biri olan Misir piramidaları və xüsusilə də onlardan ən nəhəngi - 146 metr hündürlüyü olan Xüfu (Xeops) ehramının inşası da sübut edir. Bu dövrdə Misirdə insanın anatomik quruluşu, qan dövranı, insan bədəninin mumiyalanması və s. ilə bağlı geniş biliklər toplanmış və bu sahələrdə müxtəlif nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bir tərəfdən bütün bu elmi biliklər, digər tərəfdən isə çox zəngin Misir mifologiyası burada fəlsəfi fikrin inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır. Məsələn, miflərə dini məzmun verilməsi tezliklə fəlsəfi baxışla əvəz olunmağa başladı və ilk bu cür əsərlərdən biri sayılan "Arfaçının mahnısı"nda artıq "axirət dünyası" anlayışı şübhə altına alınır və əsərdə qeyd edilir ki, hələ o dünyadan heç kim qayıtmamışdır ki, onun haqqında bir məlumat versin. Əsərdə qeyd edilir ki, insan yalnız öz əməlləri sayəsində əbədi yaşaya bilər, bunun üçün isə o elə işləməli və yaşamalıdır ki, ondan sonra yaşayanlar həmişə onun əməllərini xatırlasın. İnsan problemi hələ qədim dövrlərdən şərq fəlsəfəsində mərkəzi yerlərdən birini tutmuş və burada əsas tədqiqat obyektini insanların həyat fəaliyyəti və həyat tərzisi olmuşdur.*

"Ölünün tərənnümü" əsərində isə "Arfaçının mahnısı"ndan fərqli olaraq axirət dünyasının mövcudluğu ideyası irəli sürülsə də, əsərdə gerçək dünyamızda mənalı həyat sürüb, xoşbəxtlik tapmaq fikri axirət dünyasında xoşbəxtliyə ümid etmək ideyasından daha yaxşı, daha müsbət hal kimi təqdim olunur. Zaman keçdikcə Misirdə mifoloji və digər baxışlar fəlsəfi baxışlarla - ətraf aləmə, həyata yeni münasibətlə əvəz olunmağa başladı.¹

1. Qədim dövrdə Şərqdə fəlsəfi fikrin inkişafı ilə bağlı daha müfəssəl məlumat almaq üçün aşağıdakı mənbələrə müraciət etmək olar: A.Şükürov. "Fəlsəfə". Ali məktəblər üçün dərslik. 2-ci nəşri. Bakı, 2008, s.101 - 136. ; Azərbaycan filosofları. Vikipediya, açıq ensiklopediya.; R.Ə. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, Rusca ikinci nəşrindən tərcümə. s.48 - 54. ; Z.C. Hacıyev. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. 2012, s.27 - 36.

Qədim Babilistanda fəlsəfi fikir.

Qədim Şərqdə eramızdan əvvəl III minillikdə Babilistan da özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoyur. Burada inkişaf etmiş əkinçiliyə, heyvandarlığa, sənətkarlığa və elmin müxtəlif sahələrini əhatə edərək, bütün bunlara arxalanan güclü quldarlıq dövləti formalaşır. Babilistanda bu vaxt riyaziyyat, Yer, Günəş, Ay və kainatla bağlı, insan orqanizmi və bəzi xəstəliklərin müalicəsi ilə bağlı müəyyən biliklər toplusu mövcud idi. Bu dövr Qədim Babilistanda Şumer mifologiyasının və eposunun əsasında dünya və insanın buradakı yeri, insan davranışının normaları, cəmiyyət və siyasət və s. haqqında ilk fəlsəfi təsəvvürlər yaranır. Əvvəlcə Şumer, sonra isə Babil tayfaları allahları insan surətində, fəvqəladə gücə malik, qeyri-adi ölçüdə təsəvvür edirdilər. Ümumiyyətlə qədim şərqdə eramızdan əvvəl IV - II minillikdə dinin formalaşmasında mövcud olan səciyyəvi cəhət onun politeist (çoxallahlılıq) xarakterə malik olması olmuşdur.

Bizə gəlib çatmış ən qədim əsativlərdən biri bu gün dünya incilərindən biri hesab olunan, təxminən b.e.ə. III - II minilliklərdə formalaşmış **"Bilqamıs" və ya "Hər şeyi görmüş"** (akkad dilində - "ša nagba imuru") eposudur ki, burada əbədi həyat, gözəllik, xeyirxahlıq, dostluq, insan həyatı, onun faniyyəti, ölüm, insan həyatının mənası və digər fəlsəfi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Bilqamıs haqqında bizə gəlib çatan gil lövhələr üzərində edilmiş yazıların ilk lövhələri ən qədim yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bizim eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarına aiddir. Müəyyən ehtimallara görə, Bilqamısın həтта tarixi şəxsiyyət olması, onun adına guya qədim Şumer çarlarının siyahısında rast gəlinəndi, onun eramızdan əvvəl təxminən 2800 - 2700-cü illər arasında Urukun 5-ci luqalı ("luqal" - şumer dilində "böyük insan", hökmdar deməkdir) olması söylənilir.¹ Er. əv. XVIII əsrdən etibarən onun adı ilahiləşdirilməyə, həтта şumer allahları arasında çəkilməyə, onun haqqında müxtəlif əfsanələr yaranmağa başlayır.

"Bilqamıs" eposunun bizə gəlib çatan ən dolğun - Nineviya şəhərində tapılmış versiyası (Nineviya - er.əv. VIII - VII əsrlərdə Assiriya dövlətinin paytaxtı, indi isə müasir İrak dövləti ərazisindəki Əl-Mosul şəhəridir) hər biri 6 sutundan ibarət olan 12 gil üzərində xırda yazı ilə yazılmış lövhədən ibarətdir və bura təxminən 3 min mahnı daxildir. Nineviyada tapılmış nüsxəyə uyğun olaraq, müasir tərcümələrdə epos 12 lövhəyə uyğun - 12 mahnıya və ya cədvələ bölünmüşdür. Hər cədvəldə ayrıca bir mahnı yazılmışdır ki, bu mahnıların da hər biri 300 sətirdən ibarətdir. Eposun Nineviya şəhərində tapılmış demək olar ki, bu tam versiyası er.əv. II minilliklə - er.əv. VII-VI əsrlər arasında yazılmış və Aşşurbanipalın kitabxanasında tapılmışdır.

1. Вак: 100 Великих мифов и легенд. Сказание о Гильгамеше. - <https://info.wikireading.ru/2843>

"Bilqamıs" eposunun Nineviyada tapılmış nüsxəsinin 12 cədvəlinə uyğun 12 mahnı	
Cədvəl	Mahnı
I	Bilqamısın azgınlığı və Enkidunun yaradılması.
II	Enkidunun Uruka gəlişi və qəhrəmanların dostluğu.
III	Xumbabıya qarşı yürüşə hazırlıqlar.
IV	Xumbabıya qarşı yürüş.
V	Xumbabi ilə döyüş.
VI	İştər və Bilqamıs. Göy öküzü ilə mübarizə.
VII	Enkidunun xəstəliyi və ölümü.
VIII	Enkiduya yas tutulması və dəfni.
IX	Bilqamısın Dünya Okeanının sahilinə qədər səyahəti.
X	Bilqamısın Okean üzərindən keçidi.
XI	Bilqamıs Utnapişti adasında. Qayıdış.
XII	Cəhənnəmdən Enkidunun ruhunun çağırılması.

Dastanın əvvəlində göstərilir ki, Bilqamıs gəncliyində gücünü nəyə sərf edəcəyini bilməyən, öz təbələrini incidən, keyfeil və azgın bir həyat sürən gənc hökmdar olmuşdur. Bundan cana yığılmış Uruk şəhərinin sakinləri allahlara yalvarırlar ki, onlar Bilqamısa müqavimət göstərə biləcək bir qüvvə - rəqib yaratsınlar. Uruk əhalisinin xahişinə əsasən Allahların razılığı ilə İlahə Aruru gildən gücdə Bilqamısa bərabər olan Enkidu adlı qüdrətli yarı insan - yarı heyvan düzəldir. Enkidu heyvani çevikliyə və sürətə malik idi, bədəni isə uzun tük ilə örtülmüşdür. Müəyyən bir müddət Enkidu insan cəmiyyətinin mövcudluğundan xəbərsiz halda meşədə yaşayaraq, ot ilə qidalandığından və bütün heyvanların dilini bildiyindən vəhşi heyvanlar onu özlərinki kimi, yəni heyvan kimi qəbul edirlər. Bilqamıs allahların Enkidunu onu öldürmək üçün yaratdıqlarından agah olan kimi, sarayında olan ən gözəl qadınlardan birini Enkidunun yanına göndərir ki, onu yoldan çıxardıb, şəhərə gətirsin. Bu yolla şəhər həyatına qatılan Enkidu təbiətlə bütün əlaqəsini itirir - nəticədə, bütün heyvanlar ondan üz döndərir. Şəhər mədəniyyətinə qovuşan Enkidu burada ilk dəfə çörəyin və çaxırın dadına baxır. Şəhərdə Bilqamısla Enkidu arasında döyüş baş verir, lakin tərəflərin heç biri döyüşdə qalib gələ bilmir. Bundan sonra onlar dostlaşırlar və birgə döyüşməyə başlayırlar. Əvvəlcə onlar Sidr meşəsini qoruyan qorxunc Humbaba ilə döyüşüb ona qalib gəlirlər. Sonra onlar gözəl və insanın aqlını başdan çıxaran məhəbbət və məhsuldarlıq ilahəsi İştəranın göndərdiyi dəhşətli və müdhiş öküzlə döyüşür və ona da qalib gəlirlər. (İlahə İştəra onun məhəbbətini rədd etdiyinə görə Bilqamısa açıq tutmuş və göy öküzü onun üzərinə göndərmişdir). Dostların Humbabanı öldürdүklərinə və Sidr meşəsindəki bütün ağacları qırıb, böyük kökləri kökündən çıxartdıqlarına görə allahların onlara gəzəbi tutur və allahlar Enkidunun ölümünə hökm verirlər. (Axşam Enkidu yuxuda Allahların Məşvəratini görür. Allahlar Humbabanı və öküzü öldürdүklərinə görə Bilqamıs və Enkiduya acıqları tutur və onlar dostların hər ikisini, yoxsa ancaq birini cəzalandırmaq ətrafında

mübahisə edirlər. Uzun mübahisələrdən sonra allahlar belə qərara gəlirlər ki : "Qoy ancaq Enkidu ölsün, Bilqamis isə ölməməlidir." Enkidu öz yuxusunu Bilqamisa danışır və hər ikisi çox kədərlənirlər. Bilqamis allahlara müxtəlif bəxşişlər, onların pərəstişgahını isə qızılla bəzəyəcini vəd etsə də, allahlar ona cavab verirlər ki, allahlar dediklərini dəyişməyəcəklər. Allahların iradəsi ilə Enkidu xəstələnərək ölür.)

Dostunun Enkidunun gözü qabağında naməlum xəstəlikdən ölümü onu bərk sarsıdır və o dərk edir ki, o da nə vaxtsa öləcəkdir, çünki ölüm bütün insanların taleyinə yazılıbdır. İnsanları ölümsüz etməyi, ölümə qalib gəlməyin sirrini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyan Bilqamis Gündoğana doğru gedərək, Ölüm dənizini keçir və nəhayət vaxtı ilə insanlar arasında yeganə əbədi həyat qazanmış Utnapiştin ilə rastlaşır. Utnapiştin Bilqamisa izah edir ki, insan ömrü əbədi deyil, lakin əbədiyyatı qazanmağın bir yolu var - bu da insanlara xeyir verən mənalı həyat sürməkdir. Bilqamis ondan necə əbədi həyat qazandığının sirrini soruşanda, Utnapiştin dünyanı su basanda nə etdiyini Bilqamisa danışır (dünyanın su altında qalması haqqında rəvayət Bibliyada Nuhun başına gələn əhvalatlarla eynilik təşkil edir).

"Bilqamis" eposunda dünyanı su basarkən Utnapiştinin xilas olması ilə bağlı rəvayət öz mahiyyəti etibarlı ilə ayrıca bir dastanı xatırladır (Utnapiştinin dünya daşqını ilə bağlı Bilqamisa söylədikləri, eposun XI cədvəlində 9 - 199-cu sətirlərdə öz əksini tapmışdır). İnsanların allahlara göstərdikləri inamsızlığın və itaətsizliyin qabağında allahlar insanları cəzalandırmaq qərarına gəlirlər. Bütün allahlar and içir ki, insanların bu qərardan xəbərləri olmamalıdır. Allahların bu hökmünün Enlil (şumer- akkad mifologiyasında 3 əsas allahdan biri - küləklər hökmdarı) tərəfindən icra etməsinin qarşısını almaq üçün, Eya hiyləyə əl atır (Eya da digər allahlar kimi insanlara veriləcək cəza haqqında onlara məlumat verməyəcəyinə and içmişdi). O, bu sirri qamış daxma vasitəsi ilə Utnapiştinə çatdırır, Utnapiştin isə ağaclardan böyük bir sal düzəldir və öz ailə üzvlərini və yer üzündə olan bütün heyvan və quşların hər birindən bir cüt götürərək, dənizə çıxır. Onlar böyük təhlükələrə, əzab-əziyyətə dözərək sonda salamat qalırlar. Utnapiştin Bilqamisa bildirir ki, məhz çətinliklərə mərdliklə sinə gəldiyinə görə allahlar ona əbədi həyat bağışlamışlar. Sonra Bilqamisa yazığı gələn Utnapiştinin arvadı Utnapiştindən xahiş edir ki, Bilqamisla vidalaşarkən on bir hədiyyə etsin. Utnapiştin də Ölüm dənizinin dibində olan cavanlıq çiçəyinin sirrini və yerini Bilqamisa deyir. Bilqamis bir çox çətinliklə üzləşərək çiçəyi əldə edir. Lalik ona ölməzliyi verəcək çiçəyi əldə etməsinə baxmayaraq, Bilqamis çiçəyi özü istifadə etmir və onu öz xalqı üçün aparmaq qərarına gəlir. Yolda Bilqamis kiçik bir göl qırağında yuyunmaq və bir az istirahət etmək üçün dayanır. Bundan istifadə edən bir ilan yuvasından çıxaraq, çiçəyi Bilqamisdan oğurlayıb yeyir və həmin an dərisini dəyişərək həm cavanlaşır, həm də əbədi həyat qazanır.

Dastanın sonunda kefi pozulmuş Bilqamis Uruk şəhərinə qayıdır. Şəhərin əhalisi onun gayıdışına çox sevinir. Uruk çarlığının çiçəklənməsi, şəhərin ətrafında hələ onun özü tərəfindən verilmiş əmrə əsasən ucaldılan divarların tam tikilib qurtarması Bilqamısı çox sevindirir. Sonda Bilqamis allahların ona verdikləri nəsihəti tam dərk edir: ölməzliyi insan ancaq öz yaxşı əməlləri, gördüyü yaxşı işlərlə qazana bilər və insan ona bəxş olunmuş qısa ömrünü qiymətləndirə və onu mənalı keçirməyi bacarmalıdır.

Bizə gəlib çatmış Qədim Babilistan ədəbi abidələrindən biri də **"Müdrək Axikar haqqında"** adlanır və burada müdrəklik, əxlaqla bağlı yüzdən artıq etik nəsihət toplanmışdır. Bu müdrək kəlamlara və nəsihətlərə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar : 1) "Həddən artıq şirin olsan səni udarlar, həddən artıq acı olsan, səni bir kənara atarlar". 2) "Sakit danışmaq lazımdır, əgər səs-küy salmaq iş göstəricisi hesab olunsa idi, onda uzunqulaq gündə bir ev tikərdi".

Qədim Babilistan ədəbi abidələrindən 3-cüsü **"Ağanın qul ilə söhbəti"** adlanır. Əsərin əsas qayəsini hökmdarın qəzəbinə gəlmiş quldarın öz qulu ilə söhbəti təşkil edir ki, burada da biz qul sahibinin öz quluna verdiyi müxtəlif öyüd-nəsihətlərə : ölümdən sonrakı həyatın mənasız,

məhəbbət və kef məclisinin isə müvəqqəti olduğuna, heç vaxt hökmdarın səxavətinə ümid bağlamamağı və s. tövsiyələrə rast gəlirik.¹

Qədim Hindistanda fəlsəfi fikrin inkişafı.

Qədim Hindistanda ilk fəlsəfəöncəsi ideyalar təxminən b.e. əvvəl II minillikdə formalaşmağa başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyətə fəlsəfi ideyaların, ənənələrin, məktəblərin bundan erkən yaranmış nümunələri haqda məlumatlar gəlib çatmayıb. Bütövlükdə **qədim Hind fəlsəfəsi 3 dövrə bölünür: vedlər (b.e.ə. XV-VI əsrlər), klassik (b.e.ə. VI-II əsrlər) və epik (b.e.ə. II - b.e. VII əsrlər) dövr.**

Qədim Hindistanda ilk fəlsəfi ideyalar "**Vedlər**" adlanan ədəbi abidələr olub. Qədim Hindistanda cəmiyyətinin mənəvi mədəniyyətinin və fəlsəfi fikrin inkişafında vedlərin çox böyük rolu olmuşdur. "Vedlər" hindlilərin qədim müqəddəs kitabı hesab olunur və bu sözün hərfi mənası - bilik, bilmə, xəbərdar olmaq deməkdir. Vedlər hind mədəniyyətinin ən qədim yazılı abidəsi olub, dünyagörüşü məsələlərinin dini - fəlsəfi təfsirləri əsasında yaranmışdır.

Həmin dövrdə şimal - qərbdən Hindistana soxulan maldarlıqla məşğul olan ari tayfaları yerli əhalini əsarət altına alır. Qədim Hindistanda bu dövrdə ibtidai icma quruluşunun süqutu, burada sinifli cəmiyyətin və dövlətlərin yaranmasına gətirib çıxardır. Nəticədə, formalaşan cəmiyyət əvvəlcə 4 **varnaya** (qrupa), sonralar isə bunun əsasında formalaşmış **kastalara** bölünür.

Qədim Hindistanda cəmiyyətin varnalara görə bölgüsü.	
1-ci varna	brəhmənlər (kahinlər. - Onlar təhsilli, xüsusi biliklərə malik olduqlarına görə cəmiyyətin və dini ideologiyanın inkişafına böyük təsir göstərirdilər.)
2-ci varna	kşatrilər (hərbi aristokratiya);
3-cü varna	vayşilər (əkinçilər, sənətkarlar, tacirlər);
4-cü varna	şudralar (aşağı varna. - Onlar əsasən müharibələrdə əsir alınmış adamlardan təşkil olunurdu və icmaya üzv ola bilmədikləri üçün, onun işində də iştirak edə bilməzdilər. Onlar cəmiyyətdə (yuxarıda göstərilən) birinci üç varnaya tabe idilər və ən ağır işləri görürdülər.

II və I minilliklərin qovşağında yaranmış "Vedlərdə" tarixdə ilk dəfə olaraq insanı əhatə edən dünyanın fəlsəfi izah edilməsinə cəhd edilmiş, dünya, insan və mənəvi həyat haqqında ilkin yarı-mifik, yarı-dini, fəlsəfə öncəsi təsəvvürlər ifadə olunmuşdur. İlk yazılı mənbə kimi, Vedlərdə allahları tərənnüm edən himnlər, ayin və mərasimlər, müxtəlif kəlamlar, dini nəğmələr, ovsun və cadular və s. öz əksini tapmışdır. Vedlər dörd hissəyə (qrupa) bölünür və bunlardan ən qədimini samhitlər, yəni himnlər təşkil edirdi, onlar da öz növbəsində 4 hössəyə bölünür. Samhitlərin içərisində ən qədimi (bu hind mədəniyyətinin mifoloji mərhələsinə aiddir), təxminən 1.5 min il bizim eradan əvvəl yaranmış dini himnlər məcmuəsi olan Riqvedalardır. Riqveda və Samaveda da tanrılara oxunan himnlər və yalvarışlar, Yacurveda və Axtarvaveda da isə qurbanlıq heyvanlar kəsən zaman deyilən yalvarışlar, cadu üçün dualar toplanmışdır.

1. Bax : Z.C. Hacıyev. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2012, s.31.

Vedlər dörd hissəyə (qrupa) bölünür.	
1-ci	Samhitlər. (Himnlər. Ən qədim himnlər - Riqvedalar , dini himnlər məcmuəsi kimi b.e. 1500 il əvvəl yaranmışdır.)
2-ci	Brəhmənlər. (Ritual mətnlər məcmuəsi. Samveda - mahnılar)
3-cü	Aranyakilər. (Tərkidünya adamlar üçün davranış qaydaları, öyüdlər. Yacurveda - qurbanlıq adətləri.)
4-cü	Upanişadlar. (Fəlsəfi hissə: dünyagörüşü məsələlərinin dini-fəlsəfi təfsirləri)

Ayin və mərasim mətnləri məcmuəsi olan Brəhmənlər eyni zamanda buddizmə qədər Hindistanda hakim din olmuş Brahmanizmin də əsasını təşkil edirdi. Hindistanda ilk fəlsəfi məsələləri özündə əks etdirən və Upanişadlar (Upanişadların hərfi tərcüməsi: müəllimin ayaqları önündə oturmaq, müqəddəs bilikdir. Formasına görə Upanişadlar müəllimin şagirdləri ilə, müdrikin həqiqəti axtaran insanla dialoqunu xatırladır.) adlanan dördüncü hissə b.ər.əv. IX - VI əsrlərdə (bəzi tədqiqatçılara görə isə b.e.əv. 800 - 300-cü illərdə) yaranmışdır. Özündə dini - idealist, həm də materialist təlimləri cəmləşdirən Upanişadlarda artıq fəlsəfi şüurun ilk elementlərinin və ilk fəlsəfi təlimlərin formalaşması müşahidə olunur. Bütövlükdə bizə məlum olan təxminən 100-ə yaxın Upanişadlardan ən məşhurlarında, ətraf mühitin dini - mifoloji şərhə sonra daha da inkişaf etdirilərək, müəyyən mənada dünyada baş verən hadisələrin diferensial dərk edilməsinə qədər yüksəlir. Beləliklə də, biliklərin müxtəlif növlərinin mövcudluğu haqqında ideyalar meydana çıxır. Bunların sırasında astronomiya, ritorika, qrammatika, məntiq, saylar haqqında və hərbi elmləri misal çəkə bilərik. Bütövlükdə "Upanişadlarda" dünyanın dini-mifoloji izahından tamamilə qurtulmaq mümkün olmasa da, onları ən erkən fəlsəfi əsərlər hesab etmək olar. "Upanişadlarda" təbiətin və insanın ilkin əsası, insanın onu əhatə edən aləmdəki yeri və rolu, insanın mahiyyəti, dərk etmə qabiliyyəti, davranış normaları və s. bu kimi mühüm fəlsəfi problemlərin qoyulmasına və müzakirəsinə cəhd edilmişdir. Əlbəttə ki, bütün bu problemlərin şərhə və izahı çox ziddiyyətlidir. Dünya hadisələrinin, yəni insanın yaşadığı mühitin yaranmasının ilkin səbəbinin və ilk əsasının izahında başlıca rol mənəvi başlanğıca verilir ki, bu da "brəhmən" və ya "atman" anlayışları ilə ifadə olunurdu. "Upanişad" mətnlərinin əksəriyyətində "brəhmən" və "atman" mənəvi absolyut (Tanrı) kimi şərh edilir.

Upanişadlarda həmçinin ilk dəfə olaraq ruhların köçməsi (samsara) problemi və keçmiş hərəkətlərin qiymətləndirilməsi (karma) öz əksini tapmışdır.

Vedaların birinci 3 hissəsi əsasən himnlərdən, ritual mətnlərdən, davranış qaydalarından ibarət olduqları halda, Upanişadlarda fəlsəfi problemlərin açılışında arqumentlərə daha çox üstünlük verilirdi. Hind fəlsəfəsinin məqsədi fəlsəfə ilə həyat arasında körpü yaratmaq idi.

B.ər. əv. VI - V əsrlərdə Hindistanda bir sıra fəlsəfi məktəblər yaranır. Qədim Hind fəlsəfəsi əsasən iki - 1) ortodoksal (ortodoks - bir məsləkin sabit və ardıcıl tərəfdarı olan şəxs). və 2) qeyri-ortodoksal istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Qədim Hindistanda mövcud olmuş fəlsəfi məktəblər:	
Ortodoksal (Vedaları qəbul edən dini-idealist məktəblər)	Qeyri - ortodoksal (Vedaları qəbul etməyənlər)
1. Mimansa (b.er. əv. VI əsr) 2. Sankhya (b.er.əv.VI əsr) 3. Vayşeşika (b.er.VI– V əsrlər) 4. Vedanta (b.er.əv IV– II əsrlər) 5. Nyaya (b.er.əv.III əsr) 6. Yoqa (b.er.əvII əsr)	1. Buddizm (b.er. əv.VII—VI əsr) 2. Caynizm (b.er. əv VI əsr) 3. Çarvaka - lokayata (b.e.əv IV - III əsr)

Qədim Hindistanda b.er.əv. VI-V yüzilliklərdə yaranıb, inkişaf edən **Buddizm** brahmanizmə (kahinliyə) qarşı çıxış edirdi. **Buddizmin yaradıcısı sonralar özünü real həyatda Budda adlandıran ilk şəxs, b.er.əv. təxminən 563 (və ya 623) - 483 (543)-cü illər arasında Nepalın Hindistanla sərhəddində yerləşən Lumbini şəhərində doğulub, sonralar Hindistanda yaşamış Hindistan şahzadəsi Sidhartha Qautama Şakyamuni** hesab olunur (Hindistanda Kuşinaqarda vəfat edib). Budda - "nurlanmış", Sidhartha - "məqsədə çatmış" və ya "arzunu həyata keçirmiş" deməkdir, Qautama isə onun mənsub olduğu qəbilənin soy adıdır. Onun atası Şudxodana Hindistanın hakim nəslinə mənsub olub, Şakyamuni nəslindən idi. Şudxodana bəşər tarixinin bu dövründə 1-ci olaraq Nurlanmaya çatmışdır. Onun oğlu isə tarixdə "Şakyamuni Buddası" adı ilə məşhur olur və tarixdə bizim dövrümüzün 4-cü buddası olur. Şakyalar Himolay dağının ətəklərində paytaxtı Kapilavastu şəhəri olan müstəqil çarlıqlarını yaratmışdılar. Buddanın anası - Maha Maya (və ya Mayyadevi Buddanı həyata gətirdikdən bir həftə sonra vəfat etmişdir), həyat yoldaşı - Yaşodhara, oğlunun adı isə Rahula olub. Buddanın - Tathaqata, Bhaqavan, Cina, Suqata və digər çoxsaylı adları olub. Sidhartha çox yaxşı təhsil almış və hamını elmlərə yiyələnməkdə, incəsənət sahəsində və idman yarışlarında hamını üstələyirdi. Budda 29 yaşına qədər Lumbinidə sevinc dolu qayğısız bir həyat yaşamışdır. Lakin, bir gün şahzadə müstəqil surətdə öz gələcək mülklərindəki vətəndaşlarının necə yaşadıqlarını görmək üçün gəzməyə çıxır. Bütün həyatı boyu o yalnız cavanlıq, sağlamlıq və sevincə qarşılaşdığı halda, burada o ağır xəstə olan adam, qoca və hətta ölmüş adamla rastlaşır və gördükləri onu bərk sarsıdır, çünki bu məqama qədər o bunların heç biri ilə rastlaşmamışdı. Bütün bunların müqabilində o dərk edir ki, onun çox sevdiyi atasını, arvadı və oğlunu, dostlarını və hətta özünü istirabların əsas səbəbləri olan xəstəliklərdən, qocalıqdan və ölümün yaxasından qurtara bilməyəcəkdir. O dərk edir ki, özünü, ailəsini və xalqını iztirablardan qurtarmaq üçün o, iztirabların "dərmanını", ondan qurtuluşun yollarını tapıb, göstərməlidir. Gecə hamı yatarkən, o, heç kimə xəbər vermədən "dərmanın" axtarışına çıxır. Şahzadə Sidhartha Qautama 35 yaşında taxt - tacdan və ailəsindən imtina edərək, yaşadığı sarayı tərk edir və asketik (tərki - dünya) həyat sürən səyyaha çevrilir. O, əsl-nəcabətin işarəsi olan uzun gözəl saçlarını kəsir və şraman olur. (şraman - hərfi mənada cəhd, səy göstərən demək olub, səyahət edən asket, tərki-dünya - rahib, Qədim Hindistanda b.e.əvvəl VI - III əsrlərdə həqiqəti axtaran dini zahid, filosofdur.)

Əvvəlcə o, bədən və əqlin intizamı vasitəsilə insan şəxsiyyətinin ilahi başlanğıca yiyələnmə istəyinin vasitəsi kimi yoqa meditasiyasına müraciət edir. Lakin, allaha yaxınlaşmağın bu üsulu onu qane etmir və o, sərt asketik həyat yolunu seçir. Onun rastlaşdığı asketlərin görkəmi onu sarsıdır - bu insanlar öz ağıllarına güvənərək, bədənlərinə laqeyd münasibət göstərirdilər. Sidhartha belə qərara gəlir ki, məhz hissi təəssüratlar əqlin dərk etmə imkanlarına mane olur və buna görə də əgər onları dəf etsə, onda ağıl daha aydın olar. Sidharthanın seçdiyi bu yol çox sərt olduğundan, o, hətta ölümlə üz - üzə qarşılaşır. Lakin, bu yol da onu məqsədinə

çatdırmır. Asketizmi bir kənara atan Sidhartha , üzü şərqə doğru bir ağacın dibində oturaraq, özünə söz verir ki, onu narahat edən bütün sualların cavabını tapmayana qədər bu yeri tərk etməyəcəkdir. Bədr gecəsi (14 gecəlik ay) Sidhartha meditasiya transının (trans - hipnoz, ekstaz və s. zamanı şüurun tutulması) 4 pilləsini keçərək, bütün baş verənləri dərk edir və sonuncu gecəyə keçən zaman nurlanır və Budda, yəni "Nurlanmış" olur. Budda "nirvana"ya gedən, yəni bütün əzab - əziyyətlərdən azad olmağa aparan yolu görür. Beləliklə, o 6 il axtarışlardan sonra ailəsinə və xalqına verdiyi vədi yerinə yetirərək, izzatlılardan azad olmağın "dərmanını" tapır və sonrakı 45 il, yəni ömrünün sonuna kimi ona müraciət edənlərin hamısına bunun yollarını öyrədir.

35 yaşında Budda özünün "Diarma çarxının birinci döngəsi" adlanan 1-ci moizəsini oxuyur və uzun illər düşündükdən sonra Buddizm dininin təməlini qoyur. Budda öz yolunu orta yol adlandırırdı, çünki o, həm asketizmi, həm də həyatdan ancaq həzz almağı təbliğ edən hedonizmi¹ rədd edirdi və bu moizəsində o, "Dörd Nəcib Həqiqət"i elan edir.

Buddanın "Dörd Nəcib Həqiqət"inin mahiyyəti:	
1-ci	- Sansara ² - (insan həyatı) izzatlıdır. Bütün insan həyatı - doğum, ölüm, xəstəlik, qocalıq və sairə - bunlar hamısı izzatlıdır;
2-ci	- İzzatlıların yaranma səbəbi var. Bu - həzlərə cəhd edilməsi, mane olan emosionalardır.
3-cü	- İzzatlılara son qoymaq - bağlılıqdan (məhəbbətdən) əl çəkmək və tərk-i-dünyalıq (ayrı düşmək) vasitəsi ilə mümkündür. Buna mane olan emosionalar müdrikliyə çevrilir və izzatlıların kökü olan bilməməzlik, xəbərsizlik rədd edilir.
4-cü	- İzzatlılara son qoymağın yolu "Nəcib səkkizlik yol"udur: 1.düzgün baxış bucağı; 2.düzgün niyyət, məqsəd; 3.düz söz; 4. düzgün davranış; 5.düzgün həyat tərz; 6.düzgün səy; 7.düzgün fikir yürüdülməsi; 8. düzgün olaraq diqqətin bir yerdə cəmləşdirilməsi.

Budda tərəfindən elan edilmiş bu dörd həqiqətdə dərin fəlsəfi məna var. Onun birinci hissəsini Budda tərəfindən bəyan edilmiş "Varlığın üç xarakteristikası" təşkil edir.

1. hedonizm - yunanca: həzz, ləzzət sözündəndir.

2. Sansara (sanskritdə -"dolaşma, səyahət etmə" deməkdir) hind dinlərində mərkəzi anlayışlardan biridir. Sansara karma³ vasitəsi ilə dünyadakı doğum və ölümün dövriyyəsinin (dövr etməsinin) məhdudlaşdırılmasıdır : ruh özünün keçmiş fəaliyyətinin nəticələrindən (karma) azad olmağa (mokşe) və qurtulmağa çalışır. Sansaradan qurtarmaq üçün isə rahib olmaq və səkkizlik yolu keçməklə, azad olub müqəddəsliyə (arhat) çatmaq lazımdır. Bundan sonra nirvana halı - sönmə, bitmə halı gəlir ki, bu da mənəvi yolun ən son məqamı, sansaradan azad olmaqdır.

3. karma (sanskrit - əməl, səbəb - nəticə, əvəzini, haqqını vermək) Hindistan din və fəlsəfəsində mərkəzi anlayışlardan biridir. Dünya səbəb - nəticə qanunu kimi karmaya görə, insanın mömin, pak və ya qüsurlu, günah dolu həyatını, taleyini təyin edirlər.

Budda - "Varlığın üç xarakteristikası":	
1-ci xarakteristika	- varlıqları təşkil edən bütün şeylər keçicidir. Mövcud olan bütün canlı məxluqlar meydana gəlir, dəyişikliyə məruz qalır və yox olurlar.
2-ci xarakteristika	- bütün hissələr özlərinin daimi "mən"indən məhrumdur. İnsanlar həzz olmağa çalışarkən unudurlar ki, o vaxt ki, onlar onlara nail olacaqlar, bu həzzlər onları artıq sevindirməməyə, cazibədarlığını itirə və hətta arzu edilməyən ola bilər, yəni onların "Mən"-i istəklərin əsası kimi dəyişkəndir.
3-cü xarakteristika	- varlığı təşkil edən hər şey izzatlarla doludur. Buddanın fikrincə, insanları əhatə edən <i>hadisələrin axını</i> dəyişkən olduğuna görə, heç zaman əsl xoşbəxtliyin və ruhi rahatlığın mənbəyi ola bilməz. Bundan əlavə, bir - birin arxasınca sahilə qaçan dənizin dalğaları kimi, arzularının da bir - birinin ardınca həyata keçməməsi insanlara sonsuz əzablar gətirir.

Buddizmə görə, izzatların səbəbi varlığın yaşamaq, fərdi xoşbəxtliyə nail olmaq istəyidir. İzzatların öhdəsindən gəlməyin yolu isə hər şeydən, hamıdan və hətta özündən mütləq surətdə azad olmaqdır.

Buddizmə görə insan ilk növbədə 10 "zəncirdən" azad olmalıdır :	
1	- əminlikdən ki, onun fərdiyyətçiliyi və ruhu dəyişməzdir;
2	- şübhələrdən ki, sansaradan azad olmağın asan yolu vardır;
3	- müxtəlif dini adət - ənənələr xilas olmağa kömək edir;
4	- ehtiras və istəkdən;
5	- qəzəbdən;
6	- yerdəki həyata sevgidən;
7	- gələcək həyatın göydə keçirilməsi istəyindən;
8	- hədsiz lovğalıqdan;
9	- təkəbbür və qürurdan;
10	- bilməməzlik və xəbərsizlikdən.

Dörd həqiqəti dərk etmiş və 10 "zəncirdən" azad olmuş insan mənəvi mükəmməlliyə, nirvana vəziyyətinə çata bilər. Öz "zəncirlərindən" azad olma və öz karmasının (taleyinin) əldə edilməsi həqiqi inam və qətiyyətlə, söz və işlə, həqiqi həyat və səylə, həqiqi niyyət və özünü dərk etməklə təmin olunur və bu çox çətin bir yoldur. Bu yolda həm hissi həzzlə bağlı həyat, həm də özünə işkəncə, əzab vermə, ifratçı asketizm (zahidlik, tərki-dünya) rədd edilir.

Həyatda təbəçilik duyğularını aşılayan buddizm dindən çox bir fəlsəfi sistem kimi formalaşmışdır. Buddizm təliminin əsasını müxtəlif rəvayətlər təşkil edir və bu təlimin əsas kitabı olan "Tripitaka" (sanskrit - "pitaka" - səbət, zəmbil, "tripitaka" isə - "üç səbət", "üç zəmbil" deməkdir) üç bölmədən ibarətdir. Buddizmin bu müqəddəs mətnlər toplusu Buddanın

nurlanmasından bir az sonra - b.e. əvvəl V-III əsrlərdə yaradılmışdır. "Tripitaka" (üç səbət anlayışı) - bu müqəddəs kitabın üç bölməyə bölünməsi ilə bağlı idi: yəni, "Tripitaka"-nın palma yarpaqlarında yazılmış mətnləri lülə halında bükülmüş vəziyyətdə üç hörmə səbətdə - hər hissə ayrıca bir səbətdə saxlanılırdı.

Buddizmin təliminin əsas kitabı olan "Tripitaka"-nın bölmələri.	
1-ci bölmə - Vinaya-pitaka	- Vinaya-pitaka ("Vinaya" - buddist monax nizamnaməsidir) buddist monax icmasının həyatını nizama salmağa çağırılmış (onların özlərini aparmaq qaydaları və s.) mətnlər toplusudur. Burada həmçinin hər qaydanın necə yaranması ilə bağlı tarix, Qautama Buddanın böyük və müxtəlif cinsli mənəvi icmada harmoniyanın saxlanılması məsələlərinin özü tərəfindən necə həll etməsi haqda rəvayətlər öz əksini tapıb.
2-ci bölmə - "Sutta-pitake"	- "Sutta-pitake" də 10 000-dən çox, şəxsən Buddanın şəxsi həyatı və onun ən yaxın şagirdlərinə aid olan sutra yığılmışdır. Hər Sutra - aforizmləri xatırladaraq, özündə teoremlər kimi bir neçə sözdən ibarət olan qısa qaydaları xatırladır ki, onların da ətrafında mərasim, fəlsəfə, qrammatika və s. ilə bağlı nəzəriyyələr formalaşır.
3-cü bölmə - Abhidhamma-pitaka	- Abhidhamma-pitaka Budda təliminin fəlsəfi traktatlarının toplusudur ki, burada onun nəzəriyyəsi sistemləşdirilmişdir. Əgər Tripitakinin birinci iki bölməsi Nurlanmaya nail olmanın praktik nəzəriyyəsini bəyan edirsə, üçüncü səbət təlimin əsaslarının nəzəri hazırlamasına həsr edilmişdir.

Buddizm dini - fəlsəfi baxışlar sistemi kimi iki qola bölünür : 1. Buddanın ən ardıcıl sələfləri hesab edilən Hinayana (kiçik araba) adlanan məzhəbə qulluq edənlərə və 2. Mahayana (böyük araba) adlanan məzhəbə qulluq edənlərə. Hinayanada tanrıçılıq yoxdur və onun əsasını etik məsələlər təşkil edir. Mahayana da isə tanrıçılığa gətirən Bothisatvalar kultu (yəni, Buddanı və Bothisatvaları ilahiləşdirib, onlara ibadət edirdilər) vardır ki, bu kultun əsasını da nirvana məqamına çatmış, lakin o həddi axıra qədər keçib əbədiyyətə qovuşmayanlar təşkil edirdi. Mahayanaçıların nirvanaya tam girməmələrinin səbəbi isə özlərinin əsas missiyalarının məhz digər insanların yetkinliyə çatmasına yardım etmələrində görmələri idi.

Düzgün həyat buddizmdə beş ehkam (pançaşi) vasitəsi ilə yaşana bilər.

Buddist əxlaqı, mənəviyyatı davranışda beş prinsipin reallaşdırılmasını güman edir :	
1-ci	- öldürməkdən vaz keç, canlılara ziyan vermə,
2-ci	- oğurluqdan vaz keç, başqasının malını mənimsəmə,
3-cü	- pozğunluqdan vaz keç, cinsi əxlaqsızlıq etmə,
4-cü	- yalandan vaz keç, aldatma,
5-ci	- spirtli içki içmə.

Buddanın baxışlarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün anlama və dərk etmələr, biliklər və nailiyyətlər insan səyinə nəticəsidir. Onun fikrincə, məsələn, dünyanın daimi, yoxsa

sonlu olması və s. bu kimi məsələlər az əhəmiyyətli və insanları xilas olmaq məqsədindən yayındırır. Budda güman edirdi ki, şəxsi nirvanaya nail olmaqdan başqa insanda digər bir əhəmiyyətli hədəf də olmalıdır: bu bütün insan cəmiyyətinin xoşbəxtliyinə nail olmaq, bundan daha yüksək hədəf isə - bütün canlı varlıqların xoşbəxtliyini təmin etməkdir.

Buddizm təliminə görə, Budda özü şəxsən gələcək zəvvarların ziyarət etməli olduqları dörd yeri təyin etmişdir.

Budda tərəfindən gələcək zəvvarların ziyarət etməli olduqları dörd müqəddəs yer:	
1.	Onun doğulduğu yer;
2.	Onun nurlandığı yer;
3.	Onun ilk moizə etdiyi yer;
4.	Onun vəfat etdiyi yer.

Qədim Çində fəlsəfi fikrin inkişafı.

Qədim Çində fəlsəfi təfəkkür bizim eradan əvvəl II - I minilliklərdə, ilk fəlsəfi təlimlər isə Çində quldarlıq cəmiyyətinin formalaşmasından (b.e.ə. VIII – VI əsrlərdə) sonrakı dövrdə - b.e. əvvəl VI - V əsrlərdə formalaşmağa başlamışdır. Qədim Çin fəlsəfində qədim Misir, Babilistan, Yunanıstanda olduğu kimi zəngin mifoloji zəmin olmadığından, o əsas etibarilə axirət dünyasına deyil, günün müasir praktikasına müraciət edirdi. Bu dövrdə fəlsəfi fikrin formalaşmasında iki meyl - mistik və materialist xətt hökm sürürdü və getdikcə sadələşən materialist ideyalar (məsələn, 5 dünya elementi - metal, ağac, su, od, torpaq haqqında ideyalar) daha geniş şəkildə yayılmağa başlayır.

Qədim Çin fəlsəfəsinin meydana gəlməsi və inkişafında böyük rolu olmuş 5 kitab :	
1.	- "Mahnılar kitabı" (Şi - szin),
2.	- "Tarix kitabı" (Şu - szin),
3.	- "Adətlər kitabı" (Li - szin),
4.	- "Dəyişikliklər kitabı" (İ - szin),
5.	- "Yazın və payızın Sənaməsi" (Çun - Cyu).

Qədim Çində ilk yazılı fəlsəfəəncəsi mənbələr sırasında adları çəkilən bu 5 kitab b.e. əvvəl XI - I minillikdə formalaşmışdır. Burada insan, cəmiyyət və insanın ictimai həyatdakı fəaliyyəti, kosmos, mifologiya, ilahilərə münasibət və s. öz əksini tapmışdır. Bu kitablar birlikdə "U - szin" ("Bes kitab") adlanır.

Qədim Çində fəlsəfi ideyalar ifadə edilmiş ən erkən yazılı ədəbi abidələrindən biri - "İ szin"dir ("Dəyişikliklər Kitabı"). Göy aləmi Günəşlə və Ayla birlikdə, hər gün öz dövründə

əvvəl qalxaraq, sonra isə enərək, yerdəki həyatın da daim dəyişməsinə səbəb olur və bu "Dəyişikliklər Kitabı"nın adında, yəni "dəyişikliklər" sözündə öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Dəyişikliklər Kitabı"nı hələ tam fəlsəfi əsər hesab etmək bəlkə də yanlış bir addım olardı. Onu müəyyən mənada daha çox mifoloji, fəlsəfəyə qədərki icma baxışlarının inkişaf edərək, müdriklərin şəxsi fəlsəfi baxışlarına keçməsi mərhələsinin ədəbi - bədii əsəri kimi qəbul etmək olar. "Dəyişikliklər Kitabı"nın Çinin yüzilliklərlə sonra qarşılaşacaqları problemlərin işıqlandırılmasında çox böyük xidmətləri olmuş, ilk növbədə b.e. əvvəl VI - V əsrlərdə yaşamış **Lao-szının** və b.e. əvvəl 551 - 479-cu illərdə yaşamış **Konfutsinin** (Kun Fu - szı) fəlsəfi fikirlərinin formalaşmasında çox böyük rolu olmuşdur.

Məsələn, "Dəyişikliklər Kitabında" təsvir edilir ki, Fu-si adlı birisi bir dəfə Xuanhe çayından çıxmış qanadlı at - əjdahanın kürəyində dünya və onun vəziyyəti təsvir olunmuş bir rəsm görür. Bu rəsmdə iki başlanğıc : güclü və işıqlı kişi başlanğıcını əks etdirən "Yan"; zəif və qaranlıq qadın başlanğıcını əks etdirən "İn" əks edilmişdir. Bu ikili sistem varlıq və onun vəziyyətini əks etdirən 8 əsas triqramm¹ və 64 qeksagramm² tərtib edilməsi üçün əsas rolunu oynayır. Qrafik olaraq varlığın vəziyyəti 3 və 6 bütöv və punktir (qırıq-qırıq) xəttlərin uyğunlaşması formasında əks olunurdu ki, bunlardan da bütöv xəttlər öz başlanğıcını "Yan"dan (kişi enerjisindən), punktir , yəni qırıq - qırıq xəttlər isə "İn"dən (qadın enerjisindən) götürürdü.

Qədim Çin fəlsəfəsini altı böyük məktəb təmsil edirdi ki, onlardan da üçü (daosizm, konfusiçilik və moizm) daha geniş yayılmışdı.

Qədim Çin fəlsəfəsinin inkişafında böyük rolu olmuş 6 müstəqil məktəb :	
1.	- Daosizm (Dao de szya), doğru yol məktəbi;
2.	- Konfusilik (Cu - szya) məktəbi;
3.	- Moizm (Mo - szya) məktəbi;
4.	- Qanun (fa - szya) məktəbi;
5.	- Naturfəlsəfi (İn yan - szya) məktəb;
6.	- Adlar (Min - szya) məktəbi.

Qədim Çində fəlsəfi fikrin inkişafında Qədim Çinin birinci fəlsəfə sistemi kimi qəbul edilən **Lao-szı** (Qoca Uşaq, Müdrük Ağsaqqal) və onun daosizm təliminin əsaslarını qoyan

1. "Göyün astanası" adlandırılan və ardıcılıqla yerləşdirilən İszin triqramları əvvəlcə Syadan olan Çinin birinci imperatoru U tərəfindən ixtira edilmişdir. Ven-van tərəfindən yaradılan (sonradan o, Çjou sülaləsinin əsasını qoymuşdur) "Göylərdən sonra"kı ardıcılıq isə b.e. əvvəl təxminən 1143-cü ilə qədərki dövrdə tərtib edilmişdir və bu triqramlar mükəmməl kainatı təsvir edirdi. Ven-vanın ardıcılığında triqramların yerləşməsi daha praktiki görünür və bu bizim yaşadığımız dünyaya daha realistik baxışları təqdim edirdi. (Daha ətraflı bax: Восьмь триграмм Ицзин. - <http://www.webohrannik.ru/fenchuikwartiri/trigrammi.html>)

2. Dəyişikliklər Kitabında 64 qeksagramda müəyyən həyat vəziyyətləri açılır. Daha ətraflı bax : "О предсказаниях Книги Перемен". - <http://1001goroskop.ru/gadanie/? kniga-peremen/ vse-gexagrammi/> ; "Книги Перемен и толкование гексаграмм". - <https://karusel-magii.ru/kniga-peremen-i-tolkovanie-geksagramm/>

yazılarının, ilk növbədə isə "Dao de szin" yazılı abidəsinin (kitabının) böyük rolu olmuşdur. Bu traktat Lao - szının ardıcılıarı tərəfindən hazırlanmış və b.e. əvvəl IV - III əsrlərin sərhəddində çap edilmişdir və digər dillərə tərcümələrin sayına görə o ancaq Bibliyaya ududur. Qeyd etmək lazımdır ki, eramızın 165-ci ilində imperator Xuan - di onun vətəni Ku vilayətində, 1 il sonra isə öz sarayında ona qurban kəsilməsini əmr etmişdir. Altı sülalə (220 — 589-cu illər) dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə daos dini - fəlsəfi məktəblərinin əksəriyyətində Lao-szın daos panteonunun ən yüksək ilahilərindən biri - "Üç Təmiz"dən (san sin) biri kimi sayılmağa və ona ehtiram edilməyə başlandı. Onun haqqında olan məlumatlar son dərəcə kasad və o qədər də dürüst olmadığına görə, çinşünas D.Nidemin yazdığı kimi, Lao-szı "Çin tarixində ən qaranlıq fiqurlardan biridir". Əldə olan məlumatlara görə, o, b.e.ə. 604-cü ildə Ku vilayətində, Çjoua anadan olub. Onun ölüm tarixi dəqiq məlum deyil (b.e.ə. V əsr).

Lao-szın həyatının çox hissəsini imperator arxivini mühafizə etmiş, Çjou sülaləsinin hakimiyyəti dövründə isə dövlət kitabxanasında kitabxanaçı kimi xidmət etmişdir, bu isə onun yüksək təhsilə malik olduğunu göstərir. Burada çalışdığı vaxt, b.e.ə. 517-ci ildə onun gənc Konfusi ilə görüşü olur və burada onların söhbəti gənc Konfusidə çox dərin iz buraxır. O, Lao-szının müdrikliyinə və biliyinə heyran olmuşdur.

Müəyyən müddətdən sonra Lao-szı çalışdığı kitabxanayı tərk edir və tənha yaşamağa başlayır. Əldə olan məlumatlara görə, həyatının son illərində, Çində öz təlimini reallaşdırma bilməyən Lao-szı, ağ rəngli öküzə minərək Qərb istiqamətində yola düşür və ölkənin sərhəddinə çatır. Burada sərhəd rəisinin xahişi ilə 2 hissədən ibarət olan "Dao de szin" ("Yol haqqında kanon və onun xoş gücü") traktatını yazır və orada yığcam şəkildə öz nəzəriyyəsini - şeylərin yolu və onların təzahür üsullarını şərh edir. Bundan sonra o, ölkəni tərk edir və onun harada, nə vaxt vəfat etdiyi məlum deyil.

Lao-szı fəlsəfəsinin mərkəzi ideyasını iki ilk başlanğıc: **"Dao" və "De"** haqqında ideya tutur. Dao - şeylərin özünün təbii qanunudur. Həmin qanun Tsi (hava, efir) substansiyası ilə dünyanın əsasını təşkil edir.

Çin dilində Lao-szının işlətdiyi **"Dao"** sözünün hərfi mənası "yol" deməkdir və bu Çin fəlsəfəsinin ən əhəmiyyətli kateqoriyalarından biri olub, "dao" fəlsəfi sistemində daha geniş - metafizik məna kəsb edir. "Dao" nitqsiz, adsız, formasız və hərəkətsizdir və ona görə də Lao-szının özü belə ona dəqiq tərif verməkdə acizdir, çünki onun fikrincə: **bilmək ki, sən hər şeyi bilmirsən - böyüklükdür. Lakin bilməmək ki, sən hər şeyi bilmirsən - xəstəlikdir.** "Dao" Lao-szının dodaqlarından birinci qopmuş sadəcə bir səsdir və o zaman ki, sözün öz anlamı yaranacaq, sözlərə artıq ehtiyac qalmayacaqdır. "Dao" təkcə "yol" demək deyil, bu həm də şeylərin, kainatın total varlığının mahiyyəti, ümumi Qanun və Absolyutdur (İlahidir). "Dao" anlayışını materialistcəsinə də şərh etmək olar : o təbiət, obyektiv dünyadır. Bir tərəfdən, "dao" bütün şeylərin təbii yolunu bildiren və nə Allahdan, nə insanlardan asılı olmayan, hərəkətin və dünyada baş verən dəyişikliklərin ümumi ifadəsi kimi çıxış edir. Bu yanaşmaya görə bütün hadisələr və şeylər, inkişaf və dəyişiklik vəziyyətində olaraq, müəyyən səviyyəyə çatırlar ki, bundan sonra onlar tədricən öz əksliklərinə çevrilirlər. Bu zaman inkişaf özünəməxsus bir şəkildə şərh edilir : o yüksələn xətt üzrə deyil, dairə üzrə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, "dao" - əbədi, dəyişməz, insanın hiss orqanları tərəfindən qəbul edilməyən başlanğıcdır. "Dao" insanın, bütün şeylərin və təbiət hadisələrinin qeyri - maddi mənəvi əsası kimi çıxış edir. Bütün şeylər Daodan başlanır və ona da qayıdır, yəni, o, şeylərin başlanğıcı və sonu, bütün şeylərin "ana"sı, "kök"üdür. Dao qadın başlanğıcına oxşayır və "məhrəm dişi", "Səmanın anası" və başqa adlarla adlandırılır. Dao boşluq, yoxluqdur, amma buna baxmayaraq, o, bütün mövcudatı doğurur və hər kəsə təbii surətdə inkişaf etməyə imkan yaradır, yəni o, heç kəsə öz iradəsini zorla qəbul etdirmir, hökmranlıq etmir. O zaman ki, kainatda hamı artıq bilir ki, yaxşılıq elə yaxşılıq, gözəllik isə gözəllikdir, ortaya pislik, çirkinlik çıxır. O dairə üzrə hərəkət edir və

fasiləsiz surətdə öz əksinə çevrilir. Mövcudluq və yoxluq daima qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı bir - birinə çevrilmə prosesidir. Dünyada bütün şeylər varlıqda, varlıq isə yoxluqda doğulur və onların hər biri digərini yaradır. O, bütün şeyləri hərəkətə gətirəndir, lakin onun yolu sirli və dərkedilməzdir. Həyat - "yumşaq" və "çevik", ölüm isə - "bərk" və "sərt"dir. "Dao"ya görə problemi həll etməyin ən yaxşı üsulu - təcavüzdən əl çəkmək və güzəştə getməkdir. Dao biri yaradır, bir ikini, iki üçü, üç isə hər şeyi yaradır. Bütün şeylərin əsasında İn və Yan¹ vardır. İnsan yerin, yer göyün, göy daonun qanunlarına riayət edir, dao isə öz - özünə riayət edir. Dao ilə birləşmək - bir növ uşaqlıq vəziyyətinə qayıtmaqdır. Buna görə də Lao-szın adındakı ikinci heroqlif - szı - yalnız "müdrək adam" deyil, həm də "uşaq" anlayışını bildirir.

Qədim Çin fəlsəfəsində insan Kosmosun bir hissəsi hesab edilir və özündə iki başlanğıcı: tünd və işıqlı, kişi və qadın, aktiv və passivi birləşdirir. İnsan bir növ dünyada orta vəziyyət tutur və o, dünyanın iki başlanğıca (İn və Yan) parçalanmasının aradan qaldırılmasına çağırılmışdır. Bu cür vəziyyət insanın "orta yol"unu, yəni onun vasitəçi rolunu təyin edir. Səmanın oğlu - insan vasitəsilə göylərin xoşbəxtliyi Yerə enir və hər tərəfə yayılır. İnsan - Kainatın hökmdarı, təbiətin fatehi deyildir. İnsanın müşahidəçi passivliyini təbliğ edən fəlsəfi nəzəriyyələrlə yanaşı, Çində yeni nəzəriyyələr yaranır ki, bu nəzəriyyələrin də mərkəzi hədəfi olan insanın əsas rolu - "özü üçün" deyil, cəmiyyət üçün fəaliyyət göstərməsi idi və bu ilk növbədə Konfusunin və onun davamçılarının fəlsəfə məktəbində özünü göstərir. Bu təlimə əsasən humanizm və mərhəmət insanlar arasındakı münasibətlərə sirayət etməli və onlar özlərinin gündəlik həyatlarında müəyyən qaydalara (məsələn: özünün nail olmaq istədiyinə, digərlərinin də nail olmasına kömək et; özünə etmək istəmədiyini, digərlərinə arzu etmə) əməl etməlidirlər. Ən yüksək dəyər insan deyil, müəyyən simasız (şəxssiz) Absolyut (Kainatın, Səmanın və s. ruhu) idi və insan mövcud olan qoyulmuş qaydalara tabe olmalı idi. Eyni zamanda insanlar arasında münasibətlərin yeni - humanizm, xeyir, mərhəmət kimi prinsipləri yaradılır.

Çin fəlsəfəsində ən mürəkkəb anlayışlardan biri də - **"De"** kateqoriyasıdır. Bir tərəfdən "De" - "Dao"nu qidalandıran, onu mümkün edəndir, "Dao" - hüdudsuz, "De" - isə müəyyəndir. Bu müəyyən bir universal gücdür ki, onun köməyi ilə "Dao" şeylərin yolu kimi, baş tuta, yəni gerçəkləşə bilir. "De" - "həyat enerjisi" düzgün təşkil etmək, düzgün davranışdır, amma, o, dar mənada əxlaq deyil. Dərkedilməz "De" - "Dao"dan yaranan və şeylərin formasının içini doldurandır.

"Dao"da digər ən əhəmiyyətli kateqoriya - **u-vey** - "fəaliyyətsizlik"dir, lakin bu anlayış heç də bekarçılığı, heç nə etməməyi bildirmir. Fəaliyyətsizlik - heç nəyi artıq etməməyi, ancaq indi zəruri, mütləq lazım olan işi görməyi nəzərdə tutur.

Lao-szının içtimai - siyasi baxışları içərisində cəmiyyətin sosial quruluşu və onun idarə edilməsi haqqındakı fikirlər də çox maraqlıdır. O, xalq arasında çarın hakimiyyətini çox yüksək qiymətləndirirdi, amma onu təmiz patriarxal hakimiyyət kimi anlayırdı. Lao-szının anlamında çar - müqəddəs və fəaliyyət göstərməyən rəhbərdir. Müasiri olduğu dövlət hakimiyyətinə isə o, mənfi münasibət bəsləyirdi. Lao-szının fikrincə, "Xalq ona görə aclıq çəkir ki, dövlət vergiləri çox böyük və ağırdır. Xalqın fəlakətlərinin səbəbi məhz budur."

Lao-szı dövlət idarəetmə üsullarını xarakterizə edərkən, ən yaxşı hökmranlıq üsulları məsələsinə də toxunmuş və ən yaxşı hökmdar, o hökmdarı hesab etmişdir ki: 1) xalq yalnız onun mövcud olduğunu bilirdi. 2) Bundan bir az pis olan o hökmdardır ki, xalq onu sevir və ucaldır. 3) Bundan daha pisi o hökmdardır ki, xalq ondan qorxur. 4) Bütün hökmdarlardan ən pisi isə, xalq tərəfindən nifrət edilənlərdir. Lao-szı dövlət idarəçiliyi üsullarından danışarkən qeyd edir ki, o zaman ki, hökumət sakitdir, insanlar sadəlvəh olurlar, hökumət fəal olanda isə

1. İnsan dünyada bir növ orta vəziyyət tutur və o, dünyanın iki başlanğıca parçalanmasının öhdəsindən gəlməyə çağırılmışdır: İn (ışıq) və Yan (qaranlıq).

insanlar bədbəxt olurlar. Ona görə də o hökmdarlara tövsiyyə edirdi ki, adamların həyat şəraitlərini daraltmasınlar, onlara nifrət etməsinlər.

Lao-szının sitatları ¹ :	
1.	- İnsanları bilən - müdrikdir, özünü bilən - maarifli (bilikli, ziyalı).
2.	- Heç vaxt insanı ittiham etməyin, nə qədər ki, onun çəkmələrində uzun yol keçməmişsiniz.
3.	- Həyat qısadır və buna görə də vaxt itirmək lazım deyil, ondan həzz almaq lazımdır.
4.	- Kim düşünür ki, hər şeyi dərk edib, o heç nə bilmir.
5.	- Əgər siz öz müvəffəqiyyətlərinizi digərlərinin tərifləri və məzəmmətləri ilə ölçürsünüzsə, sizin həyəcanınız sonsuz olacaq.
6.	- Kim sizi hirsləndirir, o da sizi idarə edir.
7.	- Bayırdan yumşaq, içəridən isə bərk olmaq, bayırdan bərk, içəridən yumşaq olmaqdan daha yaxşıdır.
8.	- Min mil uzunluqlu səyahət ilk addımdan başlanır.
9.	- Çətin işin öhdəsindən gəlinməsi asandan başlanır, böyüyün həyata keçirilməsi kiçikdən başlanır, çünki dünyada çətin asandan yaranır, böyük isə - kiçikdən.

Çində fəlsəfi fikrin inkişafında **Konfutsinin** fəlsəfi baxışlarının çox böyük rolu olmuşdur. Lakin daoçuluq mövqelərindən çıxış edən müdriklər Konfutsini və onun nəzəri baxışlarını tənqid edir və qeyd edirdilər ki, konfutsi normalarına ancaq "Göyün astanası"nın xaos vəziyyətində olduğu və ya Daonun itirildiyi təqdirdə riayət etmək olar.

Konfutsi Çində tanınmış Kun nəslindən idi. **Konfutsi b.e. əvvəl 551-ci ildə Syuyfuda doğulmuş (anadan olarkən ona Kun Syu adı verilmişdir) və təxminən 71-72 yaşında (b.e. əvvəl 479-cu ildə) vəfat etmişdir.** Konfutsinin atası - 63 yaşlı hərbi Şulyan Xe (Shūliáng Hé), anası isə - atasının on yeddi yaşlı kənizi (bu kəniz onun 3-cü arvadı idi) Yan Çjenszay (Yán Zhēngzài) idi. Konfutsinin atası o, bir yaş yarım olarkən vəfat etdiyindən, uşaqlıq illəri çox əziyyətli keçmişdir.

Konfutsinin bir mütəfəkkir kimi formalaşmasına onun Qədim Çin əlyazmaları - "Mahnılar kitabı" ("Şi szin") və "Tarixi əfsanələr Kitabları" ("Şu szin") ilə tanış olması böyük təsir göstərmişdir. O, nəinki bu kitabları oxumuş, hətta onları lazımı qaydaya salmış, redaktə etmiş və geniş oxucu kütləsi üçün bu mənbələrlə tanış olmağı əlçatan etmişdir. Konfutsiyə böyük şöhrət gətirən məqamlardan biri də, onun "Dəyişikliklər Kitabı"na etdiyi məzmunlu və çoxsaylı izahatlı şərhləri olmuşdur. Konfutsinin öz fikirləri, müxtəlif məsələlərə baxışları isə sonralar onun tələbələri və ardıcılıarı tərəfindən, onun söylədikləri və öyüd - nəsihətləri əsasında çap etdirdikləri "Söhbətlər və fikirlər" ("Lun yuy") kitabında öz əksini tapmışdır. O, özünəməxsus orijinal etik və siyasi nəzəriyyə yaratmışdır. Konfutsiçiliyin bünövrəsini əsas anlayışlar : "jen" (insaniyyət, humanizm) və "li" təşkil edir. "Li" "İ"dən irəli gəlir, çıxış edir, "İ" isə "Jen"dən irəli gəlir. "Jen"ə riayət etmək, insanlara şəfqət göstərmək, digərinin dərdinə şərik olmaq və

1. Вак: 10 лучших цитат Лао Цзы. - <http://www.life-is-good.org/10-luchshikh-tsitat-lao-tszy/>

sevgini, məhəbbəti rəhbər tutmaq deməkdir. Burada "jen" həm etik - siyasi təlimin bünövrəsi kimi, həm də onun son məqsədi kimi çıxış edir və onun əsas prinsipini - "nəyi ki, özünə arzu etmirsən, onu insanlara etmə" devizi təşkil edirdi. "Jem"-in əldə edilməsi "li"-nin praktiki surətdə həyata keçirilməsindən asılıdır. "Li"-nin tətbiq edilə bilinməsinin və məqbulluğunun meyarı kimi isə "i" (borc, ədalət) çıxış edir. "Li" - şeylərin qoyulmuş qaydası kimi (hörmət, birgəyaşayış normaları, mərasimlər, sosial rəqlament) özünə geniş qaydalar dairəsini daxil edir ki, bu da əsasən, ictimai həyatın bütün sferalarını : ailədən başlayaraq, dövlət münasibətləri də daxil olmaqla hər şeyi; həmçinin cəmiyyətin daxilindəki münasibətləri : ayrı - ayrı insanlar və müxtəlif sosial qruplar arasındakı münasibətləri rəqlamentləşdirir, yəni - nizama, qaydaya salır. "Ven" sözü əvvəlcə bədəninə şəkli çəkilmiş (tatuirovka etmiş) insanı bildirirdi. "Ven" sözünü insan varlığının mədəni mahiyyəti, mənası kimi, tərbiyəlilik kimi izah etmək olar.

Konfutsi təliminin əsas mövzularını mənəvi - əxlaq prinsiplər, sosial münasibətlər, dövlət idarəçiliyi problemləri təşkil edirdi. Bir pedaqoq kimi, Konfutsinin təlimində tərbiyə problemləri mühüm yer tutmuş, qədim Çin ənənələrinin öyrənilməsinə çox böyük diqqət yetirilmişdir.

Konfutsinin «Tyan» ("Göy", "Səma") ənənəvi dini təsəvvürlərinə görə, bu böyük başlanğıc, ali Allah öz iradəsini insana diqtə edir və o, ümumi əcdad və baş hakim kimi dünyaya insan nəslini gətirərək ona həyatı qaydalar bəxş edir. Konfutsinin Tyan və Dao haqqında təlimi cəmiyyətdə mövcud olan davranış normalarına riayət etməklə, sosial mühitlə insan arasında mövcud olan harmoniyaya yönəlmişdir. Konfutsi belə hesab edirdi ki, insan Tyandan (Göydən) asılıdır. Qeyri - müəyyən olan, "danışmayan" "Göy" bütün canlıların ulu əcdadı və böyük hökmdarı kimi insanı doğmaq, yaratmaq və məhv etmək iqtidarındadır. Göy – İnsan – Yer triadasında insanın orta yer tutması, insanın mövcudluğunun həm "Göy", həm də Yer tərəfindən şərtlənməsinə aşkar işarədir. İnsan Daoya tabe olmalı və ona riayət etməlidir və ancaq bu yolla mükəmməl insan olmaq olar. Konfutsiyə görə, mükəmməl insan olmaq üçün, insanın əməlləri onun şəxsi maraqlarına deyil, ümumi rifahə tabe edilməlidir və ancaq bu yolla dünya humanistləşə bilər. Onun fikrincə, öz təbiətinə görə bir-birinə yaxın olan insanlar, öz tərbiyələrinə görə bir-birilərindən fərqlənirlər.

Konfutsiyə görə mükəmməl insanda (təmiz, əxlaqlı adamda) zəruri olan beş müsbət cəhət :	
1.	Jen - insaniyyətə, insanlara sevgiyə, etik davranış normalarına, "nəyi ki, özünə arzu etmirsən, onu insanlara (başqalarına) etmə" kimi əxlaq prinsipinə riayət edilməsi;
2.	Çji - sağlam düşüncə, tədbirlilik, soyuqqanlılıq, müdriklik, dərrakəlilik, ağılsızlığa qarşı durmaq;
3.	İ – düzgünlük, ədalət, namusluluq, ailədə və işdə münasibətlərdə ədalətlik, eqoizmə qarşı çıxmaq;
4.	Li – adət-ənənə, ritual (mərasim), müəyyən olunmuş qaydalara riayət etmək qabiliyyəti, ideal prinsip, tarazlıq, intizamlılıq;
5.	Sin (Göy) – səmimiyyət, "xeyirxah niyyət", sərbəstlik və vicdanlılıq, düzlük.

Qarşılıqlı ehtiram, yardım, qızıl orta və insansevərlik, insanpərvərlik - bunların hamısı düzgün yolun ("dao"-nun) tərkib hissələridir və bu yolla öz - özü ilə, digərləri ilə və kainatla

razılıqda yaşamaq istəyənlər - yəni xoşbəxt yaşamaq istəyənlər irəliləməlidir. Bir dəfə şagirdlərindən biri Konfutsiyə öz təliminin mahiyyətini ifadə etməyi xahiş etdikdə, Konfutsiyə ona çox yığcam cavab verir: "nəyi ki, özünə arzu etmirsən, onu insanlara (bəşqalarına) etmə"

Konfutsi biliyə çox yüksək qiymət verirdi. Onun fikrincə: "Fikirsiz təlim hədəf, elmsiz fikir cəfəngiyatdır." Konfutsi biliyin səviyyələrini göstərərək qeyd edirdi ki, onu bir neçə dərəcəyə bölmək olar: "Ən yüksək bilik - bu anadangəlmə bilikdir. Bundan aşağı - təlim vasitəsi ilə əldə edilmiş bilikdir. Daha aşağı - çətinliklərə üstün gəlməklə əldə edilmiş biliklərdir. Ən dəyərsiz odur ki, kim ki, çətinliklərdən ibrət dərsləri çıxartmaq istəmir".

Həm Lao - szı, həm də Konfutsi öz fəlsəfi yaradıcılıqları ilə Çin fəlsəfəsinin çox - çox əsrlər sonrakı inkişafının bünövrəsini qoymuşdular. Konfutsi hesab edirdi ki, onun əsas vəzifəsi, nə isə yeni, naməlum olan bir şeyi açmaq deyil, dədə - babalarımız tərəfindən bizə vəsiyyət edilənlərin təmiz, paklıqda saxlanmasıdır. Konfutsinin fəlsəfi fikir tarixindəki müstəsna rolunu nəzərə alaraq, o da Şakyamuni, İsa (Xristos) və Məhəmməd peyğəmbərlər kimi, Allahın yerdəki elçilərindən biri sayılaraq, ilahiləşdirilmiş, konfutsiçilik isə b.e.ə. II əsrdə imperator Udin tərəfindən qanuni qüvvəyə mindirilib, Çinin rəsmi ideologiyası elan edilmişdir. Belə ki, Konfutsinin vəfatından 284 il sonra (b.e.ə. 195-ci ildə) imperator tərəfindən Konfutsiyə qurban kəsiləndən sonra konfutsiçilik Çində geniş yayılaraq, tədricən dövlət dininə çevrilir. Bizim eranın 1-ci ilindən isə o, dövlət ehtiramının obyektinə olur.

Antik dövrün Yunan fəlsəfəsi

Eramızdan əvvəl VII - VI əsrlərdə Yunanıstanda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, əsasən aqrar təsərrüfatın üstünlük təşkil etdiyi ölkəni sənətkarlığın və ticarətin mərkəzinə çevirir. Şəhərlər inkişaf etməyə, buradakı əhalinin sayı isə durmadan artmağa başlayır. Əgər Şərqdə əhali kor-koranə şəkildə dini və siyasi hakimiyyətə tabe olmalı idisə, Yunanıstanda xalq dövrünün azad siyasi hakimiyyət institutunu qurmağa çalışırdı. Şəhər-dövlətlərin (polislərin) yaranması ilə köhnə aristokratik idarəetmədən yeni- respublika idarəçiliyinə keçid uğrunda gərgin mübarizə gedirdi. Artıq, yunan özünü azad bir insan və ölkəsinin vətəndaşı kimi hiss edirdi (yəni ölkənin rifahı, azadlığı, məqsədini özününkü kimi qəbul edirdi) və bütün bunlar insanların həm yaradıcılıq, həm də siyasi fəallıqlarının artmasına səbəb olmuşdu. Yəni qədim yunan şəhər-dövlətlərində (polislərdə) demokratiya, müəyyən məsələlərin müzakirəsi zamanı azad fikir söyləmək (rəqabətlik) mövcud idi ki, bu da nəzəri - yəni fəlsəfi biliklərin inkişafına təkan vermişdi.

Bütövlükdə, Antik Yunan fəlsəfəsi Qərbin mənəvi həyatına və düşüncə tərzinə çox güclü təsir göstərmişdir. Bu, ilk növbədə, *yunanların bilikləri elm səviyyəsinə qaldıra bilmələri* sayəsində baş vermişdir. Onlar praktik məlumatların yığımlarıyla və dini ehtiyacları aid olan fərziyyələrlə kifayətlənmirdilər. Yunanlar biliyi biliyin özünün xatirinə görə axtarırdılar. *Antik fəlsəfənin tarixi hər şeydən əvvəl, bütövlükdə Qərb elminin tarixinin başlanğıcıdır.* Yunan fəlsəfəsi idrak materialının nisbətən kiçik həcminə malik idi, amma o dünyagörüşünün bütün əsas vəsiyyələrini inkişaf etdirməyi bacardı.

Qədim Sərq, xüsusilə də qədim Misir, Antik dövrün Yunan fəlsəfəsinə çox güclü təsir göstərmişdir. Qədim Yunanıstan o dövrlərdə Kiçik Asiyadan Siciliyaya və Kireneyadan Frakiyaya qədər Yunan dənizinin bütün sahilboyu sahəsini əhatə edirdi. Lakin burada maraqlı məqamlardan biri o idi ki, *Yunanıstanın Avropa qitəsində yerləşən ərazisi ölkənin ümumi inkişafında bu dövrlərdə ikinci dərəcə rol oynayırdı. Yunanların mədəniyyətinin inkişaf tarixi göstərir ki, bütövlükdə onların inkişafı Şərqlə yaxın təmasda formalaşmış və xüsusilə də burada birincilik Kiçik Asiyanın şimal hissəsində yerləşən və şərqin digər xalqları ilə sıx təmasda olan*

İoniya tayfalarının payına düşüb. İoniyalılar Yunanıstanın gələcək mənəvi inkişafının əsaslarının yaradılmasında əsas mümbit mənbə, özül rolunu oynayıb və öz ticarət etmək bacarıqları ilə onun gələcək qüdrətinin başlanğıcını qoyublar. Avropa qitəsində kobud adət - ənənələrin hökmranlıq etdiyi bu dövrlərdə, Yunanıstanda artıq həyatın və onun ən yüksək maraqlarının gözəlliyinin anlanılmasında bir növ oyanış baş vermişdi. Yunanlar dini inanlara, teoloji və kosmoqonik miflərə əsaslanan yüksək müdrikliyə malik olan Şərq xalqlarından ilk növbədə riyaziyyat, astronomiya ilə bağlı elmi bilikləri götürmüşlər. *Misirlilər, babilistanlılar praktik hədəfləri əsas götürərək, horoskoplar yaradır və qabaqcadan olacaq hadisələri söyləməyi əsas məqsəd kimi qarşılarına qoyurdular. Yunanlar isə əsasən idrakla bağlı məsələləri hədəf kimi nəzərdə tuturdular.* Dünya ticarəti ilə məşğulluq Aralıq dənizinin bütün sahillərini öyrənməyə və Yunanlarda coğrafi məlumatların bu dövrdə çox yüksək səviyyəyə qalxmasına səbəb olmuşdu.

Antik Yunan fəlsəfəsinin inkişaf dövrləri :	
1. Naturalistik dövr.	Sokrata qədərki filosofları əsasən dünyanın quruluşu və başlanğıcı haqqındakı problemlər maraqlandırır
2. Humanistik dövr.	Sofistlər və Sokratdan sonra gələn filosoflar diqqəti daha çox insan və cəmiyyət problemlərinə yönəltmişdilər
3. Klassik dövr.	Platon və Aristoteldən başlayaraq bütün fəlsəfi problemlərə sintez şəklində hərtərəfli baxılmış, fəlsəfə sistemləşdirilmişdir
4. Ellinistik dövr.	Fəlsəfi mərkəzlər Yunanıstandan Romaya köçmüş, Epikürçülər, stoaçılar, skeptiklər fəlsəfənin əsas problemi kimi insanın xoşbəxtliyə çatmasının yollarını araşdırmağa cəhd etmişdirlər.
5. Dini dövr.	Neoplatonizmin yaranmasından sonra fəlsəfə dini inanclarla qarışıq şəkildə inkişaf etmişdir.
6. Erkən Xristianlıq dövrü.	Monoteistik dinlərin qalib gəlməsi, onların üzərində fəlsəfənin gələcək inkişaf təməllərinin qoyulması.

Birinci yunan filosofları üçün təbiət hadisələrinin və etik ideallaşdırmanın mifik izahatı tipik idi. E.ə. VII - VI əsrlərdə Yunanıstanda vacib sosial - iqtisadi dəyişiklər baş vermiş, ölkənin iqtisadiyyatının ağırlıq mərkəzi aqrar təsərrüfatdan sənətkarlıq və kommersiya sahəsinə keçmiş, şəhərlərin inkişafı burada demoqrafik artımla müşayiət olunurdu. Yeni yaranan tacir və sənətkarlar təbəqəsi həm iqtisadi, həm də siyasi gücə çevrilir, ölkə köhnə aristokratik idarəetmədən yeni respublika idarəçiliyinə doğru mübarizəyə başlayır. İdarəçiliyin şəhər-dövlət formasına keçilməsi yunanlılara öz azadlıqlarını realizə etmələri üçün geniş imkanlar açdı. Bütün bunlar Yunanıstanda fəlsəfi fikrin inkişafına və dünyanın vahidliyi haqda fikrə gəlməyə səbəb olur.

Tədqiqatların məqsədini dünya materiyası haqqında biliklər təşkil edirdi ki, buna görə materiya bütün şeylərə keçir və məhv olub yenidən bizim mövcud dünyamıza qayıdanda yenidən şeylərin əsasını təşkil edir. Beləliklə, əbədi başlanğıc haqqında təsəvvürlər meydana çıxır. Platon və Aristotelin fikrincə fəlsəfənin başlanğıcı "heyrtlənməkdən" başlayır və bu hüyrətlənmə dünyanın əsası və orada insanın yeri haqqında sualın yaranmasına səbəb olmuşdur. Yunanlarda bu dövrdə mifoloji şüurdan loqosa keçid baş verir. Dünya ideyanın və materiyanın,

ruhun və ağılın dialektik birliyi kimi izah edilir və kosmik Dərrakə vasitəsi ilə idarə edilir. Antik dövrün fəlsəfəsi naturfəlsəfə idi.

Antik Yunan fəlsəfəsinin təşəkkülündə «yeddi müdrikin» böyük rolu olmuşdur. **Yunan fəlsəfəöncəsi dövrünün nümayəndələri olan bu müdriklər b.e. əvvəl VII əsrin sonu - b.e. ə. VI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmışlar.** Yunan ictimai fikrində öz müdriklikləri ilə dərin iz qoymuş bu "Yeddi müdrik" sırasında tarixçilər və filosoflar ilk növbədə Fales, Pittakus, Bias və Solonun adlarını çəkirlər. Müxtəlif filosoflar bu siyahıya daha üç filosofun, məsələn, Platon - "Protaqoras" dialoqunda - Kleobulosun, Misonun, Xilonun adını əlavə edirlər. Digərləri Misonun yerinə Perianderin adını çəkirdilər. İnsanların tərbiyəsində çox böyük rol oynamış olan bu əxlaqi kəlamlar tanrılara və igidlər aləminə qarşı yönəlmiş və **qnome**'lər (yun. γνώμη – fikir) adlandırılırdı. Qısa aforizmlər şəklində verilən bu müdrik ifadələr xalqın yaddaşında qalaraq, gələcək antik fəlsəfi fikrin - dünyagörüşün formalaşmasında öz müsbət sözünü demiş və gələcək nəsillərin tərbiyə edilməsində böyük rol oynamışdır.

“Yeddi müdrik”ə məxsus olan əxlaqi kəlamlar (qnomelər) :		
1.	Fales	- “Görkəminlə deyil, əməlinlə seçil”
2.	Pittakus	- “Hər şeyi qədəri ilə et, həddi aşma”
3.	Bias	- “Sözü yalnız yeri gələndə de”
4.	Solon	- “Yeni dostları qazanmağa, köhnələri rədd etməyə tələsmə”
5.	Kleobulos	- “Bədən və ruhun sağlam olmalıdır”
6.	Periander	- “Verdiyin sözü pozma”
7.	Xilon	- “Dilin ağılının önünə keçməsin”

Antik dövrün filosofları	
Miletli Fales	(e.ə. 625-545)
Anaksimandr	(e.ə. 610-540)
Anaksimən	(e.ə. 585/560 -525/502)
Pifaqor	(e.ə. 570-495)
Ksenofan	(e.ə. 565-470)
Parmenid	(e.ə. 540- 470)
Anaksaqor	(e.ə. 500-428)
Zenon	(e.ə. 490-430)
Protaqor	(e.ə. 485-420)
Sokrat	(e.ə. 470-399)
Demokrit	(e.ə. 460-370)
Platon	(e.ə. 428-348)
Diogen	(e.ə. 400-325)
Aristotel	(e.ə. 384-322)
Epikür	(e.ə. 341-271)
Plotin	(e.ə. 205-70)
Lukretsi Karr	(e.ə. 99 - 55)

Qədim Yunanıstanda fəlsəfənin inkişaf mərhələləri :	
1. Yunan fəlsəfəöncəsi dövrü :	(e. ə. VII yüzilliyə qədər) Homer • Hesiod • Yeddi Yunan müdriki
2. Qədim yunan fəlsəfəsi : (e. ə. VII - IV yüzilliklər)	
Milet məktəbi:	Fales - Anaksimandr - Anaksimenes
Elea məktəbi :	Ksenofan - Parmenid - Zenon - Melissus
Müstəqil filosoflar :	Heraklit - Anaksaqor - Empedokl
Pifaqor məktəbi :	Pifaqor - “Pifaqorçular ittifaqı”
Qədim yunan atomistləri :	Levkipp • Demokrit
Sofistlər :	<i>"Böyük"sofistlər</i> Protaqor - Prodikos - Qorqias - Hippias <i>"Kiçik" sofistlər</i> Trasimaxus - Likofron - Kritius
Klassik yunan fəlsəfəsi :	1. Sokrat və sokratçılar: <i>Kiniklər</i> → Antisfen, Diogen, 2. Platon 3. Aristotel
Ellinizm dövrünün fəlsəfəsi :	(e. ə. IV - I yüzilliklər)
Epikürçülük:	Epikür • Lukretius
Qədim Roma dövrünün fəlsəfəsi :	I - V yüzilliklər Seneka • Markus Avrelius
Orta platonizm :	• Plutarx • Filon
Neoplatonizm:	<i>Roma məktəbi</i> → • Plotin • Porfiriüs • Amelius <i>Perqama məktəbi</i> → • Yulian Avqust <i>Afina məktəbi</i> → Afinalı Plutarx
Erkən xristian fəlsəfəsi :	Avqustin Avrelius

Bütövlükdə Qədim Yunanıstanda fəlsəfənin inkişafını aşağıdakı 3 mərhələyə bölmək olar :

- 1) meydana gəlmə (e.ə. VI əsrdən - e.ə. V əsrə qədər),
- 2) yetkinlik və çiçəklənmə (e.ə. V - e.ə. IV əsrlərdə),
- 3) ellinizm və Roma respublikası dövründə tənəzzül mərhələsi (e.ə. III - I əsrlərdə).

Milet məktəbi.

Antik fəlsəfənin birinci dövrü - ilkin klassik (Sokrata qədərki) dövr e.ə.VII - e.ə. VI əsrləri əhatə edir. Bu dövrün bu cür adlanması Sokratın həyatı dövründə fəlsəfənin həqiqətən də antik düşüncənin inkişafında əlamətdar bir mərhələ olması ilə bağlıdır. Bu quldarlıq cəmiyyətinin formalaşması dövrü idi və Kiçik Asiyada yerləşən Milet şələri İoniya koloniyalarının mərkəzi idi. Bu çiçəklənən ticarət şəhərində (İoniya şəh.) **Falesin (e.ə. 625-545) banisi olduğu birinci fəlsəfə məktəb - Milet məktəbi yaradılır.**

Ümumiyyətlə Antik Yunan fəlsəfəsində **Fales birinci, Boesius isə sonuncu** filosof sayılır. (*İ.Nazim - Fales haqda aşağıda geniş məlumat veriləcək. Anisius Mánlius Severinus Boésius isə b.e. 480 - 524-cü illərdə yaşamış, neoplatonçu filosof, Roma dövlət xadimi kimi burada yüksək dövlət vəzifələrini tutmuş, xristian ilahiyatçısı və müqəddəsi olmuşdur. Boesius tərcüməçi (yunan dilindən latın dilinə) və filosof kimi tanınmış, məsələn Evklidesin və Aristotelin əsərlərini tərcümə və şərh etmişdir. Sonda dövlətə qarşı xəyanətdə ittihamlandırılan Boesius, zindana atılmış və orada bir müddət saxlandıqdan sonra edam edilmişdi. Boesiusa "sonuncu romalı" ləqəbi vermişdilər. Katolik kilsəsi Boesiusu ölümündən sonra müqəddəs şəxsiyyət elan etmişdir.*)

Bu məktəbin digər iki görkəmli nümayəndəsi **Anaksimandr (e.ə. 610 - e.ə.540) və Anaksimən (e.ə. 585/560 - e.ə. 525/502)** idi.

Milet məktəbində ilk dəfə bütün mövcudatın, varlığın mahiyyəti, əsası haqqında sual qoyulmuşdu. Məktəbin nümayəndələrindən hər biri dünyanın əsasını müəyyən başlanğıcda görürdü. Məsələn, Falesin fikrincə hər şey sudan (suyun buxarlanmasından), Anaksimandra görə isə - apeyrondan (yunanca- "sonsuz"), yəni nəsə sonsuz, qeyri-müəyyən, amma maddi şeydən yaranmışdı. Anaksiməna görə isə sonsuz və qeyri-müəyyən materiya kimi ilkin başlanğıc hava idi. Bu məktəbin nümayəndələri maddi kimi dünyanı intuitiv anlayırdılar. Falesin fikrincə yer müstəvi formasında olub, suyun üzərində durur və hər tərəfdən su ilə əhatə olunur. Fales ay işığının əslində günəş şüalarının əks olunması olduğunu, günəşin tutulmasının səbəbi kimi ayın onun qabağında dürmasını göstərmişdir. Həndəsədə "Fales teoremi" adlanan qanunauyğunluq da ona məxsusdur.

Anaksimandrın dünyanın yaranması, quruluşu və s. haqda fikirləri dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, bu fikirlər Yunanıstanda ilk fəlsəfi əsər hesab olunan "Təbiət haqqında" əsərində açıqlanmışdır. O, "qanun" anlayışını da ilk dəfə olaraq tək cəmiyyətə deyil, həm də elmə və təbiətə aid etmiş, Yunanıstanda ilk dəfə olaraq günəş saatını qurmuş, zamanəməizə gəlib çatmayan coğrafi xəritəni çəkmiş, yerin kainatın mərkəzində, silindr formasında olduğunu və hər tərəfdən odla büründüyünü qeyd etmişdir. Bütün saysız miqdarda mövcud olan varlıqların əsasını "apeyron" təşkil edir və sonda hər şey "apeyrona" qaydır. Apeyron heç bir keyfiyyətə malik olmayan qeyri-müəyyən, əbədi və nəhayətsiz materiyadır. Bütün şeylər ziddiyyətlərin, məsələn, isti və soyuğun apeyrondan ayrılması yolu ilə yaranır. Onun fikrincə, kainat canlıya bənzər varlıqdır və o yaranır, yaşayır, sonra yenidən yaranmaq üçün məhv olur. Anaksimandrın fikrincə yer kainatın içərisindədir və üç səmavi halqa: günəş, ay və ulduz halqaları yeri əhatə edir. Təbii dünya ilahilərin iştirakı olmadan dənizdən, günəşin tə'siri altında təkəmul prosesində yaranıb. Məsələn, o, insanların baliqdan törədiyini iddia edirdi. Onun fikrincə baliq sudan quruya çıxır və onların qarın boşluğunda insanabənzər varlıqlar törəyir və zaman keçdikcə onlar insan formasını alırlar. İnsanlar əvvəllər baliqlarla bir yerdə, sonra isə müstəqil yaşamağa başlamışlar.

Anaksimən də Fales kimi yer kürəsini yastı müstəvi kimi təsəvvür edir və hava üzərində üzdüyünü iddia edirdi. Anaksiməndə hava həm də həyatverici rol oynayır, ruhlar isə havanın nəfəsidir - deyirdi. Onun fikrincə, ay yer kürəsinə ən yaxın yerləşən planet idi. Sonra günəş, ən uzaqda isə ulduzlar yerləşir.

Milet məktəbi :	
Fales :	- Hər şeyin başlanğıcı kimi suyu götürürdü (hər şey sudan yaranıb). Hər şey rütubətli toxumdan doğulur. Ətrafdakı hər şey ölü deyil, ruhla doludur, hər şey ruha malikdir. Ruh maddidir və şeylərin hərəkətinin mənbəyidir.
Anaksimandr:	- Hər şeyin əsası, lkin başlanğıcı – "Apeyron"dur (yunanca- "qeyri-müəyyən" deməkdir). Apeyron - vahid, ilkin, zaman xaricində olan, sərhədləri olmayan maddi başlanğıcdır. Apeyron bir-birinə keçə bilir (yerin müxtəlif təbiət hadisələrinə çevrilə bilir). Bütün hadisələr isti və soyuğun mübarizəsi prosesində baş verir. Canlı varlıqlar günəşin təsiri altında rütubətin buxarlanması prosesində yaranırlar (günəş işığının təsiri altında dəniz lilindən). İnsan balıqlardan yaranıb.
Anaksimen :	- Hər şeyin başlanğıcı – havadır. Seyrəkləndirilmiş hava – oddur, qatılaşdırılmış hava – su, yer (torpaq), daşdır. Ruh da həmçinin havadan yaranıb. Hava sonsuzdur.

Milet məktəbinin nümayəndələrinin Antik dövrün fəlsəfi fikrinin formalaşmasında və inkişafında bir "ilk" kimi çox böyük rolları olmuşdur.

Milet məktəbi ilə bağlı nəticələr:
- onlar mifik düşüncəni təkmilləşdirmişlər.
- panteizmlə səciyyələndirdilər (Allah = təbiət). (pan – bütün, teos – tanrı deməkdir. "Hər şey tanrıdır" mənasında işlənir. Kainatı bütövlükdə Tanrı kimi qəbul edən fəlsəfi düşüncə)
- ehtimal olunurdu ki, insan bioloji təbiətdən daha çox fiziki xüsusiyyətlərə malik olan varlıqdır (çünki o sudan, havadan, oddan və s. yaranıb).
- hilozoizmlə səciyyələnilir – istənilən maddi bədən ruha malikdir.
- təfəsilatların və detalların məlum olmadığı bir dövrdə filosoflar dünyanın bütöv təsvirini verməyə çalışırdılar
- onların hamısı monist idilər, yəni başlanğıc kimi ancaq bir şeyi qəbul edirdilər.

Yunanıstanın digər möhtəşəm ticarət və siyasi mərkəzi Kiçik Asiya hissəsində yerləşən Efes şəhəri idi. Burada təxminən e.ə. VI əsrin ortalarında **Heraklitin (e.ə. 540 - 480-cı illər)** adı ilə bağlı olan çox güclü bir fəlsəfi məktəb yaranmışdı. O Milet məktəbinin elmi ənənəsinə sadıq idi və əsas başlanğıc kimi odu götürürdü: hər şey, tonqaldakı alov kimi, kimin və nəyinsə ölümünün sayəsində doğulur. Dünyada birlik mövcuddur, amma bu birlik ziddiyyətlərin uyğunluğuyla yaranır. Onun ümumi dəyişikliklərə inamı aşağıdakı kalamlarında öz ifadəsini

tapmışdır : "Bir çaya iki dəfə girmək olmaz" və "Hər şey axır, hər şey dəyişir". Herakliti dialektikinin atası hesab edirlər.

Bu illərin görkəmli filosofları sırasında kortəbii materializm mövqelərindən çıxış edən **Anaksaqorun (e.ə.500 - e.ə.428) və Empedoklun (e.ə. 490 - e.ə.430)** da adlarını çəkmək lazımdır. İtaliyanın Sicililiya adasında yaşayan Empedokl filosof olmaqdan əlavə, tarixə həm də şair, həkim, təbiətşünas alim, siyasi xadim, dini təbliğ edən bir şəxs kimi də daxil olmuşdur. Empedoklun fəlsəfəsində 4 ünsür: od, hava, su və torpaq həyatda mövcud olan "bütün şeylərin kökləri"ni təşkil edir. Sadəlövh materializmin nümayəndəsi kimi, o dünyanın heç bir qüvvə tərəfindən yaradılmadığını və onun məhv edilməzliyini sübut etməyə çalışırdı. Onun fəlsəfəsi metafizik və mexaniki xarakter daşıyırdı.

Anaksaqorun fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında Milet, Eleya məktəblərinin, Anaksimən və Parmenidin çox böyük rolu olmuşdur. "Təbiət haqqında" əsas əsərində Anaksaqoru sadəlövh materialist kimi düşündürən əsas problem- materiyanın quruluşu məsələsi idi. Onun fikrincə, dünyada mövcud olan bütün şeylərin əsasında sonsuz sayda və keyfiyyətə bir-birindən fərqlənən maddi hissəciklər (Anaksaqor bu hissəcikləri "qomeomeriya" - "şeylərin toxumu" adlandırırdı) durur. Dünyanın maddi əsasını təşkil edən bu "qomeomeriya"ları Anaksaqor hərəkətsiz bir şey hesab edir və onların mənəvi - ruhi varlıq kimi qəbul etdiyi "nus" vasitəsi ilə hərəkətə gətirildiyini iddia edirdi. Anaksaqor həmçinin dünyanın dərk edilməsində həm hiss orqanlarının, həm də aqlın, təfəkkürün rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Lakin eyni zamanda o qeyd edirdi ki, bizi əhatə edən dünya haqqında mülahizə yürütmək üçün bizə ağıl və təfəkkür lazımdır.

Elea məktəbi.

Milet məktəbindən sonra Yunanıstanda yaranan ikinci güclü fəlsəfi məktəb **Elea məktəbi** idi ki, onun da ən görkəmli nümayəndələri sırasında **Ksenofanin (e.ə. 565 - 470), Parmenidin (e.ə. 540 - 470), Zenonun (e.ə. təx. 490 - 430)** adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Elea məktəbi	
Ksenofan :	- Tanrını dünya ilə eyniləşdirirdi - tanrılara insan xüsusiyyətlərini aid etmək düzgün deyil - dünya yaradılmamış, əbədi, məhv olunmaz və vahiddir - ay, günəş və ulduzlar fiziki cisimlərdir - insan su və torpaqdan yaranıb
Parmenid :	- metafizikanın əsaslarını qoymuşdur -dünya və bütün varlıq heç bir boşluqları olmayan tam hərəkətsiz kürədən ibarətdi - yer kürə şəklindədir -mövcud olan şey yox ola bilməz - varlıq hərəkətsizdir,vahiddir, sükunətdədir
Zenon :	- tarixdə öz paradoksları (aporiyalrı) ilə məşhurdur - hərəkəti inkar edirdi

Ksenofan (e.ə. 570 - e.ə.475) yunan şairi və filosofu və Elea məktəbinin ilk filosofu hesab edilir. O, müasir Türkiyənin qərbində yerləşən Kolofon şəhərindən anadan olmuş, sonra isə Elea şəhərinə köçmüşdür. Ksenofanın fikrincə, Olimpüs dağında yaşayan və insanların özlərinə bənzəyən çoxsaylı yunan tanrıları əslində şairlərin uydurduqları və xalq təxəyyülündə formalaşan mifik obrazlardan başqa bir şey deyildir. Ksenofana görə əgər öküzlər, atlar və başqa heyvanların düşüncəsi olsaydı, onlar tanrılarını elə özlərinə bənzər təsvir edərdilər. Tanrıların təbiəti və başqa xüsusiyyətləri haqqında doğru biliyi əldə etmək olmaz, bu barədə ancaq ehtimal edilə bilər. Ksenofan ateist deyildi. O, yunanların dini görüşlərinin ibtidai səviyyədə olduğunu iddia edir və qeyd edirdi ki, Tanrı bir və bölünməzdir; eyni zamanda, o dünyadan ayrı bir şey də deyildir - yəni o Tanrını dünya ilə eyniləşdirir və onu təbiətdən ayırırdı. Onun fikrincə, dünya əbədi, məhv olunmaz və vahiddir və vahidlik elə Tanrının özüdür. Ksenofana görə dünya yaradılmamış, həmişə var olmuş və hər zaman da olacaqdır. Ksenofan ay, günəş və ulduzları tanrı kimi deyil, fiziki cisimlər kimi təsəvvür etmişdir. Onun fikrincə yağış, suyun buxarlanması nəticəsində baş verir. İnsanlar və başqa canlılar su və torpağın qarışığından yaranmışdılar. İnsanın torpaqdan (gildən) yaradılması haqqında rəvayətlər Qədim Misir dinində, Yəhudilik, Xristianlıq və İslamda da vardır.

Parmenid İtaliyanın cənubunda Eleya şəhərində anadan olub, (təxminən e.ə.540 - e.ə.470) Eleya şəhərinin ictimai və siyasi həyatında, qanunların hazırlanmasında aktiv iştirak etmiş, çox hörmətli vətəndaş olmuşdur. Parmenidin fəlsəfəsi Heraklitin dünyagörüşünə qarşı yönəlmişdir. Hər şeyin dəyişdiyini iddia edən Heraklitin əksinə, Parmenid deyirdi ki, heç bir şey dəyişmir. *Parmenid ilk dəfə yerin kürə şəklində olması fikrini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə var olan şey yoxluqdan yarana bilməz.* Deməli, var olan şeylər hər zaman mövcuddur. yoxdan nəşə var ola bilməz. Həmçinin, heç bir şey məhv də ola bilməz. Ona görə ki, bu halda o yenə də yox olmalıdır. Hər bir şey əbədi və sonsuzdur. O formasını dəyişə, bir haldan başqasına keçə bilər, ancaq məzmunca hər zaman var olmaqdadır. Varlıq hərəkətsizdir və birdir, çünki hərəkət olsa onda deməli o məhvə doğru getməlidir, bu isə var olan bir şeyi yoxluğa gətirib çıxarar. Ona görə də, hərəkət ola bilməz. Varlıq vahiddir, hərəkətsizdir və sükunətdədir, həm də varlıqda boşluqlar da yoxdur, çünki olsaydı şeylər hərəkət edərdilər. Bununla belə, insan hər şeyin dəyişkənliyini və hərəkətdə olmasını görür. Burada duyğularla düşüncələrin qarşıdurması baş verir. Bu zaman düşüncələrə üstünlük verilməlidir, çünki “düşünmək və var olmaq eyni şeydir”. Beləliklə, Parmenid insanları öz duyğularına inanmamağa çağırırmışdır. Parmenidin fikrincə dünyanın mərkəzində sevgi ilahəsi Afrodita durur və varlığı idarə edir. O, ruhları görünən və görünməyən dünyalarda yerləşdirmişdir və hər şeyin kişi və qadın başlanğıclarının (substansiyaların) qovuşmasından yarandığını iddia edirdi.

Parmenid insan təfəkkürü və hissiyyatı arasında və buna müvafiq olaraq, düşünülen dünya ilə hissi dərk edilən dünya arasında prinsipial fərq olduğunu iddia edirdi və bu o dövr üçün fəlsəfədə əsl yenilik idi. Təfəkkür, ona uyğun olan düşünülen, ağılla dərk edilə bilən dünya, hər şeydən əvvəl "vahiddir" və Parmenid onu varlıq, əbədilik, hərəkətsizlik, bölünməzlik və bütövlük kimi xarakterizə edir və bunları təşəkkül tapma, formalaşma və zahirən ehtimal edilən axıcılığa qarşı qoyurdu. Onun fikrincə, Allahlar üçün nə keçmiş yoxdur, nə gələcək, yalnız indiki vaxt mövcuddur. O varlığın və təfəkkürün oxşarlığı ideyasının birinci qısa ifadələrindən birini verir: "düşünmək və olmaq eyni bir şeydir" və ya "müəyyən bir fikir və o, nəyə ki, bu fikir yönəlib, eyni şeydir". Bu cür varlıq, Parmenidə görə heç vaxt yoxluq ola bilməz, çünki sonuncu (yəni yoxluq) – bu bir növ kor (yəni olmayan) və dərk edilməzdir; varlıq nə yoxluqdan yarana bilmir, nə də hər hansı bir üsulla, yolla yoxluğu özündə, yəni tərkibində saxlaya bilər.

Zenonun ən populyar aporiyaları (paradoksları) :	
"Dixotomiya" - (yun. – ikiyə bölünmə) :	- hər bir məsafəni axıra qədər keçmək üçün öncə onun yarısı, sonra yarısının yarısı, daha sonra o yarının yarısı və s. keçilməlidir və bu sonsuzluğa qədər davam edəcəkdir. Sonsuzluğu isə keçmək mümkün deyildir.
"Axilles və tısbağa" :	- yunan əfsanələrinin mifik qəhrəmanı, "İlliada"nın qəhrəmanlarından biri olan sürətlə qaçan Axilles nə qədər tez qaçsa da, onun qabağında qaçan tısbağanı ötə bilməz, çünki Axilles məsafəni qısaltdıqca bu məsafə sonsuz hissələrə bölünəcək. Yəni, Axill yolun yarısını keçməli, sonra qalmışın yarısını və bu qayda ilə sonsuzluğa qədər. Məsafənin təkrar yarı bölünməsində qalan parça həmişə son kəsik olur və bu kəsiklərin sayı sonsuz olduğundan, bu məsafəni sonlu vaxt ərzində keçmək mümkün deyil. Nəticədə tısbağa həmişə bir addım qabaqda irəliləyəcək və Axilles tısbağaya heç vaxt çata bilməyəcəkdir.
Uçan "Ox":	- yayından buraxılan ox əslində hərəkət etmir və sükunətdədir, çünki zaman sonsuz anlardan ibarətdir, fəza isə sonsuz hissələrə bölünür. Uçan ox hər zaman kəsiyində bir yer tutur və bu yer onun uzunluğuna bərabərdir. Hərəkət ehtimal edilsə, onda ox həmin an fəzada özündən daha da çox yer tutmalı idi, bu isə mümkün deyildir. Yəni, müəyyən anda hərəkət edən "ox" ya tutduğu yerdə, ya da olmadığı yerdə hərəkət etməlidir. Lakin o olduğu yerdə hərəkət edə bilməz (çünki, hər an o elə durduğu yeri tutur). O həmçinin olmadığı yerdə də hərəkət edə bilməz. Deməli, əslində hərəkət yoxdur və o sükunətlərin cəmidir. (Məsələn, müasir dövrdə animasiyalarda hərəkət edən şeylər əslində sükunətdə olan şəkillərin cəmidir.)

Zenon (Elea şəhəri, e.ə. 490 - e.ə. 430) Elea fəlsəfə məktəbinin nümayəndəsi, Parmenidin sevimli şagirdi olub. Tarixdə öz paradoksları ilə (onları "aporialar" da adlandırırlar) məşhur idi və hətta Aristotel də öz "Fizika" əsərində onlara toxunmuş, Zenonu isə hətta dialektikanın yaradıcısı hesab etmişdir. Zenon öz müəllimi Parmenidin mövcud olan varlığın görünüşcə bir, vahid olduğunu, aşkarlığa əsasən isə çoxsaylı olduğu fikrini müdafiə etmək üçün, müəlliminə 40 yaxın aporiya tərtib etmişdir ki, bunlardan da bizə Aristotelin və Simplikinin əsərlərində ancaq 9-u çatıb. Başqa bir vaxt, mövcud olanın - varlığın hərəkətsiz olduğunu iddia edən müəllimini müdafiə etmək üçün Zenon bunu təsdiq edən özünün 5 ən məşhur - hərəkət haqqında olan aporiyalarını yaradır.

Rəvayətə görə, Kinik yunan məktəbinin nümayəndəsi Antisfen Zenonun tərtib etdiyi bu aporiyalarla bağlı onunla mübahisə edərkən, onlara qarşı sözlə heç cür etiraz edə bilmədiyi təqdirdə (yəni, onların yanlış olduqlarını şifahi surətdə sübut edə bilmədiyi təqdirdə), durub gəzişməyə başlamışdır - yəni o özünün haqlı olduğunu sözlə deyil, hərəkətləri ilə sübut etməyə çalışmışdır (yəni o, Zenonun varlığın hərəkətsiz olduğunu iddia etməsinə özünün hərəkət etməsi ilə cavab vermişdir).

Zenonun birinci - "ölçü" adlı aporiyasını Simpliki öz əsərində bu cür qələmə alır: "əgər şeyin ölçüsü yoxdursa, o mövcud deyil". Zenon burada öz fikrinə davam edib, qeyd edir ki: "Əgər şey mövcuddursa, lazımdır ki, o müəyyən bir ölçüyə, müəyyən qalınlığa malik olsun və lazımdır ki, onda qarşılıqlı fərqi təqdim edən müəyyən məsafə olsun".

Eleatlar hisslərin aldadıcı olduğunu iddia edir, hissiyyatla bağlı bir çox şeylərə sadə illüziya kimi baxırdılar. Həqiqi vahid varlıq kimi onlar sonsuz və bölünməz "Vahid"i əsas görürdülər, lakin onlar bunu bizim anladığımız "Allah" mənasında anlamırdılar. Məsələn, Parmenid onu maddi və müəyyən ölçüləri olan - şar, kürə kimi təsəvvür edirdi. Amma Vahid bölünə bilməz, o bölünmüşdür, çünki o öz bütövlüyündə hər yerdədir.

Pifaqor və pifaqorçular məktəbi.

Yunanıstanın qərb hissəsində, yəni Cənubi İtaliyada fəaliyyət göstərən daha bir görkəmli məktəb - **pifaqorçular məktəbi** idi. Bizə gəlib çatan əksər məlumatlarda, bu məktəbin təsisçisi - Samos adasında anadan olmuş, sonralar tiran Polikratın hakimiyyəti dövründə Cənubi İtaliyanın Krotona şəhərinə köçmüş və aristokratların mənafeyini müdafiə etmiş, dövrünün ən bilikli adamlarından biri - **Pifaqor (e.ə. təxminən 570 - e.ə. 490) olmuşdur.**

Pifaqorun bəzi sələfləri və sonrakı dövrlərdə onun həyat və yaradıcılığını araşdıran bəzi filosoflar belə hesab edirdilər ki, onun öz əsərləri olmamış, elmi baxışları, teoremləri isə qədim Babil və Misir müdriklərinə məxsus olmuşdur.

Pifaqor məktəbi antik fəlsəfədə 1-ci idealist məktəb olmuş, onun təlimindəki idealist fəlsəfə isə metafizik təfəkkürlə birləşmişdir. Məktəbdə astronomiya və tibbi biliyin inkişafına xüsusi fikir verilirdi. Pifaqorçular Milet məktəbinin və Heraklitin dialektikasının əleyhinə idilər. Pifaqor dünyaya başqa gözlə baxır, suyun, havanın, odun əvəzinə ilkin başlanğıc kimi rəqəmləri götürürdü. Pifaqor tarixə böyük riyaziyyatçı və filosof kimi daxil olmuşdur. Pifaqor və onun davamçıları ədədləri şeylərdən ayırır, fəvqəltəbii, mistik mahiyyətə çevirir və sonda ilahiləşdirirdilər. Rəqəmlərin həndəsi - hesab mənasını anlayan pifaqorçular, kosmosun fundamental təsvirinin verilməsinə gəlib çatmışdılar. Əgər say nizamdırsa, (yunanca isə nizam "kosmos" kimi səslənir) pifaqorçular kainatı (universumu) kosmos, yəni nizam adlandırırdılar. Pifaqorçularla insan fikri qətiyyətlə irəli addımlamışdı: dünya, hansında ki, kor və gözlənilməz güclər hökmranlıq edirdi, arxada qalmışdı. Say dünyanı nizama, səmərəliliyə gətirib çıxartmalı idi.

Tarixdə "Pifaqor teoremi" kimi məşhur olan düzbucaqlı üçbucağın hipotenuz ilə katetlərinin nisbəti qanunu, cüt və tək ədədli rəqəmlər haqqında təlim, rəqəmlərin həndəsi anlamı, "kosmos" anlayışının müasir anlamda - bütün dünyanı əhatə edən sonsuzluq mənasında işlənilməsi və sairə də Pifaqorun adı ilə bağlıdır.

Pifaqor yaşayıb, fəaliyyət göstərdiyi Krotonada "Pifaqorçular ittifaqı" adlı dini-fəlsəfi cəmiyyətə başçılıq etmişdir. İttifaqın əsas vəzifəsi buradakı gənclərə yüksək bilik vermək və gələcəkdə onların yüksək dövlət vəzifələrini tutmalarına hazırlamaqdan ibarət idi. Pifaqorçular belə fikirləşirdilər ki, cəmiyyət hakimiyyətsiz yaşaya bilməz, ən yüksək hakimiyyət isə tanrılara, sonra hökmdarlara, valideynlərə, sonda isə qanunlara (onlara riayət etməsinə) məxsusdur və bu müqəddəs hakimiyyət iyerarxiyasına görə hər bir kəs özündən öncə gələnə tabe olmalıdır. Pifaqor cəmiyyətin gənclərinə yüksək biliyin mənbəyi hesab etdiyi "matemata"-nın əsaslarını öyrədir və qeyd edirdi ki, bu hikməti (ittifaqın gənc üzvləri "akusmata" adlandırılan bu bilikləri sözsüz qəbul etməli idilər) ancaq yüksək biliyə malik olan müdriklər dərk edə bilər. "Pifaqorçular ittifaqı"na ancaq müəyyən sınaqdan keçmiş gəncləri qəbul edir və bütövlükdə ittifaqın fəaliyyəti cəmiyyətdən gizli saxlanılırdı. Lakin müəyyən vaxtdan sonra şəhərdə baş verən narazılıqlar "Pifaqorçular ittifaqı"ndan da yan keçməmiş, üzvlərinin bir qismi təqiblərə məruz qalaraq öldürülmüş, mərkəz isə dağıdılmışdır.

Pifaqor insan həyatının mənasını kosmosun ahənginin insan həyatında əks olunmasında görür və bir sıra yeni əxlaqi prinsiplər irəli sürmüşdür ki, buna da yalnız gözəlliyə can atmaq və faydalı işlər görməklə nail olmaq olardı. Pifaqorun fikrincə kosmosun gözəlliyini ancaq mənəvi

cəhətdən zəngin, yüksək əxlaqi prinsiplərə riayət edən adam duya bilərdi və həyatın mənası da bütün bunların insan həyatında əks olunmasından ibarətdir.

Pifaqorun fikrincə dünyada mövcud olan şeylər nə vaxtsa bu dünyada olmuş, sonra isə yenidən bu dünyaya qayıtmışdır. Pifaqorçular ruhun əbədiliyi və ruhların köçməsi haqda ideyaları irəli sürürdülər. O ruhların reinkarnasiyasına - yəni bir bədəndən başqasına köçməsinə inanırdı. Onun fikrincə, məhz günahların ağırlığı ruhun bədəni tərk etməsinə mane olurdu və buna görə də əsas məqsəd ruhu bədəndən azad etməkdir. (Pifaqorun bu fikirləri ilə qədim Hind fəlsəfəsi arasında müəyyən oxşarlıq vardır).

Pifaqorun kosmoqonik baxışlarına görə, Yer kürə şəklində olub, sonsuz və əbədi boşluqdan ibarətdir və dünyada hər şeyin əsasını 4 şey: od, su, yer və hava təşkil edir. Dünyanın mərkəzində od, baş tanrı Zeusun məbədi, sonra oddan yaranmış və onun ətrafında fırlanan yer, planetlər və ulduzlar durur.

Pifaqorun rəqəmlər fəlsəfəsinin əsasını dünyanın duyğularımız vasitəsi ilə deyil, bilik və düşüncələrimiz vasitəsi ilə qavranıla bilinməsi təşkil edir. Hər bir şeyin başlanğıcında, onun əsasında bir rəqəm durur və hər şeyin rəqəmlə ölçülən ölçüsü vardır. (Məsələn, maye - litrlə, bərk şeylər - kiloqramla, əşyaların sayı - ədədlə göstərilir və s.). Pifaqorda hər bir rəqəmin öz mənası var idi. Onlar bütün varlığın mahiyyəti kimi anlaşılar və onlara mistik məna verilir. Pifaqorçularda müqəddəs monada (bir rəqəmi) Tanrının, dünyanın birliyinin rəmzi və hər şeyin başlanğıcını, bütün təbiət hadisələrinin əsasını təşkil edirdi. İki rəqəmi təbiətdəki əkslik, ziddiyyət, inkar prinsiplərini ifadə edir.

Rəqəmlərin toplanması müxtəlif şeylərin yaranmasının əsasını təşkil edirdi. Dekada (10 gün) haqqında təlim pifaqorların riyazi nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edirdi: $1+2+3+4=10$. Bu dörd rəqəm dünyada baş verən bütün proseslərin əsasını təşkil edir. Rəqəmlərin mütləqləşdirilməsi sayəsində, hər şeyin təbiətdə müəyyən say nisbətində təbii olduğu haqdakı fikir Pifaqoru materiyanı deyil, məhz sayları bütün şeylərin ilkin əsası olduğu haqda idealist iddiaya gətirib çıxartmışdı. Bütün şeylər ziddiyyətlərdən ibarətdir: tək - cüt, son - sonsuz, birlik - çoxluq, sağ - sol, kişi - qadın və s. Ancaq bu ziddiyyətlər Pifaqorun fikrincə bir-birinə keçmir (Heraklit isə bunun əksini iddia edirdi - yəni onun fikrincə ziddiyyətlər bir - birinə keçir). Pifaqorçularda hədd və sonsuzluq xüsusi mahiyyətə malikdir: hədd - od, sonsuzluq - isə hava (boşluqdur). Dünya boşluqla nəfəs alır və o od və havanın qarşılıqlı təsirindən ibarətdir.

Pifaqorun rəqəmlər fəlsəfəsinə görə hər bir rəqəmin öz rəmzi mənası var idi. Məsələn:

- 1 rəqəmi - Allahın, Tanrının rəmzi,
- 2 - gün və gecə, pozitiv və neqativ hal və s. bu kimi ifrat, bir - birinə əks olan antitezisləri ifadə edir, 2 rəqəmindən başlayaraq çoxluq başlanır;
- 3 - üçbucağı; keçmiş - müasir - gələcək zamanı, dayanıqsızlığı və dəyişkənliyi əks etdirir; Üç rəqəmini əvvəl, orta və sonu göstərir. O hər şeyin tamlığının əksidir və ümumiyyətlə hər şeyin üç dəcəsi ən mükəmməldir.
- 4 - təbiətdə mövcud olan od, su, yer və havanı ifadə edir,
- 5 - qeyri sabitliyin simvolu, digər tərəfdən isə ən xoşbəxt rəqəmdir,
- 6 - etibarlılığın, ideallılığın simvolidir. Bu mükəmməl rəqəm həm cüt (2), həm də tək (3) rəqəmlərə bölünərək, onların hər birinin elementlərini özündə birləşdirir,
- 7 - sirrin, öyrənməyin və biliyin simvolu, 7 əsas planet, həftənin 7 günü, 7 notdur. 7 həmçinin bütövlüyü (1) və ideali (6) birləşdirərək, özünün xüsusi simmetriyasını yaradır,

8 - maddi müvəffəqiyyətin rəmzidir. O, mükəmməlliyə çatdırılmış etibarlılığı bildirir, çünki ikiqat kvadratla təqdim edilmişdir, yəni yarı bölünmüş halda o bərabər hissələrə (4 və 4) malikdir. Əgər onu yenə də bölsək, hissələr (2, 2, 2, 2) yenə bərabər olacaq və dördqat tarazlığı göstərəcək.

9 - ümumi müvəffəqiyyətin simvolu, bütün elementar saylardan ən böyüyüdür. Dayanıqsızlığı (qərarlılığı, dəyişkənliyi) əks etdirən 3 rəqəminin üçqat misli kimi, 9 - səyi, təşəbbüskarlığı, cəhdi əks etdirir.

Pifaqorçularda bir çox digər rəqəmlər də müqəddəs sayılırdı. Məsələn, 36 rəqəmi müqəddəs hesab olunurdu, çünki o müqəddəs hesab edilən $1+2+3$ rəqəmlərinin müxtəlif kombinasiyasından yaranmışdır ($1+2=3$ və $1+2+3=6$). 36 rəqəmi həm də $1+2+3+4+5+6+7+8=36$ cəminin nəticəsidir. Rəqəmlər Pifaqorçular arasında universal mahiyyətə malik idi və təkcə riyazi deyil, həm də həqiqətin çoxluğunun göstəricisi idi.

Həndəsi mənada 1 rəqəmi nöqtəni, iki - düz xətti, üç nöqtə - düz müstəvini, dörd nöqtə isə fəzanı ifadə edirdi. Nöqtələrin fəzadakı düzülüşü nəticəsində müxtəlif həndəsi fiqurlar - üçbucaq, dördbucaq və s. yaranır. Üçbucaq dünyaya gəlmənin və hər şeyin doğulmasının rəmzidir. Pifaqorçuların rəmzlərindən birini də 5 guşəli ulduz - pentaqram təşkil edirdi ki, bu gizli rənz vasitəsi ilə onlar kütlə arasında bir-birini tanıyır və ya digərlərindən ayırd edə bilirdilər.

Atomizm. Levkipp və Abderli Demokrit.

Antik Yunan fəlsəfəsinin inkişafında **"atomistlər"** və onların əsas nümayəndələri **Levkipp (e.ə.500 - e.ə.440 -cı illər arasında yaşadığı guman edilir)** və onun ensiklopedik biliyə malik olan tələbəsi **Abderli Demokrit (b. er. əv. 460 - təxminən 370-cü illər)** xüsusi yer tutur. Lakin atomizmin inkişafında **Empedokl və Anaksaqorun "mexanizm"**inin çox böyük rol oynadığını da yaddan çıxartmaq olmaz.

Yunanca "bölünməz" mənasında işlədilən **"atom"**, kimyəvi elementin bu elementə aid olan xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, saxlayan ən kiçik zərrəciyidir. *Atomizm hiss üzvləri vasitəsi ilə dərk edilən, qavranılan bütün maddi seylərin kimyəvi bölünməz hissəciklərdən - atomlardan ibarət olduğunu iddia edən naturfəlsəfi və fiziki nəzəriyyə kimi* Antik Yunan fəlsəfəsi dövründə yaranmış və özünün sonrakı inkişafını isə Orta əsrlər və Yeni dövrün fəlsəfəsində tapmışdır. Lakin burada bir cəhətə diqqət etmək lazımdır - bütövlükdə atom haqqında nəzəriyyə Orta əsrlər və Yeni dövrün fəlsəfəsində bir o qədər də araşdırılmamışdır.

Orta əsrlərdə Cordano Bruno, Qalileo Qaliley, Tomas Hobbs kimi alimlərin, Yeni dövrün fəlsəfəsində isə atomizmin inkişafında Boşkeviç Rudjer İosip və Con Daltonun adlarını xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, R. İ. Boşkeviçin orijinal atomistik nəzəriyyəsi (atom - güc mərkəzi kimi) Yeni dövrdə atom haqqında, xüsusi ilə də fiziki biliklərin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Con Dalton isə 1808-ci ildə atomizmi bir növ dirçəltdi. O, elmə "atom çəkisi" anlayışını daxil etdi, birinci olaraq bir sıra elementlərin atom çəkirlərini (kütlələrini) hesabladı və onların **nisbi atom kütlələrinin birinci cədvəlini** tərtib etdi. Bununla da o, maddənin quruluşunun atom nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. (Con Dalton həm də məhz o alimdir ki, tarixdə ilk dəfə olaraq 1794-cü ildə apardığı tədqiqatlar nəticəsində gözün görmə qüsurlarını təsvir etmişdi. Con Dalton özü də "rəng korluğu" xəstəliyindən əzab çəkirdi və onun şərafinə bu xəstəlik sonradan "daltonizm" adlandırılmışdır. (Daltonizm (rəng korluğu) —insanın və primatların görməsinin və ya bəzi rənglərin xüsusiyyətlərini bir - birindən ayıra bilməməsidir. Bu irsi, nadir hallarda isə sonradan əldə edilmiş xüsusiyyətdir.)

"Atomizm" və ya "atomistika" nəzəriyyəsini inkişaf etdirən Antik, İntibah və Yeni dövrün əsas filosofları	
Antik dövrün filosofları	Levkip (e.ə.500 - e.ə.440 -cı illər arasında yaşadığı guman edilir) Demokrit (e.ə. 460-370) Platon (e.ə. 428-348) Epikür (e.ə. 341-271)
İntibah və Yeni dövrün filosofları	Nikolay Kopernik (1473 - 1543) Cordano Bruno (1548 -1600) Qalileo Qaliley (1564 - 1642) İsaak Bekman (1588 - 1637) Nikolas Hill (1570 -1610?) Daniil Zinnert (1572 - 1637) Sebastyan Bacco (1577 /1583 - 1625-ci ildən sonra - qeyri müəyyən tarix) Pyer Qassendi (1592 - 1655) Tomas Hobbs (1588 - 1679) Boşkoviç Rudjer İosip (1711 - 1787) Con Dalton (1766 -1844)

Atomizm müxtəlif formalarda ifadə olunmuşdur:

- 1.Ya bir neçə keyfiyyətinə görə müxtəlif maddələr dünyanın başlanğıcı götürülür.*
- 2.Ya da keyfiyyətinə görə vahid (atom) - başlanğıc kimi qəbul edilirdi.*

Birinci halda maddələr ilkin şeylər (Anaksaqor) sayılır, yaxud da maddə (cisim) və ruh bir – birinə qarşı qoyulurdu (materializm). Hərəkətin mənbəyi də müxtəlif cür başa düşülürdü (bu maddənin - yəni, cismin özü ilə əlaqələndirilirdi.)

Atomistlərin fikrincə dünya bir-biri ilə əlaqədə olan atom və boşluqlardan ibarətdir (bəziləri atomlar arasında boşluqların olmadığını iddia edirdilər) və onlar öz forması, yerləşməsi və hərəkəti baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Fərqlilik müxtəlifliliyin yaranmasına səbəb olur. Atomların birləşməsi sayəsində müxtəlif şeylər yaranır, onların dağılması isə həmin şeylərin məhv olmasına səbəb olur. Atomlar daim hərəkətdə olduqları üçün, dünya da hər zaman hərəkətdədir.

Onların təliminə əsasən, yalnız atomlar və boşluqlar mövcuddur. Atomlar - ən xırda bölünməyən, yox olmayan, yaranmayan, özündə boşluq ehtiva (əks etdirmək, olan) etməyən, keyfiyyətə həmcins mahiyyətli hissəciklərdir. Boşluqlar sonsuzdur və buna görə, atomlar da saysız - hesabsızdır. Atomların nə rəngi var, nə dadı, nə də qoxusu, onlar nə ilıq ola bilər, nə soyuq, nə rütubətli, nə də quru. Atomların forması sonsuz dərəcədə müxtəlifdir. Atomlar mövcud olan hər şeyin, bütün hissiyyətli şeylərin başlanğıcıdır. Onların xüsusiyyətləri onların əsasını təşkil edən atomlarının forması ilə təyin edilir. Atomların nizamsız hərəkəti, onların təsadüfi toqquşmaları, bütün mövcud olanın səbəbini təşkil edir.

Platon da atomizmin tərəfdarı idi və hesab edirdi ki, atomlar mükəmməl "Platon hissəcikli" (düzgün, çox üzlü - rus dilində: правильные многогранники) formaya malikdir.

Epikur da atomlar haqqındakı təlimini atomistlərdən qəbul etmişdi. Epikur tərəfindən dünyanın atomistik quruluşu haqqında fikir onun Herodota və Pifokla göndərdiyi məktublarında öz əksini tapmışdır.

Roma İmperiyası dövründə və Orta əsrlərlərdə Aristotelin fəlsəfəsi atomizmi demək olar ki, bütün canlı təlimlər sırasından tamamilə sıxışdırmışdı. Atomizmin tədqiqatçılarına görə XVII əsrdə Qassendi və Dekart tərəfindən bu təliminin yenidən dirçəldilməsinə qədər atomizm üzrə demək olar ki, heç bir əhəmiyyətli elmi iş mövcud deyildi.

XIX əsrin sonu üçün, atomla bağlı elmi biliklərin yenidən inkişafı sayəsində məlum olur ki, kimyəvi atomlar daha xırda elementar hissəcikləri özündə birləşdirir və beləliklə, onlar Levkipp və Demokritin başa düşdüləri "atom"lardan tamamilə fərqlənirlər. Bununla belə, bu termin müasir dövrdə atomun quruluşu haqqında müasir təsəvvürlərə və onun etimoloji cəhətdən uyğunsuzluğuna baxmayaraq, kimya və fizikada olduğu kimi saxlanılıb və geniş surətdə istifadə olunur.

Atomun kimyəvi element kimi kəşfinin xronologiyası :	
Cozef Con Thomson (1856 -1940, İngiltərə)	- Britaniyalı fizik atomun təbiətinə aid əhəmiyyətli təcrübələr aparmış və 1897-ci ildə atomun "korpuskul" adlandırdığı hissəsini kəşf etdiyini elan etmişdi. Lakin fiziklər sonradan bu yeni hissəciyi "elektron" adlandırmağı təklif etmişdilər. 1906-cı ildə S.S.Thomson elektronun hissəcik kimi davranışını nümayiş etdirən təcrübələrinə görə fizika üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.
Ernest Rezerford (1871- 1937, İngiltərə)	- 1919-cu ildə o, atomun müsbət yüklü hissəciyini kəşf etmiş və bu hissəciyi " proton " (<i>yunanca</i> : birinci) adlandırmışdı. Atomun nüvə təbiətini müəyyən edən tədqiqatların interpretasiyası ona özünün " planetar modelini " irəli sürməyə imkan verir. Rezerford modelində atom müsbət yüklü nüvə və nüvə ətrafında hərəkət edən elektronlardan ibarət idi.
Ceyms Çadvik (1891 - 1974, İngiltərə)	- 1932-ci ildə, onun müəllimi olmuş Rezerfordun neytronlar haqqındakı nəzəriyyəsi Ceyms Çadvik tərəfindən sübuta yetirilir və Çadvik bu kəşfinə görə 1935-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülür. (1943-45-ci illərdə Los-Alamos (ABŞ) laboratoriyasında atom bombasının layihəsi üzərində işləyən ingilis alimləri qrupuna rəhbərlik etmişdir.)

Antik Yunan fəlsəfəsində "**atom**" haqqında ilk fəlsəfi biliyin formalaşmasında bu nəzəriyyənin əsasını qoyan **Levkippin (ehtimal edilən tarix və yer - b.e.ə. 500 - b.e.ə.440, Milet)** və tələbəsi Demokritin müstəsna rolu olub. Levkippin həyatı haqqında çox az məlumat var və onun heç bir işi bizə gəlib çatmayıb. Ehtimal edilir ki, bu materialist filosof ya Abderdə ya da Miletə doğulub. Hələ qədim dövrlərdə Levkippin real şəxsiyyət olması müəmmalı idi və hətta bunun Demokritin öz təxəllüsü olması haqda da müxtəlif fikirlər mövcud idi. Digərləri, məsələn, Antik Yunan filosoflarından Diogen və Epikur tarixdə bu adda heç bir filosofun yaşamadığını iddia edirdilər və buna əsaslanan Alman filoloqu E.Rode 1879-cu ildə hətta belə bir tezis irəli sürmüşdü ki, guya Levkipp Demokrit tərəfindən uydurulmuş fiktiv (yalançı) bədii bir personajdır. Digər fərziyyəyə görə isə, Levkipp guya gənc Demokritin özünün təxəllüsü idi.

Lakin son illərin tədqiqatları və xüsusən keçən əsrdə Dilsin, Zellerin, görkəmli filosof və tarixçi Makovelskinin araşdırmaları sübut edir ki, Levkipp adında filosof həqiqətən tarixdə mövcud olub və o, əvvəlcə Miletə, sonra Elea şəhərində yaşayıb, orada Parmenidin, Ksenofanın və Zenonun tələbəsi olub. Müasir dövrdə Levkippin tarixi şəxsiyyət olması əksər filosof və tarixçilər tərəfindən müsbət qarşılanır. (**Demokritin atomistikanın tamamlanmış sisteminin yaradanı kimi** tarixdəki rolu onun müəllimi Levkippin atom təliminin inkişafındakı rolunu tamamilə kölgədə qoymuşdu.)

Atom haqqında təlimi ilk dəfə Levkipp irəli sürmüş və atomları öz böyüklüyü, forması, düzülüşü və vəziyyətinə görə xarakterizə etmişdir. O hesab edirdi ki, dünyada hər şey sadə, bölünməz kiçik hissəciklər olan atomlardan ibarətdir. Levkippin fikrincə, gerçəkliyin əsasında atomlar və boşluq durur. O, boşluqların mövcud olduğunu iddia edirdi: "vahid mövcud olan atomlar boşluqdur" və ya "Atomlar boşluqda hərəkət edən varlıqdır". O, boşluğu varlıq saymır, lakin qeyd edirdi ki, boşluq heç də varlıqdan kiçik bir şey deyildir. Boşluqlar atomları bir birindən ayıran məkanlardır və atomlar hər zaman onların arasında hərəkət edir və onlar öz böyüklüyü, forması, düzülüşü və vəziyyəti ilə fərqlənilirlər. Dünyada bütün şeylər atomların burulğanından yaranır.

Onun fikrincə, hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələri mövcuddur və Levkipp bu barədə "Əql haqqında" əsərində yazırdı: "Heç bir şey səbəbsiz meydana gəlmir, ancaq hər şey bir əsas üzərində zərurətdən yaranır". Atomlar isə şeylərin səbəbidir - yəni, onların birləşməsi və ayrılması müvafiq olaraq, şeylərin yaranmasına və məhv olmasına gətirib çıxardır. Boşluqlarda sürətlə hərəkət edən saysız-hesabsız atomlar burulğanlar yaradır ki, bunlardan da dünyalar yaranır. Hər burulğan elə bil müəyyən örtüyün (rusca- оболочка) içində idi və bu ayırı-ayrı atomlara bayıra çıxmağa mane olur. Bu cür burulğanda fırlanan atomlar "oxşar, oxşara doğru cəhd edir" prinsip üzrə bölünür: onlardan daha böyükləri ortada yığılaraq, yastı Yer kürəsini yaradır, daha xırdalar isə periferiyaya (kənarlara) yönəliirlər. Bəzi atom topluları (yığışmaları) hərəkətin sürətindən asılı olaraq alovlanır - bizim gördüyümüz göy cisimləri (ulduzlar) belə yaranır. Kosmosun yaranması prosesi, dünyada baş verən bütün digər şeylər kimi qanunauyğundur və zərurətdən irəli gəlir. Qalan məsələlərdə Levkippin fikirləri Demokritin atomistik fikirləri ilə eynilik təşkil edir.

Antik dövrlərdə atomlarla bağlı "materializmdə iki xətt" və onların mahiyyəti:	
1. Demokritə aparan atomistik xətt:	- bu istiqamətə görə, materiya diskretdir (latınca discretus - qırıq - qırıq, fasilələrlə, bölünən, ayrılan deməkdir. Materiyanın ümumi xassəsi olan diskretlilik dedikdə, bir neçə müxtəlif sabit vəziyyətin arasında dəyişən hal nəzərdə tutulur. Buna misal kimi mexaniki saatın dəqiqə əqrəbinin 1 saat ərzində - 1/60 nisbətində diskret, yəni qırıq-qırıq, sıçrayışvari surətdə saatın siferblatı - çevrəsi ətrafındakı hərəkətini göstərə bilərik) və maddənin bölünməsinin son hüdudu olan müəyyən atomlardan ibarətdir.
2. Aristotələ aparan atomistik xətt:	- bu istiqamətə görə, materiya potensial olaraq sonsuzluğa qədər bölünən bütöv qeyri - müəyyən ölçüdür (ölçü vahidləri - en, uzunluq, hündürlük, çəki, zaman). Bu cür bölməni əsas götürəndə, apeyron anlayışı müəyyən mənada doğrudan da Aristotelin materiya anlayışının sələfi qismində çıxış edə bilər.

Abderli Demokrit.

Abderli Demokrit (təxminən e.ə. 460 - e.ə. 370 illər) tanınmış Yunan alimi, bir çox elm sahələri : siyasət, riyaziyyat, fizika, pedaqogika, psixologiya üzrə müxtəlif əsərlərin müəllifi, Levkipin tələbəsi və onunla birlikdə "atomistika" və ya "atomçuluq" nəzəriyyəsinin və tarixdə bu adda məktəbin əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. Onun əsas maraq dairəsini metafizika, riyaziyyat, astronomiya, etika ilə bağlı sahələr təşkil edirdi.

Demokrit yeni biliklərə yiyələnmək üçün cənub ölkələrinə - Misir və İrana uzaq səfərlər etmişdir. Tarixdə ilk dəfə b.e.ə. V əsrdə atom haqqında abstrakt şəkildə fikir söyləyən Demokrit, Levkipplə birlikdə atom haqqında qədim nəzəriyyənin yaradıcılarından biri kimi tarixə düşmüşdür. Demokritin fikrincə, dünyanın əsasında bölünməz, çox kiçik hissəciklər olan atomlar durur ki, hər şey onlardan ibarətdir və bunlar əbədidir : yəni, həmişə mövcud olub, var və olacaqdır. Yalnız hissələrdən ibarət olan bölünən şeylər doğulur, ölür və dağılır.

Tarixin müxtəlif anlarında atomla bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuşdur. Atomun Demokrit - Levkip modelinə görə hər hansı bir predmeti digərindən fərqləndirən, təyin edən - predmetin kütləsi, onun forması və atomlarının xassələridir. Demokritin fikrincə, məsələn, atomun iti (sferik) formada olması onun yanma qabiliyyətinə malik olmasına (alova), atomların hamar forması - suda onun axıcılıq qabiliyyətinə malik olmasına, bərk cisimlərdə isə atomların formalarının kələ-kötürlülüüyü onların bir-biri ilə möhkəm əlaqə yaratmaqlarına, dayanıqlılığına səbəb olur. Atomların arasında boş yer, sahə var, onlar dağılmayıdır və sonsuz miqdarda mövcuddurlar. Atomlar bir-birindən istiliyinə, forma və ölçüsünə görə fərqlənir və həmişə hərəkətdədirlər.

Levkip və Demokrit atomun ilkin hərəkəti ilə bağlı heç bir izahat vermirlər. Atomistlər hədəf, məqsəd və son səbəb anlayışına müraciət etmədən dünyanı izah etməyə çalışırdılar. Onlar teologiya ilə bağlı məsələləri araşdırmağa çalışmırdılar. Hər iki atomist bir başa dünyanın inkişafının mexaniki səbəblərinin izahatını verməyə çalışırdı: bir hadisə digər səbəblə, başqa birisi isə üçüncü səbəblə bağlıdır və s.

Atomistlərin fikrincə hər bir şey yalnız boş sahədə hərəkət edə bilər, amma onda belə alınır ki, doldurulmuş sahədə boş yer yoxdur və hərəkət də orada yaranı bilməz. Demokrit belə hesab edirdi ki, atomlar keçirməmək və bölünməzlik, bütövlük qabiliyyətinə malikdir, çünki onda boşluqlar yoxdur. Hər atom daxilən dəyişməzdir və faktiki olaraq vahid, bütövdür. Həyat ibtidai selikdən yaranıb. Canlı bədənə hər yerində müəyyən miqdarda atəş (od) var. Fikir - hərəkətdir. Qavrayış, dərkətmə və düşüncə - fiziki proseslərdir. Dərkətmə iki növdə olur: hissiyyatlı və idraki. İstilik, dad, rəng obyektlərə məxsus deyil və öz mövcudluqlarına görə bizim hiss orqanlarımıza borcludurlar; ağırlıq, bərklik və sıxlıq isə obyektlərin özünə məxsus keyfiyyətlərdir. Demokritin fikrincə, əslində biz yaşadığımız dünyanı gerçək şəkildə görmürük, çünki onun bizim görə və duya bilmədiyimiz tərəfləri vardır. Onu anlamaq üçün pərdəarxası aləmdə baş verənləri anlamaq lazımdır. Şeylər haqqında ümumi fikirlər isə bizim onlar haqqında subyektiv yanaşmamızdan doğan təsəvvürlərdir ki, onlar da həqiqəti əks etdirmir.

Demokritin fikrincə insan ruhu da gözəgörünməz, kiçik, odlu atomların birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Atomların birləşməsi yeni həyatın yaranmasına, ayrılması isə ölümə səbəb olur. Həyatverici atomlar yumru, hamar və çox kiçik ölçüdə olurlar. Atomların bağları qırılan kimi ruhun da məhv olduğunu iddia edən Demokrit, bununla ruhun ölməzliyini inkar edir və qeyd edirdi ki, insanlar məhz ölümdən qorxduqları üçün ruhun ölməməzliyi haqqında əfsanələr uydurmuşdular. O, qəti, əzmkar materialist idi və o dövrdə mövcud olan bəsit dinlərə inanmırdı. Onun fikrincə, kainatın heç bir məqsədi yoxdur, burada ancaq mexaniki qanunlarla idarə olunan atomlar mövcuddur. Demokritin fikrincə, insanlar təbiətin tufan, şimşək, zəlzələ və s. bu kimi hadisələrindən qorxaraq və vəhşi heyvanlar qarşısındakı acizliyindən irəli gələrək, onları tanrılarla əlaqələndirir (tanrılaşdırır) və tanrılara inancın da buradan qaynaqlandığını iddia edirdi.

Əslində isə o tanrıların mövcudluğuna inanmırdı və subut kimi qeyd edirdi ki, əgər "Tanrı" olsaydı, hər bir millətin və yerin özünə oxşar tanrısı olmazdı.

Atomların hərəkəti qanunauyğunluqlara tabe olduğuna görə baş verən bütün hadisələr, hər şey zərurətdən irəli gəlir. Demokrit dünyada hər şeyin qanunauyğunluqlara tabe olduğunu və təsadüfdən heç nəyin baş vermədiyini iddia edirdi. O, öz fikrini sübut etmək üçün belə bir misal çəkir: küçədə bir insanın başına əşya düşür. Həmin insan hansısa bir iş üçün küçəyə çıxmışdır, əşya isə elə o anda yerə düşməli idi. Deməli, bu hal bizə təsadüf kimi görsənsə də, qanunauyğunluqdur.¹

Demokritin etik fikirləri :

- O, gümrahlığı, ruh yüksəkliyini həyatın hədəfi, məqsədi, mülayimlik və təhsili isə ona nail olmağın, çatmağın ən yaxşı vasitələri hesab edirdi.
- O, qəzəbi, azgınlığı, qudurğanlığı və ehtirası mühakimə edirdi.
- Kədər pisliyin əlamətidir, ona görə də insanlar ondan uzaq durmalı, xoş əhvalda yaşamalılar.
- Hər bir insan görə bildiyi və görə biləcəyi qədər işin qulpundan yapışmalıdır. Bu həddi, ölçünü aşan hər bir kəs isə kədərə qərqr olur.
- O, dostluğu yüksək qiymətləndirir, lakin qadınlara pis münasibət bəsləyirdi.
- O, cinsi həyatı rəğbətlə qarşılamır, onu bəyənmirdi, çünki onun fikrincə bu həzzin şüurun üstündə üstünlüyünə gətirib çıxarır.
- "nə bədənin gücü, nə də pul yox, haqlı olmaq və hərtərəfli müdriklik insanları xoşbəxt edir"
- "yaralar içərisində ən pisi xərçəng xəstəliyi olduğu kimi, pula malik olmaqda da ən pisi - onları daim artırmaq niyyəti, həvəsidir".

Onun aşağıdakı siyasi fikirləri də maraqlı idi. O, ictimai həyatın demokratik quruluşunun tərəfdarı idi və iddia edirdi ki, "monarxiyada var - dövlət içərisində yaşamaqdansa, demokratik dövlətdə kasıb olmaq daha yaxşıdır."

Levkipp - Demokritin atom dünyasında özbaşınalıq və təsadüfə, irrasional və izah edilməyən şeylərə, hallara yer yox idi. Burada hər şey birmənalı surətdə ciddi və möhkəm qayda - qanuna tabe idi və allahın bu işlərə qarışmasına yer yox idi. Yalnız insanın bədəni deyil, həm də onun ruhu, ağılı - bütün bunlar atomlardan ibarətdir, həm də ruhun atomları - ən xırda, cəld hərəkətli və yumrudurlar. "Ananke" (Zərurət) - ən xırda hissəciklərdən bütövlükdə bütün dünyaya, kainata qədər hər şeyi idarə edir; hər şey ona tabedir və heç nə ondan yan keçə bilməz. Demokritin fikrincə, o ilahi, fəvqəltəbii deyil, tamamilə təbii xarakterə malikdir və deməli, adi insan tərəfindən də aşkar edilə və dərk edilə bilinər. Kainat əbədi mövcud olduğu kimi, "Ananke" də əbədi mövcuddur.

Antik dövrdə atomistik nəzəriyyənin geniş surətdə qəbul olunmamasının əsas səbəblərindən biri, bu nəzəriyyəyə qarşı çıxan Aristotelin o dövrdə Levkipp və Demokritdən daha şöhrətli olması idi. Aristotel deyirdi ki, Demokritin atom haqqındakı fərziyyəsinin əsas hissəsi olan boşluq haqqındakı fikri yanlışdır və bunu sübut etmək üçün hətta belə bir postulat da: - "Təbiət boşluğa dözmür" ("Nature not abhorret vacuum") - irəli sürmüşdür.

Lakin Demokritin və müəllimi Levkippin atomlar haqqındakı nəzəriyyələri sonrakı

1. Вах.: Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1946, с. 62.)

dövlərdə öz təsdiqini tapmışdır. Müasir elm atomların varlığını və daim hərəkətdə olmasını sübut etmişdir. Lakin Demokrit atomları bölünməz və tam hissəcik kimi təsəvvür etdiyi halda, müasir elm atomların öz növbəsində daha kiçik hissəciklərdən ibarət olduğunu sübut etmişdir (atom - onun nüvəsi ətrafında fırlanan elektronlardan, atomun nüvəsi, yəni onun mərkəzi hissəsi isə atomun radiusundan təxminən 100 min dəfə az olaraq, elementar nüvə hissəciklərindən - proton və neytronlardan ibarətdir).

Sofistlər. Sofistlər məktəbi.

Eramızdan əvvəl V əsrdə Yunanıstanda quldarlıq demokratiyası dövründə xalq yığıncaqları və azad məhkəmələrin böyük əhəmiyyəti var idi və hər bir tamhüquqlu vətəndaş xalq yığıncaqlarında iştirak edə bilərdi. Burada qələbə isə o adama nəsisb olurdu ki, o, həmvətənlilərinin ağına hakim kəsilə bilirdi. Ona görə də bu yığıncaqlarda gözəl nitq söyləməyi və məntiqi çıxışlar etməyi bacaran adamlara çox böyük ehtiyac yaranmışdır. Siyasi və hüquqi bilikləri dərinlən bilən və onları fəlsəfə ilə birləşdirən, natiqlik, məntiq, polemika kimi fəlsəfi istiqamətləri özlərində inkişaf etdirən **bu adamları "sofistlər" (lat. *Sophistes* – müdriklik ustaları) adlandırırdılar. Sofist sözü özü isə yunanca - "müdrik", "bilikli", "bacarıqlı", "ustad" mənasında işlədilir.** Yəni, ancaq yüksək intellektual səviyyəli adamları o zaman bu cür adlandırırdılar, çünki "müdriklik" sözü həmin dövrdə elmin sinonimi idi. Məsələn, "tarixin atası" hesab edilən Herodot Falesi və Pifaqoru bu cür - sofist adlandırırdı.

Lakin sonrakı dövrlərdə "sofist" bir şeyin yanlış olduğunu bilə - bilə, onun bilərəkdən hər cür dəlillərlə düzgünlüyünü isbat etməyə, mübahisə etdiyi adamlara hər hansı yolla olursa olsun qalib gəlməyə çalışan adamlara deməyə başlayırlar. Özlərinin haqlı olduqlarını sübut etmək üçün onlar hətta boşboğazlıqdan, sözbazlıqdan da bacarıqla istifadə edirdilər. Söz ustalığı, birlilik, müdriklik demək olan **"sofizm"** anlayışı, haqsız insanın haqlı olduğunu sübut etmək və mühasibə zamanı rəqibini dolaşdırmaq üçün yürüdülmən mürəkkəb mülahizələr, cümlələr və dolaşıq fikirlərdən istifadə edilməsi demək idi. Yəni, ilk əvvəl müdrik mənasında işlədilmən bu termin, sonrakı dövrlərdə artıq tamamilə başqa mənada - saxta mühakimələr yürüdən insanları alçalmaq üçün istifadə edilirdi. Müasir anlamda sofist – intellektual fokusçu, fırıldaqçı, dələduz mənasında işlədilir.

Sofistlər natiqlik, məntiq, polemika kimi fəlsəfi istiqamətləri inkişaf etdirmişdilər. "Aristotelə görə, sofistlər sözlərin çoxmənalı olmasını əsas gətirərək, söhbəti uzadıb, qarşı tərəfi çətin duruma salmağa çalışırdılar; rəqibi çaşdırmaq üçün uzun və anlaşılmayan cümlələr işlədirdilər. Onlar həm də qarşı tərəfi qəzəbləndirməyə və emosional duruma salmağa çalışırdılar. Bu durumda isə, təbii olaraq, hər bir adam dediklərini qarışdırır, məntiqdən yayınır, emosiyalara qapanır, cəfəngiyyat danışır. Bununla da sofistlər çəkişmədə qalib gəlirdilər. Onlar hətta zəif və cəfəng bir dəlil gətirərək *çəkişmədə qalib gəlmə metodunu* işləyib hazırlamışdılar. Protaqorun "Mübahisənin elmi" kitabı bu sahədə dünya tarixində ilk əsərlərdən biri olmuşdur".¹

Beləliklə, sofistlər müdrikliyi həqiqətə çatmaqda deyil, hər bir kəsin düz və ona sərfəli olanını sübut etməsi ilə eyniləşdirirdilər. Bunun üçün istənilən vasitələr - hətta müxtəlif növ hiyləyə və birliliyə əl atmaq belə münasib hesab edilirdi. Buna görə də sofistlərin mülahizələri çox vaxt yanlış dəlillər və yönəlmələr, anlayışların dəyişdirilməsi üzərində qurulurdu. Buna misal olaraq, "Buynuzlu" sofizmini göstərmək olar :

"O şeyi ki, sən itirməmişən, sən ona maliksən

- sən buynuzlarını itirməmişən

- deməli, sən onlara maliksən".

Sofistlərin hiyləgər və məkirli müdrikliyi burada özünü kifayət qədər aydın göstərir.

1. Bax: Sofizm. Vikipediya - [# sitat_qeyd-4\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Sofizm)

Beləliklə, bu dövrdə sofistlərin inkişafı və cəmiyyətin yuxarı, xüsusilə də idarəedici və qanunverici strukturunda sofistlərin müdriklik və mübahisədə qalib gəlmək, "söz güləşdirmək" bacarıqlarına "tələbat" və buna "paxıllıq" edilməsi, sofistlər tərəfindən bu bacarığın pulla digərlərinə öyrədilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, b.e.ə. V əsrin 2-ci yarısından etibarən xüsusi peşə sahiblərini - yəni, ilk dəfə tədrisə görə pul alan (əmək haqqı ilə dərs deyən) müəllimləri sofistlər adlandırmağa başlayırlar. Əldə olan məlumatlara görə, ilk dəfə özünü sofist adlandıran məhz Protoqor (b.e.ə. 490-420) olmuşdur. Həmin dövrlərdə Qorqias (Qorqiy), Prodik, Hippias (Hippi) və digərləri də özlərini sofist hesab edir, bütün Yunanıstanı gəzərək pulla "müdriklik" dərsi verir və bu dərslərin müqabilində çox yüksək əmək haqqı alırdılar.

Sofistlərin fikrincə, hər bir fikrin, baxışın arxasında bir deyil, bir neçə həqiqət durur, yəni biri üçün düzgün, ağ olan bir şey, digəri üçün yalan və ya qara ola bilər. Buradan da onlar belə bir qənaətə gəlirdilər ki, hər kəs üçün onun öz həqiqəti var - və deməli, hər iki mübahisə edən haqlıdır. Sonralar bu cür yanaşma özünü təkcə siyasətdə deyil, gündəlik həyatda, etik - əxlaqi yanaşmalarda da özünü göstərir. Məsələn, sofistlərin etik baxışlarına görə, hər bir cəmiyyətdə 2 əxlaq mövcuddur: biri hər bir insanın öz tərbiyəsinə, dünyagörüşünə uyğun olan "təbii" əxlaq, digəri isə bütövlükdə cəmiyyətdə oturmuş əxlaq qaydaları. Bunlar bəzən öz aralarında hətta ziddiyyət də təşkil edə bilər. Lakin cəmiyyətdə hökmran etik və əxlaqi düşüncə qarşısında cəzalardan və ictimai qınaqdan qorunmaq üçün çəxluğun qəbul etdiyi əxlaqi qaydalara yalnız görünmə üçün riayət etmək lazımdır. Əslində isə insan təbii əxlaqa uyğun yaşamalıdır.

Sofistlər məktəbi : inkişaf mərhələləri və əsas nümayəndələri	
1. Klassik (qədim) sofistlər məktəbi (e.ə.V əsrin I yarısı - e.ə. IV əsr)	a) "Böyük"sofistlər : Protaqor, Prodikus, Qorqias, Hippias b) "Kiçik" sofistlər (e.ə. IV əsr) : Trasimaxus, Likofron, Kritius
2. Yeni sofistlər məktəbi (II - III əsrin əvvəlləri).	Lukian, Filostrat Flavius
3. Son sofistlər məktəbi (IV əsr).	Libanius, Yulian.

Sofistlər məktəbinin inkişafının 1-ci mərhələsində onların diqqət mərkəzində duran əsas məsələlər içərisində: idrak, sosial, siyasi və etika (əxlaq) ilə bağlı məsələləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu dövrün sofistləri insanlar arasında sosial fərqlərin zəruri olmasını inkar edir, ictimai siniflərin imtiyazlarını inkar edirdilər. Onların fikrincə, əsilzadəlik uydurulmuş və əsassız anlayışdır (Likofron), insanlar isə azad doğulur. Təbiət heç kəsi kölə kimi yaratmır və ona görə də köləlik təbiətdən deyil, sonradan sosial və iqtisadi səbəblərdən ortaya çıxan bir reallıqdır (Alkidamas).

2-ci və 3-cü dövrün sofistləri 1-ci dövrün - klassik sofistlərin ideya və tərzlərini bərpa etməyə çalışan ədəbi cərəyanın təmsilçiləri idi.

Sofistlərin təlimi ilə bağlı o dövrdə ən tanınmış əsərlərdən biri Aristotelin "Sofistlərin təkzib edilməsi" əsəri olmuşdur. Sofistlər haqqında əldə etdiyimiz biliklərin əksəriyyəti isə onları kəskin şəkildə tənqid edən Platona məxsusdur.

Eramızdan əvvəl V - II əsrlərdə Yunanıstanda sofizmin inkişafı Afinada **Sofistlər məktəbinin** yaranmasına səbəb olur. Qeyd etdiyimiz kimi, bütövlükdə sofistlər öz dövrlərinin bacarıqlı və müdrik insanları olmuşdurlar. Sofistlərin məktəbində müəllimlər natiqlik bacarığını, hüquq, siyasət, əxlaq və sofizmin incəliklərini öyrədirdilər. Sofistlər məktəbində ritorikaya - natiqlik məharətinə xüsusi önəm verilirdi və heç də təsadüfi deyil ki, tədrisən "sofist" sözü "natiqlik" məharəti öyrədən müəllimi ifadə etməyə başlayır.

Bütövlükdə, fəlsəfi fikrin inkişafında sofistlərin çox böyük rolu olmuşdur. Belə ki, onlar Yunanıstanda biliyə marağın artmasına səbəb olmuşlar və nəticədə fəlsəfədə yeni dövr - artıq fəlsəfədə biliyə əsaslanan dövr başlanmışdır. Həmin dövr Sokratla başlayır (onların tarixi xidmətlərindən biri, məhz Sokratın gəlişini hazırlamaq olmuşdur) və Aristotellə bitir.

Sofistlər bir sıra fəlsəfi traktatlar yaratmışlar ki, bunların arasında da, onların dünya baxışlarının əsasını təşkil edən **skeptisizm** (yun. **skeptisizm -araşdıran deməkdir** - e.ə. IV əsrin axırında yunan fəlsəfəsində formalaşmış bu cərəyanın əsasını Pirron qoymuşdur. O, obyektiv həqiqətin dərk olunmasının mümkünliyünü şübhə altına alırdı. Hələ ilk yunan məktəblərinin nümayəndələri hər şeyin nisbi, keçici və axıcı olduğunu iddia edirdilər) və **relyativizmin** (lat. **relativus - nisbi deməkdir** . İnsan idrakının nisbiliyi, şərtiliyi və subyektivliyi haqqında idealist cərəyan.) adlarını çəkmək olar.

Sofistlərin tarixi xidmətləri :
- onlar nisbiliyi müdafiə edir, nisbilik haqqında təlimin rəasionalist izahını inkişaf etdirmişlər
- kəskin sosial məsələlərə toxunmuş, birinci olaraq insan problemini qaldırmışlar
- sofistlər fəlsəfəni siyasətlə bağlı məsələlərlə genişləndirmişlər. Onlar quldarlıq quruluşunu pisləyir, azlıqların və sırası (kasıb) insanların hüquqlarını müdafiə edirdilər
- sofistlərin etik baxışlarına görə, əgər ədalət və xeyir insanın istəklərindən asılı olsaydı, onda nəinki əxlaq və dövlət, həmçinin cəmiyyətin özünü belə qoruyub saxlamaq mümkün olmazdı
- hər şeyə şübhə ilə yanaşır, hər şeyə tənqidi yanaşırdılar
sofistlər yunanların irqi müstəsnalığını pisləyirdilər.
- ağıl (empirik biliyi) əsas saymır və biliyin əsasında duyğuların durduğunu iddia edirdilər
- sofistlər hər şeyə şübhə etdikləri üçün skeptik, biliyin imkansızlığını müdafiə etdikləri üçün nihilist [<i>nihilizm (lat. nihil – heç nə deməkdir) - insan mövcudluğunun dərk olunmazlığı, ümumi qəbul edilmiş əxlaqi və mədəni dəyərlərin inkarı</i>] olmuşlar

Müasir dövrdə də bu təlimlə tanış olan insanlar mübahisə zamanı sofizmdən istifadə edir və bu metodun köməyi ilə mübahisəni nəyin bahasına olursa olsun öz xeyirlərinə qurtarmağa çalışırlar.

Antik dövrün "klassik yunan fəlsəfəsi"ndə onun ən parlaq nümayəndələri **Sokrat (e.ə. 469 - e.ə. 399), Platon (e.ə. 427 - 347), Aristotel (e.ə. 384 - e.ə.322) və Diogenin (e.ə. 412 - e.ə. 323)** xüsusi yeri var.

Sokrat.

Antik fəlsəfənin ikinci dövrünün banisi, klassik yunan fəlsəfəsinin birinci nümayəndəsi olan **Sokrat** Afinada yaşamış, atası Safroniks daş yunan - heykəltəraş, anası Fenareta mamaça (qədimdə doğuşu qəbul edən qadın) olmuş, gəncliyində heykəltaraşlıqla məşğul olmuş, orduda xidmət etmiş və Olimpiya oyunlarında yumruq döyüşlərində iştirak etmişdi. Sokrat xarici görkəminə görə yəndəmsiz olsa da, ağıllı və məntiqli çıxışları ilə hamını mat qoyar və tarixdə müdrik və maraqlı bir insan, Platonun müəllimi və mübahisə etmək ustası kimi (ona söz çəkişmələrində heç kəs qalib gələ bilməmişdir) yadda qalmışdır. O, küçələrdə və meydanlarda gənclərin tərbiyəsinə və sofistlərə qarşı mübarizəyə yönəldilən çıxışlar etməklə, təbliğatla məşğul olar, adi həyatda uzunçuluğu sevməz, müxtəsərliyi, həqiqət uğrunda mübarizliyi, məslək və əqidəli olması ilə fərqlənirdi. O, sözü üzə deyən olub və düzlüyün, həqiqətin tərəfdarı olduğuna görə bir çoxları onu sevməmiş və hətta onunla düşmənçilik etmişdirlər. İlk vaxtlar Sokrat sofistlərin təlimi ilə maraqlanmış, lakin sonralar onların təlimini tənqid etmişdir. Afina vətəndaşı kimi çox vətənpərvər olmuş, düşmənlərə qarşı dəfələrlə döyüşlərdə iştirak etmişdir. 404-cü ildə Afina ilə Sparta dövləti arasında baş vermiş Peloponnesus savaşından sonra afinalılar spartalılara məğlub olmalarının səbəblərini araşdırarkən, düşmən axtarışında olanlar Sokrata qarşı çıxaraq onu dövlətin dağıdılmasında və təhlükəli təbliğat aparmasında ittiham edib mühakimə etmiş, onu gənclərin əxlaqını pozmasında, qədim tanrıları inkar edərək, yeni tanrılar kultunun yaradılmasında ("dinsizlikdə") təqsirləndirmişlər. Onu əsas ittiham edən, zəngin və öz nüfuzu ilə seçilən demokrat Anit idi. Nəticədə, məhkəmənin qərarı ilə ölümə məhkum edilmiş Sokrat, dostlarının ona qaçmağı təklif etmələrinə baxmayaraq, bu təklifi rədd etmiş və su baldırğanı (zəhərli bitki) zəhərini içərək özünü öldürmüşdür. Lakin, sonralar onu mühakimə edənlərin özləri cəzalandırılmışdır.

Sokratın bizə heç bir əsəri gəlib çatmayıb və bunun əsas səbəbi onun öz fikirlərini yazmaması və onları mübahisə və söhbətlərində ifadə etməsi olub. Lakin onun fikirləri haqda məlumat çoxsaylı tələbələrinin və o dövrdə yaşayan filosofların (bunların içərisində Platonun, Aristotelin, Aristipin, Ksenofonun, Evklidin və digərlərinin adlarını çəkmək olar) xatirələrindən, əsərlərindən bizə agah olub. Ümumiyyətlə, Sokrat tarixdə mahir mübahisə ustası, məntiqi dərrakəsi ilə həmsöhbətinin səhvlərini üzə çıxarmaq qabiliyyəti ilə tanınmışdır. Onun fəlsəfi fikirlərinə Platon özünün "Dialoglar"ında geniş yer vermişdir.

Sokrat söhbətə adətən çox xırda məsələlərdən başlayar və sonda anlayışın mahiyyətini açan ümumi təriflərə gəlib çıxardı. Adətən bu söhbətlər gözəlliyin, xeyirxahlığın mahiyyəti, məhəbbət, ruhun əbədiyi, bilik və s. məsələləri əhatə edərdi.

İdealistlərin ilk böyük nümayəndəsi kimi Sokrat sofistlərin relyativizmini (relyativizm latınca - nisbi, nisbilik, şərtilik və insan idrakının subyektivliyi haqqında idealist təlim - biliyin obyektivliyini inkar edir və hesab edir ki, bizim biliklərimiz də obyektiv dünyanı əks etdirmir.) və subyektivizminə qarşı çıxırdı. Onlar arasında əsas fikir ayrılığı isə "insan", "mif", "təbiət", "xeyirxahlıq" və başqa anlayışların şərhilə bağlı idi. Lakin eyni zamanda onların arasında ümumi cəhətlər də var idi ki, bu da həm sofistlər, həm də Sokrat tərəfindən fəlsəfənin əsas problemi kimi kosmoloji deyil (dünya və dünya nizamı), antropoloji (insan və onun həyatı) cəhəti əsas götürmələri idi.

Sokratın aforizmləri :
- Mən təkcə onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm.
- Mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm, amma başqaları heç bunu da bilmirlər.
- Mən yeyirəm, yaşamaq üçün, başqa insanlar isə yaşayırlar ki, yesinlər.
- Yalnız bir xeyir var – bilik. Yalnız bir şər var – cəhalət.
- Danış ki, mən səni görüm.
- Xeyirxahlıq və faydalı olmayan yerdə gözəllik yoxdur
- Gözəllik - çox qısa müddət idarə edən kralıçadır.
Yaxşı məsləhətçi istənilən var - dövlətdən daha yaxşıdır
- Sağlamlıq - hər şey deyil, amma sağlamlıqsız da hər şey heç nədir.
- Əgər bədbəxtliklər, hansılardan ki sən danışırısan, qaçmaq olar, onda niyə sən şikayət edirsən? Amma o qaçılmazdırsa, onda şikayət etməyin nə mənası var.
- Heç nəyə baxmayaraq evlən. Əgər yaxşı arvad düşsə - olacaqsan istisna, əgər pisi düşsə - filosof.
- Evlənsən, ya yox – onsuz da peşman olacaqsan.
- Hirsli insan başqalarına özü üçün heç bir xeyir güdmədən ziyan vurur.
- Etmək istəyən - üsul axtarır, istəməyən - səbəb axtarır.
- Sərxoşluq qüsurlar yaratmır: o onları aşkar edir.

Sokratın ən məşhur aforizmlərindən birini **“Mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm”** təşkil edir. Bu aforizmlə bağlı Platon belə söyləyir: bir dəfə Sokrat guya ağılı ilə fərqlənən varlı, yüksək vəzifəli bir afinalının yanına gəlir və bir qədər onunla ünsiyyətdə olandan sonra həmin şəxsin ağıllı və müdrik olmadığını özü üçün yəqin edir. O həmin adamın özünü ağıllı və müdrik bir adam kimi göstərmək istədiyini ona bildirəndən sonra, həmin adam Sokrata düşmən kəsilir. Həmin adamdan ayrıldıqdan sonra Sokrat öz-özünə belə deyir:

*Biz ikimiz də nə ağıllıyıq, nə də müdrik. Nə mən, nə sən heç nə bilmirik. **Ancaq mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm.** Ona görə də özümdən razı deyiləm. O adam isə bunu bilmir, ancaq öyünür, özündən çox razıdır. Əslində mənim müdrikliyim və biliyim ondan dəfələrlə çoxdur. Çünki o heç nəyi bilmədiyini bilmir, mən isə bunu bilirəm.*

Sokratla daha bir neçə varlı və vəzifəli şəxs arasında buna bənzər hadisə baş vermişdir (sonda isə onların çoxu məhkəmədə ona qarşı çıxış etmişlər).

Sokratın ağıllı və müdrik bir adam olması ilə bağlı bir rəvayət var. Guya Sokratın gənclik dostu və davamçılarından biri olan Xerefont Apollonun müqəddəs ziyarətgahına gələrək kahindən xahiş edir ki, Allahdan soruşsun, görək: “Dünyada Sokratdan müdrik adam varmı?” və cavabında Allahdan “Ondan müdriki yoxdur” sözlərini eşidir. Lakin buna baxmayaraq, o, özünü müdrik hesab etmirdi. Sokrat deyirdi ki, mən yalnız müdrikliyi sevən filosofam. Qədim dünyada hikmətlilik və müdriklik nümunəsi olan Sokrat o qədər nəhəng sima idi ki, tarixçilər filosofları üç qrupa “Sokratdan əvvəlkilər”, “Sokratın müasirləri” və “Sokratdan sonrakılara” bölürdülər.

Sokrat **"Öz-özünü dərk et"** (**"Özünü tanı"**) kəlamını öz fəlsəfi axtarışlarının və fəlsəfənin predmetinin əsas mənası hesab edirdi. Sonralar bu ifadə Delfada Apollon məbədinin divarlarında həkk olunmuşdur. Sokratın fikrincə hər şeyi bilmək Absolyuta - Allaha məxsusdur; dünyanın quruluşu, şeylərin fiziki təbiəti dərkənməzdir, insan isə ancaq öz-özünü dərk edə bilər. Buna görə, bütün dünyanı dərk etməzdən əvvəl, insan öz üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının sirrini öyrənməlidir.

Sokratın fəlsəfəsində dialektik metodun xüsusi yeri olub və çoxları hətta "dialektika" terminini onun adı ilə bağlayırlar. (Yunanca dialektika - söhbət etmək deməkdir. Yəni dialektika - hərəkətdə olan söz, fikir, mübahisədə rəqibin sözlərində ziddiyyət taparaq, onun aradan qaldırılması yolu ilə həqiqətin üzə çıxarılmasıdır.) Sokrat dialektikanı aparılan söhbətin köməyi ilə həqiqətin axtarışı kimi anlayırdı (yəni müəyyən sualların qoyulması və onlara cavabların tapılması). Qədim naturfəlsəfəni qeyri - kafi hesab edən Sokrat, insan şüurunu və təfəkkürünü təhlil etməyə başlayır. Aristotel onun ümumi anlayışlar haqqında induktiv təlimi, həmçinin hər şeyin ilk dəfə mahiyyətini dərk etməyə imkan verən anlayışların təyin edilməsi haqqında təlimi yaratdığını yazırdı. Sokratın fəlsəfəsində hər şeyin tək bir həqiqəti vardır və məqsəd onu hamılıqla araşdırıb tapmaqdan ibarətdir. Sokratın dünyagörüşü bütövlükdə xalqın dini baxışlarından fərqlənsə də, o dini inkar etmirdi. Onun təlimi sadələşməyə, çoxallahlılığa qarşı çıxaraq, fəlsəfi teleoloji görkəm almışdı.

Sokratın etik baxışları (əsas tezlər) :
- yaxşılıq, səxavət - bilik və ya müdriklikdir
- xeyirxahlığın nə olduğunu bilən, mütləq xeyirxah da hərəkət edir
- yamanlıqla (pisliklə) hərəkət edən ya bilmir, yaxşılıq nədir və ya yaxşılığın (xeyirin) son tənənəsi üçün yamanlıq (pislik) edir
- insanın ağılı ilə onun davranışı arasında ziddiyyət ola bilməz

Siyasi baxışlarına görə Sokratı əsassız olaraq demokratiyaya düşmənçilikdə ittiham edirdilər. Həqiqətdə isə o ədalətin pozulduğu istənilən idarə etmə üsulunu tənqid edərək, hakimiyyətin qanunsuzluqlarına və ədalətsizliklərinə qarşı çıxır, qanunlara ciddi əməl edilməsi və dövlətin təcrübəli, səriştəli adamlar tərəfindən bacarıqla idarə olunmasını istəyirdi. Sokrat polislə (dövlətlə) şəxsiyyət arasında harmoniyanın mövcud olması ideyasını müdafiə edirdi, lakin bu halda şəxsiyyət öz həyatında azad olmalı idi (məsuliyyətsiz yox). Burada əsas şərt - məsələlərin polis xeyrinə həll edilməsidir. Şəxsiyyətin azad inkişafı, ancaq polis azad çiçəklənməsi ilə mümkündür. İdarəetmə forması kimi Sokrat "aristokratik dövlət hakimiyyəti" formasının tərəfdarı idi.

Sokrat dövlətin idarəetmə formaları haqqında:
- Aristokratiya - bir qrup aristokratın hakimiyyəti
- Monarxiya - bir nəfərin hakimiyyəti
- Plutokratiya - varlıların hakimiyyəti
- Tiraniya - zor, güc yolu ilə yaradılmış və bir nəfər tərəfindən idarə olunan dövlət hakimiyyəti
- Demokratiya - xalqın, əksəriyyətin hakimiyyəti

Sokrat sofistlərin biliyin nisbilik nəzəriyyəsinə qarşı obyektiv həqiqətin mövcud olmasını və onun çıxarılması metodunu ortaya qoymuşdur. Sokratın dialektik metodunda ironiya, maevtika və induksiya geniş istifadə edilir.

Sokratın dialektik metodunun 3 tərəfi : (ironiya, maevtika, induksiya)	
İroniya :	- İroniya (yunanca - riyakarlıq, istehza, söz oyunu) - insanın öz şəxsi təkabburu və özünə güvənməsi üzərində istehzasıdır. Hər bir ağıllı adam ilk növbədə özü öz lovğalığını, zəkasıslığını etiraf etməli, özü-özünə istehza ilə baxmalı və gülməlidir. Sokrat həmsöhbətlərini öz "Mən"ini qırağa qoymağa, məsələləri obyektiv həll etməyə çağırırdı. Sokratın əsas ironiyası onun "Mən bilirəm ki, heç nə bilmirəm" prinsipində ifadə olunmuşdur.
Maevtika :	- Maevtika adı altında (hərfi mənada "mamalıq" deməkdir) Sokrat uşağın doğulmasının son mərhələsini nəzərdə tuturdu. Bu metodun köməyi ilə Sokrat insanları yalançı illüziyalardan, özündən razı omaqdan azad olmağa sövq edərək, insanın həqiqəti "doğması"na köməklik göstərirdi. Sokratın fikrincə fəlsəfə - həqiqətin axtarışıdır və o, həqiqi fikrin doğulmasına, meydana çıxmasına imkan yaratmalıdır. Sokrat bu metodun köməyi ilə dialoq zamanı həmsöhbətinə müzakirə edilən mövzu ətrafında elə dolayı (köməkçi) suallar verirdi ki, bunların düzgün cavabı, həlli həmin insanları həqiqi biliyi üzə çıxartmağa, məsələnin düzgün həllinin tapılmasına aparırdı. (Bu yolla o həqiqətin açıqlanmasını onların özlərindən gözləyirdi). Heraklitin fikrincə, çoxbilmişlik ağıl öyrətmir, maevtika nəticəsində də hər şeyi bilmək olmaz (bu heç mümkün də deyil), amma həqiqətə doğru hərəkət etmək olar.
Induksiya:	- burada əsas məsələ - yönəltməkdir. Sokrat deyirdi ki, həqiqətə çatmaq üçün ona doğru yönəlmək, getmək lazımdır. Sokratın fikrincə, anlamaq - fikrin hərəkətinin hədəfini müəyyən etməkdir. Həqiqət isə artıq müəyyən edilmiş və ifadə edilmiş anlayışdır. Fəlsəfə bütün dünya və insan haqqında yeni - yeni ideyalar axtarışıdır.

Sokratın fikrincə fəlsəfə "Həyat necə olmalıdır?" sualına cavab verən bilikdir. O, təkcə duyğular vasitəsi ilə dünyanın dərk edilməsi iddialarına şübhə ilə yanaşır, insanın dərk edilməsini, insanın cəmiyyətə, qanunlara, Allaha münasibətini fəlsəfənin əsas məsələsi hesab edir, dərk olunmuş həyatı, mənəvi sağlamlığı ən qiymətli nemət sayırdı. Sokratın "daymanion"u (yun. "daymanion" - ilahi qüvvə, Allah deməkdir) vicdanın səsi, ilahi fikrin təzahürü, əsl həqiqətə nail olmağın zəmanətçisidir.

Sokratın etik baxışları rasionalist xarakter daşıyırdı. Onun fəlsəfəsində əxlaq problemləri - xeyir və şər məsələləri mühüm yer tuturdu. Hətta demək olar ki, təhsil və tərbiyə məsələlərini fəlsəfəyə ilk dəfə gətirən də məhz Sokrat olmuşdur. Sokrat insanda dörd keyfiyyəti yüksək qiymətləndirirdi: müdriklik, cəsurluq, xeyirxahlıq və ədalətliliyi. Sokratın fəlsəfəsində xeyirxahlıq və onun mahiyyətinə böyük yer ayrılır, onun çox yüksək əxlaqi keyfiyyət olması, xeyirxah insanın səbirli, qeyrətli və ədalətli olması bildirilirdi. Xeyirxahlıq əxlaqi cəhətdən

kamillik deməkdir və buna ancaq özünü dərk etmək qabiliyyətinə malik olan nəcib insan nail ola bilərdi. Onun fikrincə xeyir - bilik (xeyirxahlıqla biliyi eyniləşdirirdi), şəər isə - cəhalətdir; var - dövlət isə insana heç bir xeyir gətirmir. Sokratın fikrincə, insan əxlaqsız hərəkətin nə olduğunu bilsə heç vaxt pis hərəkət etməz, çünki, pis hərəkət insanın səhfinin, biliksizliyinin nəticəsidir və heç kəs bilərəkdən, öz arzusu ilə bunu etməz. Ona görə də, xeyir haqqında bilik əldə etmək, ona doğru yönəlmək, insanı və cəmiyyəti xoşbəxt etmək deməkdir. Bu isə ədalətli cəmiyyətin yaradılması üçün əsas vasitədir.

Sokratın dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına çox böyük təsiri olmuşdur. İlk dəfə ayrı - ayrı hadisələrdən ümumi nəticə çıxaran "**induktiv metodu**" da elmə gətirən məhz o olmuşdur. Sokrat qeyd edirdi ki, bilik fikirdir, ümumi haqqında anlayışdır, anlayışlar isə təriflərin vasitəsilə aşkara çıxır, yəni o, induksiyanın köməyi ilə deduktiv üsulla (sillogizimlə - üç sözdən: iki giriş (aydınlaşdırıcı) söz və bir nəticə sözdən ibarət olan məntiqi fikir) əvvəllər qəbul edilməyən ayrı-ayrı mühakimələri əsaslandırmağa, ümumiləşdirməyə çalışırdı.

Sokratın dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına verdiyi növbəti töhfə - onun ardıcılarının *gedonik* (gedonik məktəbin əsası Sokratın şagirdi Aristipp tərəfindən qoyulmuş və təxminən yüz il mövcud olmuşdur) və *kinik* yaxud *sinik* (kinik məktəbinin əsası Afinada Antisfen tərəfindən qoyulmuş, Sokratın ölümündən sonra yüz əlli il mövcud olmuşdur), kirena kimi yeni etik fəlsəfi məktəblər yaratmaqlarıdır.

Platon

Avropa fəlsəfəsinin banilərindən biri hesab edilən **Platon (əsil adı Aristokl olub, e.ə 428/427 - 347)**, zadəgan (aristokrat) ailəsində anadan olmuş, həyatının çox hissəsini Afinada keçirmiş, burada Akademiya adlanan məktəbi (sonralar bura antik idealizmin mərkəzinə çevrilmişdir) yaratmışdır. Platonun atası Ariston, Afinanın sonuncu çarı Kodranın (Kodr Mərkəzi Yunanıstanın Attiki vilayətinin mifik çarı - e.ə.1089 - e.ə.1068 -ci illər) nəslindən, anası Periktiona isə Solonun (Solon - e.ə. 640/635 - e.ə.559-cu illərdə yaşamış Afina siyasətçisi və şairi, Qədim Yunanıstanın "yeddi müdrik"indən biri, məşhur Kodridlər çar sülaləsinin nümayəndəsi) qohumu idi. Periktiona həm də *Afinanın 30 Tiranı* siyahısında özlərinə yer almış məşhur şəxslər - *Xarmid və Kritin* bacısı idi.

Təxminən 20 yaşında olarkən (təxminən e.ə. 408-ci ildə) Platon Sokratın təlimiylə tanış olur (o vaxta qədər Platon əsasən şeir yazmaqla məşğul olmuşdur. Platonun anası da yazıçı - şairə idi.) və onun şagirdi, sonra isə davamçısı olur. Sokratın məhkəməsi zamanı, Sokratın digər tələbələri kimi burada iştirak edən Platon da, ölümə məhkum edilmiş Sokrat üçün pul zəmanətini təklif edən Afinalılardan biri olmuşdur. Sokratın edamından sonra o doğma şəhərini tərk edir və e.ə. 399-389-cu illər arasında əvvəlcə, 399-cı ildə Sokratın digər tələbəsi - Evklidin yanına, Meqara şəhərinə (Afinadan 42 km aralıda yerləşir. Burada o, varlığın və idrakın əsasları ilə bağlı dialektik suallarla maraqlanır), sonra Kirena şəhərinə (müasir Liviyada yerləşir), oradan isə Misirə səyahət edir və Misir kahinlərindən çox şeyləri öyrəndikdən sonra, İtaliyaya yola düşür və burada "Pifaqor məktəbi"nin filosoflarıyla yaxınlaşır. Afinaya qayıtdıqdan sonra o, təxminən e.ə. 380-cı illərdə Afinanın yaxınlığında mifik qəhrəman Akademın şəərəfinə özünün **Akademiya adlı dini - fəlsəfi məktəbini** yaradır ki, burada da fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat, təbiətşünaslıq və digər fənnlər keçilirdi. Əsas öyrətmə metodu kimi Akademiyada dialektikadan (dialoglardan) geniş istifadə edilirdi və burada tələbələr aşağı və yuxarı qruplara bölünürdü. Akademiya 529-cu ilə qədər - imperator Yustinianın Afinada bütün fəlsəfi məktəblərin bağlanması haqqındakı fərmanına qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Rəvayətə görə Platon 347-ci ildə öz ad günündə vəfat etmiş və Akademiyada dəfn edilmişdir. Layertli Dioqenə görə, Platonun əsil adı Aristokl (yunanca hərfi mənası - "ən yaxşı şöhrət" deməkdir) olub və o, bu ad altında da dəfn edilib. Platon isə onun ləqəbi olub, mənası

(yunanca "plato" - enli, geniş deməkdir) enli, genişkürəkli deməkdir ki, bunu da ona möhkəm bədən quruluşuna malik olduğuna görə, onun gimnastika müəllimi, güləşçi Arqosalı Ariston verib. Ümumiyyətlə arxeoloqlar tərəfindən Platonun bizə yaxşı vəziyyətdə gəlib çatmış çoxlu sayda büstlərinə və onun haqqındakı məlumatlara əsasən o, uzunboy, atletik bədən quruluşuna malik olan, genişkürəkli, çox yumşaq xasiyyətə malik, təvəzökar bir şəxs olub. Ancaq, bəziləri bu ləqəbin onun geniş söz ehtiyatına malik olduğuna görə, Neanf isə Platonun geniş alına malik olduğuna görə verildiyini söyləyirlər. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, "Aristokl" adı haqqındakı əfsanə ellinizm dövründə (e.ə.334 - e.ə.30-cu illər), yəni onun vəfatından sonra yaranmışdır.

Aristotelin müəllimi və Sokratın ən güclü tələbələrindən olan Platonun bizə “Sokratın apologiyası” (təriflənməsi), “Qanunlar” adlı əsəri və eləcə də dialoq formasında otuz dörd əsəri (Dövlət, Timey, Kritiy, Pir, Fedon, Parmenid, Fedr və s.) gəlib çatıb (bütövlükdə - 36 əsər). Ümumiyyətlə, Platon birinci qədim dünya filosofudur ki, yazdığı əsərlər müasir dövrə qədər ayrı-ayrı parçalar, hissələr şəklində deyil, bütöv şəkildə gəlib bizə çatıb.

Platon (ola bilsin ki, Sokratın təsiri altında) bütün əsərlərini dialoq formasında yazmış, əsərlərinin baş qəramanı rolunda isə müəllimi Sokrat çıxış etmişdir (Platon öz fikirlərini də əsasən Sokratın adından verirdi). Platon fəlsəfəsinin mərkəzində qnoseologiya - idrak nəzəriyyəsi durur, dialektikasının əsasını isə *varlıq dünyası* ilə əbədi və dəyişməz *ideyalar dünyası* təşkil edir. Belə hesab edilir ki, *dünya fəlsəfəsində idealist istiqamətin əsasını qoyanlardan biri məhz Platon olmuşdur.*

Platon öz fəlsəfəsini üç hissəyə bölmüşdür:	
dialektika: (ideyalar nəzəriyyəsi)	- varlıq haqqında təlimdir. Platonda “dialektika”: 1) təlimim hissələrindən biri kimi, 2) anlayışların təhlilinin üsulu kimi başa düşülürdü. Dialektika - danışmaq, hərfi mənada isə danışığa aid olan deməkdir. Onun dialektikası predmetləri 2-yə bölmək və anlayışları (zidd fikirləri) bir-birinə qarşı qoymaq metoduna əsaslanırdı. Hər bir anlayışa müəyyən varlıq uyğun gəlir. Ümumi anlayışlara uyğun olan mahiyyətləri Platon ideyalar (yaxud növlər) adlandırmışdı. Platonun fikrincə, ideyalar yaranmır və məhv olmur, öz-özü ilə eynidir və ideyalar həqiqi varlıqdır, yəni ideya yoxdursa, deməli həmin şeyin özü də yoxdur (məsələn, skripka, not və s. ideyası, fikri yoxdursa, deməli o şey də yoxdur).
fizika:	- təbiət haqqında təlimdir. (yun."fizika" - “təbiətə aid olan” deməkdir.) Antik dövrdə təbiət haqqında bütün fəlsəfi təlimlər fizika adlanır, insan və onun mənəvi dünyası isə təbiətin bir hissəsi kimi başa düşüldüyündən, fizika həm də insan haqqında bilikləri də əhatə edirdi.
etika:	- mənəviyyat haqqında təlimdir. Platonun etik baxışlarında əsas yeri xeyir anlayışı tutur. Etik baxışlarında fərdi deyil (şəxsi xoşbəxtlik), sosial cəhətə üstünlük verən filosof, mükəmməl cəmiyyətin qurulmasını arzulayırdı.

Platonun fəlsəfə sisteminin mühüm hissəsini üç əsas ontoloji substansiya - triada : "vahid", "ağıl" və "ruh" haqqındakı təlim təşkil edir. Platonun fikrincə, "vahid" hər bir varlığın əsasıdır, öz - özlüyündə o hər hansı bir əlamətlərdən məhrumdur və heş bir hissələrə malik deyil, yəni nə başlanğıcı, nə də sonu var, heş bir sahə tutmur, hərəkət edə bilmir, çünki, hər hansı bir hərəkət üçün dəyişiklik, yəni çoxluq lazımdır. Varlığa fərq, oxşarlıq, eynilik və sair bu cür əlamətlər aid edilə bilinməz. Varlıqda təkə "ideyalar" və ya şeylərin "eydosları"¹ (yəni onların mənəvi prototiplərinin) ilkin obrazları və prinsiplərinin substansiyaları² gizlənmir, hansılara ki, Platon təkə *zaman xaricindəki reallığı* deyil, həm də şeylərin özlərini, onların formalaşmasını şamil edirdi.

“Timey” dialoqunu Platon fizikaya həsr etmişdir. Onun fikrincə, təbiət idrak baxımından ancaq varlıq kimi götürüldüyündən, o biliyin, elmin predmeti ola bilməz. Onun dərk edilməsi üçün mif lazımdır, çünki Platonun fikrincə təbiət haqqında mövcud olan biliklər rəylərə, mülahizələrə aiddir. Bu isə Platon tərəfindən irəli sürülən çox yanlış bir fikir idi. Platonun fikrincə, həqiqi biliyin mənbəyi riyaziyyat və metafizikadır. O, metafizikanı ideyalar, ruhlar haqqında təlim hesab edir və ruhların onları əks etdirən cismani təbiətdən əvvəl mövcud olduğunu iddia edirdi. Ruhlar haqqında təlimi həqiqi biliyin əsası hesab edən Platon, onun bölünməz, görünməz, hissedilməz, ölməz, bədənsiz mahiyyətə malik olduğunu iddia edir və bununla da ruhun ölməzliyi haqqında Sokratın fikirlərini inkişaf etdirir.

Platon "Dövlət" və "Fedr" dialoqlarında insan ruhunun ölməzliyinin 4 sübutunu gətirir.

1. Yunanca "eydos" - növ, zahiri görünüş, obraz deməkdir.

2. Yunanca "Substantia" - ilkin mənbə, bütün şeylərin, hadisə və təzahürlərin mahiyyəti - hər şeyin əsasında olandır; bu o şeydir ki, başqalarının sayəsində və başqalarında olan deyil, özü özünün sayəsində və özündə mövcud olandır.

Platon tərəfindən insan ruhunun ölümsüzlüyünün sübutu :	
1. "Dövri" (tsiklik, silsiləli) ölməzlik	- Ziddiyyətlər yalnız qarşılıqlı asılılıq şəraitində mövcud ola bilər. Yəni ən böyük daha kiçiyin mövcudluğunu nəzərdə tutur və ya əgər ölüm varsa, deməli əbədilik də var. Yəni, heç nə məhv olmur, yalnız özünün əksinə çevrilir. Platon bu faktı ruhların bir formadan digər formaya düşməsi, dəyişilməsi ideyasının xeyrinə əsas argument kimi gətirirdi.
2. Bilik - xatirə, yada salmaqdır.	- İnsan şüurunda ədalət, gözəllik, inam kimi anlayışlar mövcuddur ki, onlara öyrətmirlər, onlar şüur səviyyəsində hiss edilir, anlanılır, yəni bu anlayışlar "öz-özlüyündə" mövcuddurlar. Onlar - mütləq (absolyut), əbədi və ölməz mahiyyətlərdir. Əgər ruh, dünyaya gələrkən (doğularkən) artıq onlar haqqında bilirdisə, deməli, o hələ Yer kürəsində yaşayana qədər bunlar haqqında bilirdi, yəni, ruh bədəndə təcəssüm olunana qədər yaşadığından, onun mövcudluğu bədəndən asılı deyildir. Bir halda ki, ruh əbədi mahiyyətlər haqqında bilir, deməli, o özü də əbədidir.
3. Ruh - ölməz, bədən isə ölüb gedəndir.	- Platon deyirdi ki, dünyada hər şey ikilidir. Bədənlə ruh həyatda öz aralarında qırılmaz surətdə bağlıdırlar, amma bədən - təbiətin bir hissəsidir, ruh isə - ilahi başlanğıcın. Bədən alçaq hisslərin və instinktlərin təmin olunmasına, ruh isə biliyə və inkişafa meyl edir. Ruh bədənə rəhbərlik edir. Fikrin və iradənin gücüylə insan öz instinktlərini cilovlaya bilər. Beləliklə, əgər bədən ölən və puc, fanidirsə, ruh əbədidir. Saf mahiyyətlər məhv olmur, ruh isə sadə mahiyyətdir və ona görə də o, tərkib hissələrinə parçalanma bilməz (məhv olma isə tərkib hissələrinə parçalanma vasitəsilə baş verir). Əgər bədən ruhsuz mövcud ola bilmirsə, ruh onsuz mövcud ola bilər.
4. Hər şeyə onun dəyişməz təbiəti uyğundur	- "Fedon" dialoqunda (Sokratın və Kebetanın dialoqunda) qeyd edilir ki, hər şeyə onun dəyişməz təbiəti uyğun gəlir, yəni cüt həmişə cüt, ağ həmişə ağ, ədalət isə heç vaxt pislilik, yamanlıq ola bilməz. Buradan belə çıxır ki, ölüm çürüməyə, sönməyə gətirir, həyat isə heç vaxt ölümü hiss, dərk etməyəcək. Həyat ölümün, ruh isə bədənin əksidir. Deməli, əgər bədən müvəqqəti, çürüyəndirsə, ruh - ölməzdir. Ruh həyat ideyasının təcəssümüdür, ona görə də ölümün ruha gücü çatmaz. Platon ruhun bədəndən bədənə keçməsinə (metempsiçoz) inanırdı. O, heyvanların mövcudluğu faktını məhz bununla əlaqələndirmiş və "heyvanlar ruhun günahlarını yumaq üçün yaradılmışdır" fikrini irəli sürmüşdür.

Gerçəkliyin dərk edilməsi məsələlərinə "Fedr" və "Menon" dialoqlarında xüsusi diqqət yetirən Platon, bu məsələni ardıcıl idealizm mövqelərindən həll edir. (Onun şagirdi Aristotel öz müəlliminin idealist baxışlarını tənqid etmiş və hətta özünün buna əks təlimini - materialist fəlsəfə sistemini yaratmışdır.) Platonun idealist fəlsəfəsində hissi idrak rəşad idrakdan ayrılır və hissi idrak əsas, əzəli, rəşadın isə ikinci olduğu əsaslandırılır. Burada hissi idrakı Platonun qeyri-varlıq adlandırdığı maddi aləm, əsl varlıq isə ruh təşkil edir və əsl varlıq olan ruh haqqında məlumatı, onun fikrincə, ancaq rəşad idrak vasitəsilə əldə etmək mümkündür.

Platonun insanları ruhlara görə 3 tipə bölməsi: (hansı tip ruhun üstünlük təşkil etməsinə görə)	
əqli tip:	- insanda əqli cəhət üstünlük təşkil edərsə, onda həmin adamlara müdriklik xasdır və hər şey xeyirxahlıq üçündür. Bu tipin insanları düzlüyə, ədalətliyə, hissi həzzlərə mötədil (mülayim) münasibət bəsləyirlər.
affektiv (emosional) tip:	- bu tip ruhun üstünlük təşkil etdiyi insanlar - igidlik, mərdlik, ehtirasları ümumi işə tabe etmək qabiliyyətləri ilə fərqlənir və bu keyfiyyətlər döyüşçülərə, dövlət mühafizə xidməti işçilərinə aiddir.
ehtirash (hissi) tip :	- bu tip ruhun üstünlük təşkil etdiyi insanlar cəmiyyətin maddi həyatını təmin edənlər - fiziki əməklə məşğul olan kəndlilər, sənətkarlardır.

Platon fəlsəfə tarixində ilk dəfə olaraq, obyektiv idealizm sistemini işləyib hazırlamışdır. Sosial fəlsəfə sahəsində isə o, ideal dövlət proyektinin tərtib edilməsi ilə məşhurdur. Platon ruhu üç hissəyə bölür : burada 1-ci - müdriklik, 2-ci - cəsarət və 3-cü - mülayimliyə cavab verir və bütövlükdə bu keyfiyyətlər ədaləti təcəssüm etdirir. Bunu dövlət idarəçiliyinə tətbiq edən Platon, ideal dövlət kimi o dövləti götürürdü ki, orada **birinci**, hər bir insan öz yerində olmalı və bir dəfəlik və həmişəlik ona təyin edilmiş funksiyaları (vəzifələri) yerinə yetirməlidir. Dövlətin məqsədi ədalətli olmaqdır. Platona görə, dövlətdə ən yaxşı vəziyyət o zaman əldə edilə bilər ki, ona hamını, hər şeyi idarə edən, *müdrikliyin daşıyıcıları olan filosoflar başçılıq* etsin və bütün vətəndaşlar onların ağıllı qərarlarına tabe olsunlar. Dövlətdə **ikinci** və çox vacib yerlərdən birini *döyüşçülər (mühafizəçilər)* tutur ki, bunlar da ağıla, şüura arxalanaraq, instinktlərə və qəlbin ani çırpıntı və həyəcanlarına qarşı iradə qüvvəsi göstərmək ruhunda tərbiyə olunmalıdırlar. Vətəndaşların **üçüncü** kateqoriyasını maddi nemətləri yaradan insanlar - sənətkarlar, kəndlilər və s. təşkil edirdi.

Özünün ağıllı çıxışlarına görə, Platon müasirləri tərəfindən antik polislərdən və hətta şərq dövlətlərindən də müxtəlif qanun külliyyatlarının tərtib edilməsi haqda çoxsaylı təkliflər alırdı. Platonu dövlət quruluşunun mahiyyəti və formaları ilk növbədə hökmdarın şəxsiyyəti nöqtəyindən maraqlandırır. Hökmdar ədalətli, xeyirxah, cəsarətli, bilikli, iti ağıla, həqiqəti dərk etmək qabiliyyətinə və s. bu kimi şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Platon bəşəriyyətin tarixində ilk dəfə olaraq ideal dövlət haqqında nəzəriyyəni yaradır. O, dövlətin üç formasını qəbul edirdi: monarxiya, aristokratiya və demokratiyanı. Bu formalardan hər biri öz növbəsində iki növdə çıxış edirdi: qanuni və qanunsuz (və ya zorakı) və Platon bunlardan birinciyə daha çox üstünlük verirdi.

Platon kosmoloji düşüncələrində kosmosun vahid, sonlu, şarabənzər formada olması, onun yaradılmış və buna görə də əbədi olmaması, planetlər və hərəkətsiz ulduzlarla əhatə olunmuş yer olması ideyası əsas yer tutur. Platon yazırdı ki, göy cisimləri - “Kosmos ruhu və əqli olan canlı varlıqdır, o, Allah tərəfindən yaradılmışdır”.

Aristotel.

Qədim Yunan filosofu Aristotel (e.ə. 384 - e.ə. 322) (şərq ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda Ərəstun adı altında tanınır) Frakiyanın (müasir Bolqarıstan, Türkiyə və Yunanıstanın sərhədlərinin birləşməsindəki torpaqlar) Staqirat şəhərində (Eqey dənizinin şimal-qərb sahilində yerləşir) anadan olmuş (buna görə də ona çox zaman “Staqirit” deyirdilər), Platonun Akademiyasında oxumuş, Makedoniyalı İsgəndərin tərbiyəçisi olmuşdur. (Rəvayətlərə görə İsgəndərin ölümündə onun rolu olmuşdur : İsgəndərin atası - Makedoniya çarı Fillip

Aristotelin ailəsini o uşaq olarkən qırmış, Aristotel isə bununla İsgəndərdən ailəsinin intiqamını almışdır.) Aristotel Afinada Likey (Lisey və ya peripatetik məktəb) fəlsəfə məktəbinin təsisçisi olmuş (e.ə. 335/334), insan inkişafının bütün sferalarını əhatə edən hərtərəfli fəlsəfi sistem yaratmış birinci mütəfəkkir kimi fəlsəfə, sosiologiya, məntiq, siyasət, fizika, biologiya, etika, estetika və s. ilə bağlı məsələləri geniş surətdə tədqiq etmişdir.

Aristotelin atası Nikomax həkim nəslinə aid olub, Makedoniya çarı Aminta III - ə xidmət edirdi. Buna görə də, Aristotelin uşaqlığı sarayda, özünün yaşadı - Amintanın oğlu *Filipə* birgə keçmişdir (*gələcək Makedoniya çarı Filipp II-ci ilə*). Aristotel şahidlərin sözlərinə görə cavanlıqda çox ariq olmuş, kiçik gözlərə - bir sözlə, görkəmsiz quruluşa malik olmuşdur. Amma o geyinməyi çox sevir, bir neçə bahalı üzük taxır və qeyri-adi saç düzümü etdirirdi. Eramızdan əvvəl 365-ci ildə 15 yaşlı Aristotel yetim qalır.

Gəncliyində biologiya ilə maraqlanan və atasına tibb sahəsində göməklik edən Aristotel onun peşəsinin varisi ola bilərdi, lakin onun ölümü və sonralar onun qəyyumu olan böyük bacısı Arimnistanın əri - Proksenin (o, hərtərəfli biliyə malik idi və Yunanıstanın əqli inkişafını diqqətlə izləyirdi) 17 yaşlı Aristotela e.ə. 367/6-cı ildə Elladanın mədəni mərkəzi sayılan Afinaya getməsinə icazə verir ki, burada da onu ən çox cəlb edən Platon Akademiyasının qeyri-adi məşhurluğu idi. Aristotel Platonun Akademiyasında 20 il - Platonun ölümünə qədər qalmış, burada ritorika sənətinin incəliklərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir ki, bu da sonralar özünü onun "Ritorika", "Topika", "Birinci topika", "İkinci topika" və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. E.ə.343-cü ildə Aristotel çar II Filippin dövləti ilə (vaxtı ilə Aristotelin atası Nikomax çar II Filippin atası III Amintanın yanında həkim işləmiş və onun yaxın dostu olmuşdur) Makedoniyanın yeni paytaxtı Pellu şəhərinə köçür və burada üç il ərzində 13 (14) yaşlı İskəndərə (mühakiməsiz cəsarəti, özündən tez çıxmağı, inadkarlığı və hədsiz şöhrətpərəstliyi ilə fərqlənən "dünyanın gələcək fəthi"nə) tibb, siyasəti və fəlsəfi elmlərdən dərs deyir. Filippin bu seçimində çox güman ki, Aristotellə köhnə tanışlıq və filosofun çox böyük şöhrət qazanması böyük rol oynamışdır. Aristotel gələcəyin böyük sərkərdəsi - Makedoniyalı İsgəndəri nə fəlsəfə, nə də həndəsə elmləri ilə incitməmiş, əsas tərbiyə vasitəsi kimi poyeziyanı seçmişdir. Deyilənlərə görə o, hətta İskəndər üçün xüsusi olaraq, Homerin "İlliada"sını çap etdirmiş və İskəndər bu əsərin təsiri altında Axilli hətta öz ideali kimi qəbul etmiş və bu kitabla heç vaxt ayrılmamışdır. Sonralar guya Aleksandr demişdir ki: "Mən Aristotela öz atamla bərabər səviyyədə hörmət edirəm, çünki əgər atama mən həyatımla borcluyamsa, Aristotela – ona (yəni, **həyata** - Nazim İ.) qiymət verməyi öyrətdiyinə görə". Aleksandr böyük ölkənin hökmdarı olduqdan sonra, Aristotelin müəllimlik fəaliyyəti başa çatır. İskəndərin 37 yaşında qəflətən ölümü, onun əleyhdarlarının e.ə. 323-cü il 13 iyunda üsyan qaldırmalarına səbəb olur və bu narazılıqlar Aristoteldən də yan keçmir - belə ki, Eleus şəhərinin dini ayinlər üzrə Baş kahini onu hörmətsizlikdə günahlandırır. Səbəb isə onun əvvəllər Germiyanın ölümünə yazdığı himn olur ki, *qədim Yunanıstanda da allahın şərəfinə insanın himn həsr etməsi o dövrdə hörmətsizlik, günah sayılırdı*. Aristotel Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən 1 il sonra - e.ə. 322-ci ildə, mədəsindəki yaradan (digər rəvayətə görə - zəhər içib) vəfat etmişdir. Onun cənazəsi Staqiraya gətirilərək, burada dəfn edilmiş, onun xatirəsini əziz tutan həmvətənliləri isə qəbrinin üstündə məqbərə ucaltmış, onun şərəfinə "Aristoteli" adlanan bayram şənliklərini təsis etmiş və onun keçirildiyi ayı - "Aristoteliy" adlandırmışlar.

Aristotel antik mütəfəkkirlər içərisində ilk dəfə olaraq, fəlsəfi biliyi konkret - elmi biliklərdən ayırmış, onu varlığın ən ümumi prinsipləri haqqında olan elm kimi - "birinci fəlsəfə" (eramızdan əvvəl I əsrdə ona "metafizika" adı verilmiş, Aristotelin əsas əsəri isə "Metafizika" adlandırılmışdır), riyaziyyat və fizika kimi elmləri isə "ikinci fəlsəfə" adlandırmışdır.

"Metafizika" :	
1-ci	- ən ümumi səbəblər və başlanğıclar haqqında təlimdir.
2-ci	- fəaliyyəti yox, bütövlükdə varlığı öyrənən nəzəri elmdir.

Fizika, riyaziyyat və digər bu kimi "ikinci fəlsəfələr" varlığı tam, bütöv şəkildə deyil, onun ayrı - ayrı tərəflərini, çalarlarını öyrənirlər.

Aristotelin fəlsəfi biliyi konkret - elmi biliklərdən ayırması (fərqləndirməsi) :	
1-ci fəlsəfə:	- varlıq haqqında və ya ilkin (birinci) başlanğıc və ilkin səbəb haqqında elmdir.
2-ci fəlsəfə:	- onun predmetini təbiət və təbiətin ayrı - ayrı tərəfləri təşkil edir.

Aristotela görə fəlsəfənin predmetini "varlığın son dərəcə əsaslandırılması", abstrakt mühakimə (fərziyyə) ilə dərk edilən əbədi mahiyyətlər təşkil edir.

Aristotel - öz yaradıcılığında bir növ, özündən əvvəlki bütün elmi-fəlsəfi fikrin inkişafına yekun vurmuşdur. İlk vaxtlar Platonun Akademiyasında təhsil alarkən Aristotel Platonun *ideyalar nəzəriyyəsinə* (Platonun "İdeyalar ideyası" əsərini) tənqid etmiş, ideyaların ağıldan kənarda müstəqil surətdə mövcud ola bilməməsini irəli sürmüş, bu ideyaların həqiqi həyatla əlaqəsizliyini göstərmiş, hər şeyin əsasında ilkin olaraq ideyanın durduğu fikri ilə razılaşmamış, hətta : "Platon mənim dostumdur, amma həqiqət daha vacibdir" ifadəsini belə işlətməmişdir. Aristotel Platonun "ideyalar" təliminə qarşı çıxaraq, həyatda materiyanın (*ilk dəfə materiya anlayışını dövrüyyəyə Aristotel gətirmiş və göstərmişdir ki, forma predmetin zahiri görünüşü deyil, materyanı müəyyən şey olmağa məcbur edən əməli başlanğıcdır*) rolunu çox yüksək qiymətləndirir, *hər şeyin əsasında materiya və formanın durduğunu, onsuz nə təbiətin, nə də müxtəlif hadisələrin mövcud ola bilmədiyini, "ideyalar"ın real aləmdən, onun cisimlərdən əvvəl və öz-özünə mövcud ola bilmədiyini iddia edirdi.* Təbiət ilkin, birincidir və bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq, obyektiv şəkildə mövcuddur, ideyalar isə onun əsasında yaranır, yəni ideyaların mənbəyi təbiətdir, əksinə yox. Şeylərin mahiyyətini şeylərin özündə axtaran Aristotel qeyd edirdi ki, mahiyyəti mahiyyəti olduğu "şeydən" ayırmaq olmaz: əgər şeylər duyğulu dərk edilən aləmdə vardırılarsa, onda mahiyyət ideal axirət aləmində qala bilməz, yəni, biz maddi aləmin obyektiv olduğunu qəbul edərək, hisslərə, anlayışlara və təsəvvürlərə real şeylərin əksi kimi baxmalıyıq. Məhz buna görə də, idrak prosesində Aristotel hissi idrakı birinci və əsas hesab edir və varlığın, şeylərin (birinci mahiyyətin) hiss üzvləri vasitəsi ilə, dünyanın qanunauyğunluqlarının isə əql vasitəsi ilə dərk edildiyini və bu prosesin sadəcədən (aşağıdan) mürəkkəbə (yuxarıya) doğru hərəkət etdiyini qeyd edirdi. O, bu inkişaf prosesini duyğu, təsəvvür, təcrübə və incəsənət mərhələlərinə bölmüş, elmi isə bu inkişaf prosesində ən yüksək zirvəyə qoymuşdur.

Aristotel varlığa münasibətdə ümuminin və təkin rolunu qeyd edir : *tək* – yalnız "haradasa" və "indi" mövcud olan, hissiyyatla qəbul ediləndir. Ümumi isə – istənilən yerdə və

istənilən vaxtda ("hər yerdə" və "həmişə") mövcud olan, müəyyən şərtlərlə təkdə əks olunan və onun vasitəsi ilə dərk ediləndir. Ümumi - elmin obyektini təşkil edir və ağılla dərk edilir.

Nəyinsə mövcud olduğunu izah etmək üçün, Aristotel 4 səbəbin mövcud olmasını göstərirdi.

Aristotelə görə mövcud olmağın 4 səbəbi:	
Formal səbəb:	- Mahiyyət və varlığın əsası (məğzi), hansına görə ki, hər bir şey necə var, o cürdür;
Maddi səbəb:	- Materiya və mübtəda (substrat ¹) – o şey ki, ondan nə isə bir şey yaranır;
Hərəkət səbəbi:	- hərəkətin başlanğıcı;
Məqsədli səbəb:	- o şey ki, nə isə ona görə (nəyə görəsə) həyata keçirilir.

Baxmayaraq ki, Aristotel materiyanı ilkin, əzəli səbəblərdən birincisi kimi qəbul edir və onu müəyyən bir mahiyyət hesab edirdi, o, materiyada təkcə passiv başlanğıc (bir şey olmaq imkanını) görürdü. Bütün qalan fəallığı isə, o, qalan üç səbəbin ayağına yazırdı. Həm də, varlığın mahiyyətinə – yəni *formaya*, Aristotel əbədiliyi və dəyişməzliyi şamil edir, bütün, hər cür hərəkətin mənbəyi kimi isə o, hərəkətsiz, lakin hərəkət verici başlanğıc olan Allahı götürürdü. Aristotelin Allahı – dünyanın "ilkin, əzəli mühərriki", öz xüsusi forma və yaranma, törəmə formalarına görə inkişaf edən hər şeyin ali, ən yüksək məqsədi, hədəfidir.

Aristotelin inkişaf təliminə görə, materiyanın formaya münasibəti nisbidir, çünki eyni bir şey bir halda forma, başqa bir halda isə - ən yüksək formanın yaranması üçün materiya rolunda çıxış edir. Bu bir növ şeylərin yaranma nərdivanını xatırladır: burada hər bir şey, ən aşağı şey üçün forma, eyni zamanda yuxarıda duran şey üçün isə materiya rolunda çıxış edir. Aşağıda, birinci - materiya, yuxarıda - təmiz forma və ya İlahi qüvvə (Tanrı) durur. Lakin materiya yalnız çılp (boş) imkan olduğu üçün, öz-özlüyündə (ayrılıqda) mövcud deyil. O, həmişə hər hansı bir forma ilə birləşmədə çıxış edir. Onun fikrincə, materiya həmçinin təbiətdəki natamamlığın və təsadüfün də səbəbidir. İmkan halından gerçəklik vəziyyətinə keçid - hərəkət, yaranma və mövcud olmaq deməkdir və bu hal şeylərin öz təbiətinə aiddir və bu hərəkət, yaranma halı əbədidir, nə başlanğıcı, nə də sonu vardır.

Aristotel (müəllimi Platondan fərqli olaraq) tək-tək şeylərin həqiqi (obyektiv), real surətdə mövcud olduğuna inanır, ümumini insanın duyğuları ilə qavranılan təkin özündə axtarırdı. Aristoteldə ideyalar şeylərin özünə daxilən xas olan forma rolunda çıxış edirdi. Materiya hər bir şeyin maddi əsası, forma isə, onları bir-birindən fərqləndirən müəyyənlik halıdır və forma yalnız materiya ilə birlikdə mövcuddur - hər bir şey həmişə materiya və formanın birləşməsidir. Aristotel də öz müəllimi Platon kimi formaya əbədi, aktiv, fəaliyyətdə olan, materiyaya isə passiv, təsirə məruz qalan başlanğıc kimi, formanın materiya ilə birləşməsinə bir proses kimi baxaraq, onun başlanğıca və sona malik olduğunu söyləyirdi.

Formalaşma prosesinin, hərəkətin səbəbini formada görən Aristotel, bu səbəbin ən son nöqtəsini *Tanrı - "Entelehiya"* ilə bağlayırdı. Bu formalaşma prosesinin, hərəkətin başlanğıcını

1. Substrat - qidaverici, qidalandırıcı mühit.

heç bir formaya malik olmayan qeyri-müəyyən ilkin maddə təkil edir ki, onun da qavranılması heç bir duyğu vasitəsi ilə mümkün deyil. Lakin bu - tamamilə *passiv* və sırf *imkan* olmadan sonrakı daha yüksək formalaşma prosesi gedə bilməz və bu son, yüksək formalaşma prosesini ali forma tamamlayır ki, Aristotel də bu son və maddilikdən məhrum formanı Tanrı adlandırırdı.

Aristotelin ruh nəzəriyyəsinə görə, bütövlüyə malik olan ruh bədənə ayrılmaz hissəsi kimi, orqanizmin mənbəyi və tənzimlənməsi üsulu, onun obyektiv müşahidə edilən davranışdır. Ruh - bədənə entelehiyasıdır. Ruh bədənə ayrılmazdır, amma özü immaterial (maddi əsası olmayan), qeyri maddidir. Biz məhz ruhun sayəsində yaşayır, hiss edir və düşünürük. Aristotel ruhun müxtəlif hissələrinin: yaddaş, emosiyalar, hiss etmədən ümumi dərk etməyə, qavramağa, ondan isə - ümumiləşdirilmiş təsvir etməyə (təsəvvürə) və s. analizini vermişdi.

Aristotelin fikrincə ruh mahiyyəti, bütün mövcud olanı bir-birindən ayırır (fərqləndirir), dərk edir, amma özü vaxtın çoxunu səhvlərdə keçirir. Onun ruh nəzəriyyəsinə görə, bütün varlıq (mövjud olan) və təşəkkül tapma, yaranma prosesi - "akt" və "potensiya" ilə bağlıdır. Aristotel "akt" (hər hansı bir iş, hərəkət, hadisə) və "potensiya"nı (imkan, şərait) araşdıraraq qeyd edirdi ki, nəse heç nədən yarana bilməz, mövcud olan isə artıq mövcuddur, deməli yaranma, təşəkkül tapma ümumiyyətlə mümkün deyil.

Aristotelin ruh nəzəriyyəsinə görə akt və potensiyanın (yəni - gerçəklik və imkanın) mahiyyəti:	
Akt:	- hər hansı bir şeyin fəal həyata keçməsi fəaliyyəti,
Potensiya:	- bu cür həyata keçməni reallaşdırabilən gücdür.

Aristoteldə tanrı - "Entelehiya" mifoloji Allah deyil, özündə subyekt və obyektə ehtiva edən, özü özünü fikirləşən təfəkkürdür. Aristotel bu məsələyə geniş yer ayıraraq, özünün "birinci fəlsəfəsini" *teologiya* - yəni tanrı haqqında təlim adlandırmışdır. Lakin onun tanrısı bütün dünyanı yaradan Allahdan fərqli olub, dünyanı yaradan deyil, ona yalnız ilk təkan verəndir.

Aristotel öz təlimində materializm və idealizm arasında tərəddüd edirdi. O, maddədə yalnız *passiv* başlanğıcı görür və bu başlanğıc xüsusi aktiv başlanğıca - "formaya" tabe edilir, bütün "formaların forması"nın ən yüksəyinin isə Tanrı olduğu əsaslandırılırdı ("Metafizika" əsəri). Aristotelin dualizmi onun hərəkətlə bağlı fikirlərində də özünü göstərir. Onun fikrincə, "hərəkət şeylərdən asılı olmayaraq mövcud deyildir" ("Fizika" əsəri). O, keyfiyyət dəyişikliklərinin kəmiyyətdən asılılığını, təbiətdə və cəmiyyətdə hərəkətin müxtəlif növlərinin yaranma və məhv olmasını, azalma və çoxalmasını, inkişaf və dəyişməsinə qəbul edir ("Kateqoriyalar" əsərində) və eyni zamanda hərəkətin mənbəyinin - "birinci mühərrikin" Tanrı olduğunu söyləyirdi ("Metafizika" əsəri). Onun "Entelehiya" adlandırdığı Tanrı hər şeyin inkişafının sonuncu səbəbi və ən yüksək məqsədi kimi, özü maddədən kənarda və hərəkətsiz qalsa da, bütün dünyanı hərəkətə gətirir.

Aristotelin fikrincə, istənilən bilik hisslərdən başlanır, ancaq təkcə hisslərin köməyi və qavrama vasitəsi ilə elmi bilik əldə etmək olmaz, çünki bütün şeylər dəyişkən və keçici xarakterə malikdir. Onun fikrincə, məhz anlayışlar həqiqi elmi biliyin formaları kimi, şeylərin mahiyyətini dərk etmək vasitəsidir.

Aristotel "düzgün düşüncə haqqında elm" olan məntiq elminin banisi hesab edilir. İdrak nəzəriyyəsinə ətraflı tədqiq edən Aristotel məntiqlə bağlı nəzəriyyəsinə yaradır. Bu nəzəriyyə bu

gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Bu nəzəriyyəyə görə, elmi bilik daha çox həqiqətə uyğun, məntiqi sübut olunan və zəruri olandır. Onun fikrincə, təcrübə son nəticədə həqiqi biliyin meyarı, son instansiyası deyil, çünki Aristotelə görə, biliyin ən yüksək prinsipləri bilavasitə ağilla seyr edilir. Dərk etmə prosesinin, idrakın *başlanğıc nöqtəsi* kimi, o, xarici dünyanın hiss orqanlarına təsiri nəticəsində əldə edilən duyğuları, hissləri götürürdü. Hisslərsiz bilik yoxdur deyən Aristotel, materializmə lap çox yaxınlaşmışdı.

Aristotel hissləri, duyğuları şeylər haqqında etibarlı sübut, dəlil hesab edir, amma eyni zamanda onu da əlavə edirdi ki, öz-özlüyündə hislər yalnız ilkin və biliyin ən aşağı pilləsini şərtləndirir. İnsan isə ən yüksək pilləyə ictimai təcrübədə təfəkkürün ümumiləşdirilməsi nəticəsində qalxır.

Formal məntiqin - düzgün təfəkkürün qanun və formaları haqqında təlimin yaradılması, Aristotelin fəlsəfənin inkişafına verdiyi əsas töhfələrdən biridir. Aristotelin fikrincə, varlığı yalnız "üzvi" elm adlandırdığı məntiq vasitəsi ilə öyrənib, dərk etmək mümkündür (sonralar onun şagirdləri Aristotel təliminin bu hissəsini - yəni, varlığın öyrənilməsi alətini "orqanon" adlandırmışlar). Məhz Aristotel ilk dəfə olaraq "formal məntiq" nəzəriyyəsinin (konkret məzmunu nəzərə almadan əqli nəticə və isbat qaydalarında, mühakimə, anlayışlar arasında əlaqənin və məntiqi nəticə çıxarılmasının qanunlarının öyrənilməsi) əsasını qoymuş, "nəticələr nəzəriyyəsi"nin - "sillogizm"lərin işlənməsində çox böyük rol oynamışdır.

Aristotel elmin məqsədini predmetin tam təyin edilməsində görürdü: 1. Bilik təcrübədən əldə edilməlidir. 2) Hər bir xüsusiyyətin əhəmiyyətli olması haqqında inam, xüsusi məntiqi forma ilə - qəti sillogizmlə¹ - sübut edilməlidir.

Aristotelin qəti sillogizmi:	
Böyük müqəddimə :	- Hər bir insan ölə bilər
Kiçik müqəddimə :	- Aristotel - insandır
Nəticə :	- Aristotel də ölə bilər

Aristotelin məntiq qanunları:	
Eynilik qanunu :	- anlayış fikirlərin gedişatında eyni qiymətdə (mənada) istifadə edilməlidir
Ziddiyyətin qanunu :	- "öz - özünə zidd olma";
Üçüncünün istisna edilməsi qanunu:	- "A və ya qeyri - A həqiqətdir, üçüncü verilməmişdir".

1. Sillogizm üç sözdən ibarət məntiqi fikirdir ki, burada iki giriş (aydınlaşdırıcı) söz və bir nəticə söz olur. Qəti sillogizm - deduktiv əqli nəticənin ən çox işlədilən növü, üç hissədən - böyük, kiçik müqəddimələr və nəticədən ibarət olur və bu - üçdən az və ya çox olarsa, düzgün nəticə almaq mümkün deyil. Orta termin heç olmasa müqəddimələrin birində ehtiva olunmalı və eyni mənalarda işlənməlidir.

"Analitika" əsərində Aristotel tərəfindən qəti sillogizmin tədqiqi, sübut haqqında təlimlə yanaşı onun məntiq təliminin mərkəzi hissəsini təşkil edir. Aristotelin : 1) *ehtimallı bilik* metodundan (dialektika), 2) *tərif və sübutdan ibarət olan həqiqi biliyin tapılması* metodundan, 3) *biliyin əsasının tapılması (induksiya)* metodundan bu gün də məntiq elmində çox geniş istifadə edilir. İnduksiya metodu - ümumini xüsusidən ayırmaq metodu, xüsusi, tək vasitəsi ilə ümumi müddəanın çıxarılması metodudur. (Dialektika baxımından ümumi yalnız təkcələrdən və ayrıcalardan ibarətdir; ümumini induksiyaşız dərk etmək mümkün deyil. Bunun əksi olan - ümumi müddəadan xüsusunin, təkin çıxarılması metoduna isə - deduksiya deyilir).

Aristotelin *səbəb haqqındakı təlimi* də çox maraqlıdır. Bu təlimə görə o, əsas səbəbləri bir - birindən fərqləndirmiş və onları maddi, formal, fəal və sonlu səbəb kimi 4 yerə bölmüşdür.

Aristotel məntiqdə həmçinin, özünün "dixotomiya" adlandırdığı üsuldan - yəni, A anlayışı B və qeyri B -yə bölünür (məsələn: nəticə, seçim, məsləhət - doğru və yalan; həqiqət - acı və şirin; duman - qatı və seyrək və s.) geniş istifadə etmişdir.

Aristotel öz yaradıcılığında müxtəlif elmi sahələrə müraciət etmişdir. Məsələn, Aristotel öz tədqiqatlarında 500-dən artıq heyvan növünü təsvir edib, sistemləşdirmiş və varlıqları 3 qrupa: insan, bitki və heyvanlara bölmüşdür (*biologiya*). İnsan cəmiyyətində *etik* davranışda ünsiyyət formaları kimi mənafe və məqsədlərin rolunu, insanın mahiyyətini açıb göstərən ilk filosof kimi Aristotelin çox böyük rolu olmuşdur.

Aristotelə görə hökmranlığın növləri:		
İdarəetmədə iqtidarın sayına görə:	Legitim	İllegitim
Tək başına	Monarxiya	Tiraniya (diktatura) ¹
Qrupun iqtidarı	Aristokratiya	Oliqarxiya
Çoxluğun iqtidarı	Politiya	Demokratiya

Aristotelin *estetik* baxışları da çox maraqlıdır . O, incəsənətə gerçəkliyi əks etdirən sahə kimi yanaşmışdır. Aristotelin etikasında isə səxavət yalnız azad insana məxsus olan keyfiyyət kimi qəbul edilir, qulların isə heç vaxt səxavətli ola bilməyəcəkləri, onların pozğunluğu ucbatından inkar edilir, qullara "danışan alət" kimi baxılırdı.

Aristotelin *ictimai-siyasi* görüşləri "ən mükəmməl sistem" olan quldarlıq quruluşunun möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Onun dövlət və cəmiyyətlə bağlı fikirləri əsasən "Siyasət" adlı traktatında öz əksini tapmışdır.

1. XIX əsrdə "tiraniya" termini "diktatura" ilə əvəz edilmişdir.

Aristotelə görə dövlətin ən başlıca vəzifələri:	
1-ci	- Vətəndaşların həddindən artıq dərəcədə varlanmasının qarşısını almaq;
2-ci	- Şəxsiyyətin siyasi hakimiyyətinin həddindən artıq güclənməsinə imkan verməmək;
3-cü	- Qulları itaətdə saxlamaqdır.

Aristotel idarəetmədə dövlətin altı formasını araşdırmış və bunlardan üçünü normal (monarxiya, aristokratiya, politiya), digər üçünü isə (tiraniya, oliqarxiya və demokratiya) qeyri-normal hesab etmiş, ən yaxşı dövlət forması kimi isə "politiya"nı (orta sinfini hakimiyyətin) qəbul etmişdir. Aristotel müxtəlif idarəetmə quruluşları əsasında (demokratiya - xalqın idarəetməsi, plutokratiya - varlıların idarəetməsi, oliqarxiya - qüdrətli insanların kiçik qrupunun idarəetməsi, monarxiya - təkbaşına idarəetmə) dövlətin ən yaxşı formalarını müəyyənləşdirməyə səy edir. Aristotelin fikrincə xalqın rəyini nəzərə almadan, heç bir dövlətdə siyasi sabillik yaratmaq mümkün deyil. Dövlət qanunun əsasında idarə olunmalı, adamlara isə öz fikrini ifadə etmək imkanı verilməlidir. Xalqın nöqtəyi - nəzərini (hüquq və rəyini) ikinci dərəcəli bir şey hesab edən Platondan fərqli olaraq, Aristotel xalqın istəyinə çox böyük önəm verir, başqa insanın təcəlliyyində olmağı azadlığı itirmək, kölə olmaq kimi qiymətləndirirdi. Aristotelin fikrincə, qanun azad yunanların hüquq və yaşayış qaydalarını müəyyənləşdirsə də, kölələrə və varvarlara şamil edilmirdi.

Aristotel varlığın bütün səviyyələrinin - varlığın tək - tək formalarının yaranmasına imkan yaradan materiyadan başlayaraq, bu inkişafın daha sonrakı yaranışlarının da iyerarxiyasını yaratmışdı:

Aristotelə görə dünyanın aşağıdan yuxarıya iyerarxik quruluşu :		
1.	Xalis potensiallıq (imkan)	- varlığın tək-tək formalarının yaranmasına imkan yaradan xalis materiya
2.	Qeyri-canlı şeylər	- qeyri - orqanik dünya (yaranmalar) - daşlar, torpaq və s.
3.	Bitki aləmi	- bitkilər mövcud olmanın 3-cü (xalis materiya və qeyri-canlı şeylərdən sonra), daha yüksək forması kimi, reproduktiv (çoxalma, artmaq) və vegetativ (qidalanmaq) ruha malikdirlər. Bitkilərdən bir pillə yuxarıda yerləşən heyvanlar çoxalma və qidalanma ilə yanaşı, hiss etmək (hiss edən ruha) və hərəkət etmək ("hərəkətverici" ruh qaça, uça, üzə bilir) qabiliyyətinə malikdirlər.
4.	Heyvan aləmi	- mövcud olmanın 4-cü pilləsində yerləşən heyvanlar çoxalma və qidalanma qabiliyyətləri ilə yanaşı, həm də hiss edən ruha (onlar hiss edirlər) və "hərəkətverici" ruha da (onlar qaça, üzə, uça bilirlər) malikdirlər.
5.	İnsan	- insan həm bioloj, həm də sosial varlıqdır. Mövcud olmanın ən yüksək pilləsində yerləşən insan həm "hərəkətverici" ruha, həm də zəkaya - yalnız insana xas olan "ruh"a malikdir. İnsan zəkalı canlı olsa da, zəka insanın heyvani formalarını (çoxalma, qidalanma, hiss etmə, hərəkət) bir növ nəcibləşdirərək, elə dəyişir ki, onlar zəka üçün material olurlar.

Aristotel *siyasi quruluş, dövlətlə* bağlı nəzəriyyəsində azlığın dövlətli, çoxluğun yoxsul olduğu cəmiyyəti nəzərdən keçirərək, onların arasında mövcud olan böyük fərqi siyasi cəhətdən təhlükəli, qeyri-stabilliyə aparıb çıxara bilən bir hal kimi qeyd edirdi. O, idarəetmə formaları içərisində mötədil (sadə, mülayim) demokratiyanı "qarışıq idarəetmə"nin (demokratik və aristokratik prinsiplərin qarışığına əsaslanan) ən yaxşı növü hesab edirdi. Burada çoxları (yəni, "orta sinfin" nümayəndələri) azad surətdə öz fikrini söyləmək və bərabər hüquqlara malik olmalı idi (bu prinsip tam hüquqlu vətəndaş olmayan uşaqlar və kölələr üçün qüvvəyə malik deyildi.)

Aristotel yaşadığı cəmiyyətin hakim və məhkum siniflərə bölünməsinə normal, təbii hal saydığından, ictimai bərabərsizliyi və xüsusi mülkiyyəti də qəbul edərək, müdafiə etmişdir. XIX əsrdə K.Marks tərəfindən əmtəə istehsalında əldə edilən "izafi dəyər" in mahiyyəti açılana qədər, ilk dəfə əmtəənin istehlak dəyərləri ilə onun dəyəri arasındakı fərqi məhz Aristotel görmüş və əmtəə - pul münasibətlərini tənqid etmişdir.

Aristotel *kainatın quruluşu* haqqında (*kosmologiya*) ilk təlimlərdən biri və Kopernikə qədər hakim nəzəriyyə olan "geosentrizm nəzəriyyəsi"nin tərəfdarı kimi, qədim yunan riyaziyyatçısı və astronomu Evdoks Knidlinin (er.əv. 408 - er.əv. 355) planet nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, yerin dünyanın mərkəzində tərpənməz durduğunu, bütün göy cisimlərinin isə onun ətrafında fırlandığını təsdiq edirdi. Lakin Aristotel Knidlidən fərqli olaraq, planetlərin sferasını real fiziki varlıq kimi izah edirdi. Aristotelin fikrincə, kainat müxtəlif sürətlə hərəkət edən və tərpənməz ulduzların kənar sferası ilə hərəkətə gətirilən bir sıra konsentrik sferadan ibarətdir. Sonralar, II əsrdə "geosentrizm nəzəriyyəsi" **Ptolomey (eramızın 90/100 - 160/175-ci illər)** tərəfindən "Almagest" əsərində daha da inkişaf etdirilmiş və xristian kilsəsi tərəfindən ehkəmləşdirilərək (ehkam - bütün vəziyyətlərdə dəyişməyən, həqiqətin pozulmazlığını iddia edən müddəə, anlayış), XVI əsrə qədər hökm sürmüş, conra isə xristian dininin müqavimətinə baxmayaraq, bu təlim dünyanın "heliocentrik sistemi" təlimi (Yer və başqa planetlərin öz ətrafında fırlanması və həmçinin Günəş ətrafında orbit üzrə hərəkət etməsi təlimi) ilə əvəz olunmuşdur. Aristotelin kosmologiya təliminə görə, yer, bizim dünya məkanca sonlu və yeganədir və bu sonlu və yeganə dünyanın mərkəzində kürəşəkilli yer durur. Digər planetlər - günəş və ay da daxil olmaqla, onun ətrafında xüsusi dairələr üzrə fırlanır, ulduzlar isə hərəkətsiz vəziyyətdə durublar. Ulduzlardan arxada yerləşən Tanrı isə (ilk təkanverici) bütün dünyanı qoruyur. Allah göydəki hərəkətin səbəbkaridir.

Bu nəzəriyyəyə görə, yer dörd ünsürdən: torpaq, su, hava və oddan (torpaq ağır element kimi aşağıda, onun üstündə isə su, hava və od təbəqələri yerləşir), ay və göy isə 5-ci, kamil element olan efirdən ibarətdir. Dünyanı təşkil edən bu 5 ünsürün kamillik dərəcəsiindən asılı olaraq, hərəkətlərində də müxtəliflik mövcuddur. Belə ki : yerdəki hərəkət qeyri-kamil olduğundan düz xətt üzrə deyil, əyri və sınıq xəttlər üzrə baş verir; göydəki hərəkət isə kamil olduğu üçün, dairə üzrə baş verir. Göy cisimləri dəyişməz olsa da, daim dairəvi hərəkətdədir. Yer isə dəyişsə də, hərəkət etmir. Ay ilə tərpənməz ulduzların sferası arasındakı məkan, müntəzəm hərəkət məkanıdır.

Aristotel *kateqoriyaların* (kateqoriyalar - idrakın və gerçəkliyin əhəmiyyətli və ümumi xüsusiyyətlərini ifadə edən, fəlsəfənin ən ümumi və fundamental anlayışlarına deyilir) iyerarxik sistemini tərtib etmişdir. "Kateqoriyalar haqqında" əsərində Aristotel ilk növbədə **"mahiiyyət" və ya "substansiya"** (lat. "substansiya" - mahiyyət; "əsasında duran" deməkdir. O, mövcudluğu özü-özündən doğan və varlığı başqa şeylərdən asılı olmayan başlanğıcdır.) və **keyfiyyət** (lat. "aksidensiya" - təsadüfən meydana çıxan demək olub, şeyin təsadüfi, demək olar ki, həmişə əhəmiyyətsiz xüsusiyyətini ifadə edir.) kateqoriyalarını bir-birindən fərqləndirmiş və mahiyyətin şeyin, halın özündə mövcud olduğunu göstərmişdir. Burada "mahiiyyət" və ya "substansiya" əsas, qalanları isə onun əlamətləri kimi qəbul edilirdi. Məsələn,

"xeyir" *keyfiyyət* kateqoriyası, xassəsi, halı kimi ayrılıqda (öz - özlüyündə) mövcud deyildir. O, nəyinsə xassəsi, halı kimi mövcuddur (məsələn: xeyirxah insan, xeyirxah əməl və s.). "Qırmızılıq" da **keyfiyyət** kateqoriyası kimi öz-özlüyündə yox, ancaq şeyin **xassəsi, halı** kimi (məsələn: qırmızı şeylər) mövcud ola bilər.

Aristotel subyekti hərtərəfli surətdə təyin edən varlığın xüsusiyyətlərinin təsnifatını və bunu əks edən 9 "predikat"ı (məntiqdə predikat mühakimə obyektini - subyekti müəyyən edən anlayışdır) yaratmışdır :

Aristotelin kateqoriyaları :	
1.	1-ci yerdə - "mahdiyyət" kateqoriyası və 1-ci mahiyyəti ayıran, bildirən - <i>fərdi varlıq</i> durur.
2.	2-ci yerdə - 2-ci "mahdiyyət"lə bağlı olan - <i>varlığın növləri və mənşəyi</i> durur
<i>Digər kateqoriyalar varlığın xassə və xüsusiyyətlərini və vəziyyətini açıb, üzə çıxarır.</i>	
3.	Kəmiyyət
4.	Keyfiyyət
5.	Məkan, yer
6.	Zaman
7.	Sahib, malik olmaq
8.	Fəaliyyət
9.	Istirab, əzab-əziyyət

Sonralar kateqoriyalar sistemini sadələşdirməyə çalışan Aristotel, 9 əsas kateqoriyaların içindən 3-nü - zaman, məkan və vəziyyəti, (və ya mahiyyət, hal, münasibəti) daha əsas saymışdır. Aristoteldən sonra, məkan və zamanla bağlı olan konsepsiya daha da inkişaf etdirilir və buna müstəqil mahiyyət, dünyanın başlanğıcı, əsası kimi baxılmağa və inkişaf prinsipi ilə vəhdətdə baxılmağa başlanılır.

Kiniklər məktəbi. Antisfen və Sinoplu Diogen.

Sokratın ölümündən sonra onun tələbələri onun işini davam etdirərək, bir neçə fəlsəfi məktəblər yaradırlar ki, bunların içərisində də ən məşhurlarından biri Afinada **Afinalı Antisfenin (e.ə. 444/435 - e.ə. 370/360) yaratdığı kiniklər məktəbi** idi (*digər bir yanaşmaya görə, bu məktəb Sinoplu Diogen tərəfindən açılmışdır*). Məktəbin Kinik adı bir rəvayətə görə "it" sözündən (yunanca, "kinos" - it deməkdir), digər rəvayətə görə isə Afinada yerləşən "Kinosarq" təpəciyindən (Antisfenin şagirdləri ilə gəzərək dərs keçdiyi yerin adından) götürülüb. Tamhüquqlu olmayan vətəndaşlar üçün (və buna görə də it həyatı sürən) Kinosarqda açdığı öz şəxsi məktəbində Antisfen az saylı şagirdləri ilə çox sərt rəftar edirdi. Antisfen uzun saqqal saxlayır və özünün ancaq əsası, dilənmək üçün torbası və əyninə geydiyi çuxası (plası) var idi.

Kiniklər məktəbinin xarakter əlaməti, insan cəmiyyətinə məxsus olan bütün mövcud etik norma və adətlərin bir tərəfə atılması idi. Kiniklərin fikrincə, müdrik insan digər insanlar tərəfindən qoyulmuş qaydalarla deyil, ləyaqət qanunlarını əldə rəhbər tutaraq yaşamalıdır. Ləyaqətli həyatın norması kimi kiniklər insan varlığının ilkin yaşayış vəziyyəti kimi təmiz və ilkin olan "Təbiət" anlayışını əsas götürürdülər (lakin sonralar bu ilkin və təmiz "təbiət" getdikcə insanlar tərəfindən korlanmışdır). Kiniklər sadə və primitiv həyat tərzini sürür və bunu insan üçün

təbii hal hesab edirdilər. Kiniklərin təlimi yoxsul siniflərin ideologiyası kimi, aşağılara "malik olduqları ilə qane olmağı" təbliq edirdi. Antisfen Sokratın fəlsəfəsinin bəzi prinsiplərini inkişaf etdirərək, iddia edirdi ki, ən yaxşı həyat təkə təbiilikdə deyil, həmçinin, bütün şərtliliklərdən və süniliklərdən qurtulmaqda, artıq və faydasız olan şeylərdən azad olmaqdadır. Antisfenin fikrincə, xoşbəxtliyə çatmaq üçün "it kimi" həyat sürmək (yəni özündə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılamaq) lazımdır.

Antisfenin xoşbəxtliyə çatmağın (və ya "it kimi" yaşamağın) prinsipləri :
- sadə həyat tərzini sürmək,
- öz təbiətinə uyğun hərəkət etmək,
- şərtliliklərə nifrət etmək,
- öz həyat tərzini və özünü müdafiə etmək bacarığı,
- sədaqət, cəsurluq, minnətdarlıq.

Antisfen xoşbəxtliyə çatmağın bu prinsiplərinə həyatı böyü riayət etməyə çalışmışdır. O, özünü *aplokuon* - *həqiqi*, *asil it* adlandırırdı. Antisfenin bu prinsipləri kinizm məktəbinin proqramının əsasını təşkil edirdi. Sonralar Sinoplu Dioqenin qəbri üstündə paros mərmərindən it heykəli qurulmuşdu ("həyatın ən sadə yolunu göstərdiyinə görə" minnətdarlıq əlaməti kimi.)

Antisfen asketizmi, təbiiliyi, şəxsi maraqların dövlətin maraqlarından üstünlüyünü təbliq edirdi. Antisfen və Diogen ənənəvi dövləti və dini inkar edərək, birinci olaraq özlərini hər hansı bir müəyyən dövlətin vətəndaşı deyil, bütün dünyanın vətəndaşları - kosmopolit adlandırırdılar. Kosmopolitizm - yəni dünya vətəndaşlığı, dünyanın vahidliyi haqqında ideologiya - Qədim Yunanıstanda yaranmışdı (hələ Sokrat dünya vətəndaşlığı haqqında fikirləri irəli sürmüşdü), amma ilk dəfə məhz Dioqen özünü "kosmopolit" elan etmişdi.

Fəlsəfənin əsas məsələsini Antisfen insanın iç dünyasının tədqiqində, nəyin insan üçün xeyirli olduğunu anlamaqda görürdü. Antisfen və onun şagirdləri sübut edirdilər ki, insan üçün xeyir - ləyaqətli olmaqdır.

Antisfenin fikrincə, predmetlərin hər biri ayrılıqda tək - tək mövcuddur və onların heç bir ümumiləşmə ilə əlaqəsi yoxdur. Onları adlandırmaq, bir-biri ilə müqayisə etmək mümkündür. O, anlayışlar haqqında mövcud olan təsəvvürləri daha da inkişaf etdirərək, ona bu cür tərif verir : "Anlayış o şeydir ki, predmetin nə olduğunu və ya indi nədir, onu izah edir".

Kiniklər məktəbinin Antisfendən sonra 2-ci, lakin ən parlaq nümayəndəsi Sinoplu Diogen olmuşdur. Diogen (təxminən e.ə. 412-ci ildə Sinopda anadan olub - e.ə. 10 iyun 323-cü ildə Korinfdə fəvat edib) Antik fəlsəfənin öz hərəkətlərinə və yaşam tərzinə görə ən qərribə simalarından və kiniklər məktəbinin və kosmopolitizm nəzəriyyəsinin ən parlaq və görkəmli nümayəndələrindən biri, Afinada Antisfenin tələbəsi - öz qabiliyyət və istedadını fəlsəfədə tapmışdır. Sinoplu Diogen haqqında əsas məlumat - qədim yunan filosofları haqqında məşhur lətifələr kitabının tərtibatçısı Layertli Diogenin əsərləridir. O, Samoslu Diogenin 14 fəlsəfi əsərinin ("Xeyirxahlıq haqqında", "Səxavətlik haqqında" və s. və bir neçə faciəsinin) olduğu haqqında məlumat verir. Diogen Makedoniyalı İskəndər ilə eyni gündə vəfat edib.

Diogenin öz dövrü üçün tam formalaşmış baxışlar sistemi mövcud idi. O, heç nədən qorxmayan, heç nəyə cəhd etməyən və ən az ilə kifayətlənən siçanın timsalında asketizm ideallarını təbliq edirdi. Öz həyatında o, asketizmin mahiyyətini təşkil edən əsl xoşbəxtliyin azadlıqdan və müstəqillikdən ibarət olması prinsipinə riayət edilməsində görürdü. O, daim öz müasirlərini təəccübləndirirdi. Diogenin də müəllimi Antisfen kimi, ancaq əsası, dilənmək üçün suması (torbası) və əyninə geydiyi çuxası var idi. O, hər şeydə "təbii"liyi tərifləyir, süni olan

hər şeyi isə pisləyərək, gildən düzəldilmiş böyük pifosda (səhəngdə) yaşayırdı (qədimdə bu cür pifoslarda taxıl, çaxır, yağ və s. saxlayar və onu torpağa basdırardılar). Rəvayətlərə görə, hətta bir dəfə uşarlar onun pifosunu sındırırsalar da, Afinalılar ona yeni pifos bağışlayırlar. Bəzən onu hətta qarın üstündə ayaqyalın gəzən də görürdülər.

Con Uoterxaus - « Diogen »

Diogen də müəllimi Antisfen kimi, var-dövlətə təsadüfi bir şey kimi baxaraq, ona və cah-calala nifrət edirdi. Kiniklər üçün tək dəyər - ağıl idi. Diogen kosmopolitizmin birinci tərəfdarı kimi, heç bir sərhəd və dövləti tanımırdı. Diogen afinalıları insan adını daşımağa layiq olmayan adamlar hesab edir, dini mərasimləri ələ salır, yuxuyozmalara inanan insanlara nifrət edir, əxlaqın hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalarının nisbi olduğunu təbliğ edir, meydanda qida qəbul edirdi (o dövrdə qidanın ictimai yerlərdə qəbulu ədəbsizlik sayılırdı).

Kiniklər məktəbinin bütün üzvləri, digərləri kimi Afinanın ən gur yerlərindən biri olan Aqorada vaxt keçirməyi çox xoşlayırdılar. Afina *Aqorası* (yunanca aqora - yığılmaq, çağırmaq deməkdir) təxminən 5 hektar ərazini tutan və Akropolun (Afina Akropolu - uzunluğu -170 m., eni - 300 m., yastı zirvəsi olan 156 metrlik qayalıq təpədə yerləşir ki, bura çarın yerləşdiyi əsas yer hesab olunurdu) yaxınlığında yerləşən Afinalıların *şəhər meydanıdır* ki, qədim

zamanlarda bura dünyəvi və ictimai həyatın, vətəndaş idarə etməsinin və məhkəmənin, ticarətin və sahibkarlığın ən əhəmiyyətli yeri, yunan dramı üçün teatr səhnəsi, atletik yarışlar üçün meydança və intellektual müzakirələr üçün sevimli yer idi.

Diogenin həyatı ilə bağlı bizə kifayət qədər məzəli əhvalatlar məlumdur. Məsələn, bir gün Diogen şəhər meydanında fəlsəfədən mühazirə oxuyarkən, ona heç kimin qulaq asmadığını görəndə, quş kimi civildəməyə başlayır. Tezliklə onun ətrafında yüzə yaxın adam toplaşır. Bunu görən Diogen onlara deyir: "Budur, afinalılar, sizin ağılnızın qiyməti. Nə vaxt ki, mən sizə ağıllı şeylər deyirdim, heç kəs mənə diqqət vermirdi, amma düşüncəsiz quş kimi civildəməyə başlayan kimi, siz ağzınızı açıb mənə qulaq asırsınız".

Bizə gəlib çatan məlumatlara görə, Diogenlə dövrünün digər görkəmli nümayəndəsi olan Platon arasında çoxlu mübahisələr olmuşdu. Bildiyimiz kimi, Platonun Akademiyasında şagirdlər yeni təriflər, təyin etmə və anlayışlar üzərində çox fikirləşirdilər. Antik Yunan fəlsəfəsindən bizə Platonla Diogen arasında məhz bu cür təriflərlərin müzakirəsi, izahı ilə bağlı baş vermiş gülünc hadisə haqqında bir məlumat gəlib çatıb. Rəvayətə görə, bir dəfə Platon insanı təsvir edərkən ona bu cür tərif verir: insan "lələksiz iki ayaqlı heyvandır". Platonun bu tərifindən agah olan Diogen bir xoruz götürüb, onun tüklərini yonur və Platon Akademiyada mühazirə deyərək hamının qabağında - "Bu Platonun insanıdır" deyir. Bundan sonra Platon öz tərifində təyin etmənin azlığını başa düşərək, ona düzəlişlər edir və sonda bu tərif: "insan lələksiz və yastı dırnaqlı iki ayaqlı heyvandır" formasını alır.

Digər bir rəvayətə görə, Diogenin çox sadə və kasıb həyat tərzini sürdüyünü görən Platon qeyd edirdi ki, hətta tiran Sirakuz Dionisinin yanında kölə olan zaman, Diogen işlətdiyi tərəvəzləri yumurdu. Diogen buna cavab olaraq, qeyd edir ki, əgər özü tərəvəzləri yusaydı, onda köləlikdə (kölə) olmazdı.

E.ə. 338-ci il avqustun 2-də Yunanıstanın Xeronee kəndi yaxınlığında Makedoniya çarı II Filiplə (bu döyüşdə onun oğlu, 18 yaşlı İskəndər də iştirak etmiş və döyüşün əsas qəhrəmanlarından biri olmuşdur.) Yunanıstanın şəhər - dövlətlərin birləşmiş ordusu arasında döyüş baş verir və bu döyüşdə II Filip qalib gəlir. Bu döyüşdə iştirak edən Diogen də makedoniyalılara əsir düşür. Bir gün qul bazarında Kseniad adlı varlı bir şəxs ondan soruşanda ki, o nə edə bilir, Diogen cavab verir ki, "insanlara ağılıq etməyi". Bu cavab Kseniadın çox xoşuna gəlir və o Diogeni öz uşaqlarına tərbiyəçi və müəllim kimi alır. Diogen Kseniadın uşaqlarına at çapmağı, drotik - mızraq atmağı (mızraq — bir qədər kiçik və yüngül nizə; əllə atılan atma silah), yunan tarixini və poeziyasını və s. öyrədirdi. Ölərkən o, Kseniaddan xahiş edir ki, onu üzü aşağı basdırsınlar.

Ümumiyyətlə, Diogenin həyatı ilə bağlı çoxlu qəribə əhvalatlar mövcuddur. Deyilənlərə görə, Diogen artıq yaşlı olarkən bir dəfə bir oğlanın ovcunun içi ilə su içdiyini görür və bundan diltən olaraq: "Balaca oğlan həyatın sadəliyində məni üstələdi" deyib, sumudan öz fincanını çıxarıb atır. Daha sonralar isə o, başqa bir oğlanın dayaz boşqabını sındırırdıqdan sonra, mərci şorbasını içərisini yediyi çörəyin ortasına töküb yediyini gördükdə, öz kasasını da götürüb tullayır.

Özünü imtina, rədd cavablarına öyrəşdirmək üçün Diogen heykəllərdən sədəqə istəyirdi. Bir dəfə Diogen iyirənc xasiyyətli bir insandan sədəqə istəyir. Həmin adam: "Əgər sən məni inandıra bilsən, verərəm" deyir. Diogen isə cavabında: "Əgər mən səni inandıra bilsəydim, mən səni özünü asmağa inandırardım" deyir.

Diogenin günün günorta çağında əlində fənər adamların çox yığışdıqları yerlərdə "Adam axtarıram" özləri ilə gəzişməsi, artıq antik dövrün özündə xrestomatik nümunəyə çevrilmişdi.

Makedoniyalı İskəndər Attikaya gələn zaman, bir çox başqaları kimi o da artıq məşhur olan Diogenlə tanış olmaq istəyir. Plutarxın məlumatına görə İskəndər uzun müddət gözləyir ki, Diogen özü ona öz ehtiramını bildirmək üçün onun yanına gələcək. Lakin günlər keçir, Diogen

isə görünmürdü. Onda İskəndər özü onun yanına getməyə qərar verir və onu Korinf yaxınlığında, günəş şüalarında qızınan görür. İskəndər ona yaxınlaşaraq, deyir :

- "Mən böyük çar İskəndərəm."

- Diogen isə cavabında : "Mən isə it Diogenəm."

- İskəndər : "Bəs nə üçün səni it adlandırırlar."

- Diogen : "Kim bir tikə atır - ona quyuğumu yelləyirəm, kim atmır - hürürəm, kim zalım insandır - dişləyirəm".

- İskəndər : " Bəs sən məndən qorxursan?"

- Diogen : "Bəs sən nədən - şər yoxsa xeyir?"

- İskəndər : "Xeyir"

Vidalaşarkən sonda İskəndər Diogendən soruşur : "Məndən nə istəyirsən xahiş et". Diogen isə cavabında : "Çəkil, sən mənə günəşin qabağını tutursan" - deyir və qızınmağına davam edir. Rəvayətə görə İskəndər geri qayıdarkən, Diogenin hərəkətlərinə və sözlərinə gülən öz dostlarının zarafatlarına cavab olaraq, qeyd edir ki: " Əgər mən İskəndər olmasaydım, onda Diogen olmaq istəyirdim".

Tupilev İ.F. Makedoniyalı İskəndər Diogenin qarşısında. 1787 il.

Diogenin adı ilə bağlı olan aforizmlər:
- Yoxsulluq özü fəlsəfəyə yol çəkir: o şeyi ki, fəlsəfə sözlə inandırmağa çalışır, yoxsulluq işdə həyata keçirməyə məcbur edir.
- Fəlsəfə və tibb insanı heyvanlardan ən ağıllısı etdi; fala baxma və astrologiya (münəccimlik) - ən düşüncəsiz; mövhumat və despotizm - ən bədbəxt.
- Qeybət etmək - vəhşi heyvanlardan ən amansızdır, yaltaq isə - əl heyvanlarından ən təhlükəlisi.
- Fəlsəfə taleyin hər bir döngəsinə hazırlığı verir.
- Ağalarla odla dolanan kimi rəftar et: ona nə çox yaxın, nə çox uzaqda durma.
- Hər şeydən tez minnətdarlıq qocalır.
- Savadsızları və cahilləri Siz, əgər belə demək mümkündürsə, zərif sənətlərə (incəsənətə) öyrədirsiniz ki, sizə nə vaxt lazım olsa, əlinizin altında təhsilli insanlar olsun. Niyə siz pis insanları yenidən tərbiyələndirmirsiniz ki, sonra namuslu insanlara ehtiyac olanda, onlardan istifadə edə bilərsiniz, necə ki, siz özgə şəhərləri və düşərgələri zəbt edərkən, başkəsənlərə ehtiyac duyursunuz?
- Dostlara əl uzadarkən barmaqlarını yumruqda sıxma.
- Qrammatiklar Odisseyin fəlakətlərini öyrənir, lakin özlərindən xəbərsizdirlər.
- Musiqiçilər lirada simlərin ahəngini kökləyir, lakin öz şəxsi xasiyyətləri ilə bacara bilmirlər;
- Ritorlar (qədim Yunanıstanda natiqlikdən dərs deyən müəllim) düzgün danışmağı öyrədir, amma düzgün hərəkət etməyi öyrətmirlər;
- Xəsislər pulu söyür, özləri isə onları hər şeydən çox sevir.
- Mən dünya vətəndaşıyam.

Antik fəlsəfi fikrin inkişafında "Ellinizm" mərhələsi.

"Ellinizm" (e. ə. IV - b.e. V əsri) antik fəlsəfi fikrin inkişafında mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir və bu dövrdə Platon və Aristotelin təsiri altında yeni fəlsəfi sistemlər və məktəblər yaranmışdır. **"Ellinizm" termini Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərindən sonrakı yunan dünyasını ifadə edir. Ellinizmin başlanğıcı şərti olaraq 338-ci ildən - Yunanıstanın Makedoniyayı fəth etməsi ilə, sonu isə - e.ə. 30-cu il ilə - Misirin romalılar tərəfindən fəthi edilməsi ilə bitir. Şərti olaraq "Ellinizm" mədəniyyətinə bu dövrdə Asiya və Qara dəniz sahillərində yaranıb, inkişaf edən mədəniyyət aid edilir. E. ə. IV - III yüzilliklərdə Yunanıstanın iqtisadi və siyasi həyatında baş verən tənəzzül imperiyanın kiçik dövlətlərə parçalanmasına səbəb olur. Bu Yunan fəlsəfəsinə də isə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ellinizm dövründə yazılı mənbələrin böyük bir hissəsi itirildiyindən, ayrı-ayrı müəlliflərin əslində necə düşündükləri və məktəblərdə nə təbliq etdikləri barədə bizdə çox az məlumat var.**

E.ə. IV əsrdə Afina şəhəri yunan fəlsəfəsinin mərkəzi hesab edilirdi və burada 4 əsas fəlsəfi məktəb formalaşmışdı. Bunlar: Akademiya, Likey (perepatetiklər), "Bağça" (epikürçülər) və Stoya (stoiklər) idi.

Platon və onun yaratdığı Akademiya haqqında məlumat dərs vəsaitinin Platonla bağlı hissəsində verilmişdir. Sadəcə əlavə edək ki, e.ə. 407-ci ildə Platon Sokratla tanış olur və onun ən sadıq tələbələrindən birinə çevrilir. Sokratın vəfatından sonra o 12 ilə yaxın səyahətlərdə keçirdikdən sonra, e.ə. 387-ci ildə Afinaya qayıdaraq, bizə məlum olan mənbələrə görə, *bəsər tarixində ilk elmi məktəb olan - Akademiyanı açır.* Əldə olan məlumatlara görə, Akademiyadakı fəlsəfi diskussiyalar və disputlar (elmi müzakirə və ya mübahisə) əsasən Akademiyada təmiz havada, gəzişərək və ya qimnaziyanın binasında bağlı yerdə (otaqda) keçirilirdi. Akademiyada riyaziyyata çox böyük önəm verilirdi və Platon hətta akademiya giriş qapısının üstündə : "Riyaziyyatçı olmayan daxil ola bilməz" sözlərini yazdırmışdır. O, hesab edirdi ki, riyaziyyatla məşğul olmaq ideal gerçəkliyin dərk edilməsində mühüm mərhələni təşkil edir.

Platonun özündən başqa Akademiyanın ən məşhur müəllimləri arasında riyaziyyatçı və astronom Yevdoks Knidskini və filosof Aristotelin adlarını çəkmək olar. Akademiyanın sonrakı inkişafında Orta və Yeni Akademiya mərhələləri xüsusi yer tutur.

Orta və ya 2-ci Akademiya (e.ə. 315 - 240-cı illər) filosof Arkesilausun (e.ə. 266 - 241-ci illər) skolarlığından (rektorluğundan) başlayır. Skeptisizm (şübhəçilik) 2-ci Akademiyada üstün nəzəriyyəyə çevrilir və onun əsas hədəfi hər bir fəlsəfi ehkamin və ilk növbədə o dövrdə çox məşhur olan **stoisizmin** ardıcıl tənqidinə yönəlir. Arkesilaus fəlsəfənin məqsədini həqiqətə çatmaqda deyil, yanlışlıqlardan azad olmaqda görürdü.

Bu tendensiya özünün sonrakı inkişafını **"Yeni" və ya 3- cü Akademiyanın [bu Akademiyanın yaranması stoisizmin tənqidçisi, skeptik - filosof Karneadın (e.ə. 155 - e.ə.129-cu illər) adı ilə bağlıdır]** fəaliyyətində tapmışdı. Ehtimal olunur ki, məhz bu vaxt Mitridat Akademiyada Platonun heykəlini qoymuşdur.

Akademiya eramızdan əvvəl birinci əsrdə tədricən tənəzzülə uğrayır. 2-ci və 3-cü Akademiyada "skeptisizmin" (hər şeyə şübhə ilə yanaşmaq, baxmaq) ardınca, 4-cü Akademiya (b.e. 80 - 200-cü illər) - "eklektik" (yunanca "eklektik" - bir-birinə zidd olan fikirləri, nəzəriyyələri prinsipsiz olaraq bir-birilə birləşdirməyə çalışan alim, filosof, yaxud siyasətçi) platonizm gəlir. Bu dövrdə Platonun təliminə qayıdış və şübhəçilikdən aralanma başlanmışdır. 4 -cü Akademiyanın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri aristotelizm və stoisizmlə sintez idi.

Skeptisizmlə əlaqələrin tamamilə qırılması, "Qədim " və ya 5-ci Akademiyanın əsasını qoymuş və doqmatik platonizmi dirçəltmiş **Antiox Askalonskinin dövründə baş verir.** 5-ci Akademiya dövründə yenidən *neoplatonizmin* banisi Plotina qayıdış baş verir. Bu istiqamətin mərkəzi Misir olur, ancaq Yamvlixə və Proklinin vaxtında neoplatonizm Afina Akademiyasına da daxil olur.

529-cu ildə xristian imperatoru Yustinianın fərmanı ilə Afinada Akademiya da daxil olmaqla bütün fəlsəfə məktəblər bağlanır. Sonuncu Akademiyanın şolartı olan Damaskiy (458/462 - 538-ci ildən sonra) İrana köçür.

Aristotel. Likey və ya perepatetiklər¹ məktəbi.

2-ci fəlsəfi məktəb- Likey və ya perepatetiklər məktəbi Aristotelin adı ilə bağlıdır. Afinada yerləşən bu fəlsəfi məktəbin əsası Aristotel tərəfindən təxminən e.ə. 335/334-cü illərdə qoyulmuşdur. O, Likeyin kölgəli bağlarında gəzişərək öz tələbələrini fəlsəfəsinin müxtəlif aspektləri ilə tanış edərək, dərs keçdiyindən, məktəbin adı da **"peripatetik"**, yəni yunanca gəzinti sözündən götürülərək, adlandırılmışdır.

Məktəbin digər adı - **Likey** (yunanca Likey - orta əsr və ya ənənəvi latın tələffüzündə - Lisey kimi işlədilir) - Aristotelin dərs dediyi bu qimnaziyanın yanında yerləşən Apollon Likeyski

1. Yunanca peripatetik - dairəylə getmək, gəzişmək deməkdir.

adına məbədin adından götürülmüşdür. XIX əsrin klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndələrindən biri olan Heqel isə "Fəlsəfə tarixi üzrə mühazirələr" adlı əsərində iddia edirdi ki, Aristotelin məktəbinin peripatetik adını alması heç də Staqiritin (Aristotel) buranı alması və orada öz məktəbini açması və guya gəzişərək şagirdlərinə mühazirə oxuması ilə bağlı deyil. Likey hələ Aristotələ qədər gəzintilər üçün Perikl tərəfindən [Perikl (təxminən e.ə. 494 - e.ə. 429 -cu illər) Afina dövlət xadimi, Afina demokratiyasının "banilərindən" biri, məşhur natiq və sərkərdə] təchiz edilmişdi. Başqa bir məlumatla görə, peripatetiklər məktəbinin xarici görünüşünün əsl banisi kimi isə Lesboslu Feofrastı göstərmək lazımdır: belə ki, o, məktəbə mehrabı (altar) və üstü örtülü gəzinti yeri olan bağı hədiyyə etmişdir. Onun varislərindən biri, Troadodan olan Likon, e.ə. III yüzilliyin sonunda bağı və məktəbin binasını təmtəraqlı bəzəyərək, burada təmtəraqlı ziyafətlər təşkil edirdi. Amma buna baxmayaraq, məktəb müəyyən gəlirlərə malik olmadığından, çox tezliklə kasıblaşmışdı. Peripatetiklər məktəbi təxminən 8 əsrə yaxın fəaliyyət göstərmişdir.

Epikür və "Epikür bağı" məktəbi.

Ellinizm dövrünün 3-cü fəlsəfi məktəbi Epikürün (e.ə. 342 - e.ə.271) adı ilə bağlı olan "Bağ" və ya "Epikür bağı" məktəbidir. Qədim Yunanıstanda e.ə. IV yüzilliyin sonunda Epikürün təşkil etdiyi "Epikür bağı" adı ilə tanınan materialist fəlsəfi məktəb, gələcəkdə epikürçülük adlı fəlsəfi cərəyanın yaranmasına təkan vermiş və öz inkişafında üç mərhələdən keçmişdir.

Ellinizm dövrünün epikürçülüğü: (Epikür və "Epikür bağı" məktəbi)		
1- ci dövr	Ellinizm dövrünün epikürçülüğü:	- əsas nümayəndələri: Epikür, Lampasklı Metrodor, Mitilenli Ermarx
2- ci dövr	Yunan - Roma epikürçülüğü (b.ər. I-II əsrləri)	- əsas nümayəndələri: Filonid, Afinalı Applodor, Sidonlu Zenon, Lakonlu Demetrius, Qadaralı Filodem
3- cü dövr	Roma epikürçülüğü (I-VI əsrlər Roma imperiyası - quldarlıq dövrü)	- əsas nümayəndələri: Kay Amafini, Qadaralı Filodem (sonra İtaliyaya köçərək antik atomistika təlimini Romada yaymışdır), Lukretsi (Roma epikürçülüğünün çiçəklənmə dövrü)

Epikür Samos adasında anadan olmuş, daha sonra Afinada yaşamışdır. O, fəlsəfə ilə gənc yaşlarından maraqlanmağa başlamışdır. O, da atası kimi, məktəb müəllimi idi və bir dəfə Demokritin əsəri əlinə keçdikdən sonra fəlsəfə ilə yaxından maraqlanmağa başlamışdı. Epikür 32 yaşında olarkən, Kolofon, Mitilen və Lampsak şəhərlərində, e.ə. 307 - e.ə. 306-cı illərdə isə Afinada fəlsəfə müəllimi kimi çalışır. Afinada çalışan zaman o, özünün məşhur "Bağ" fəlsəfi məktəbini təsis edir və məktəb darvazasının üstündə : "Qonaq, sənə burada yaxşı olacaq; burada həzz - ən yüksək səadətdir" kəlamını yazdırır. Məktəbin bağın içində yerləşməsi məktəbin epikürçülərinə "bağdan olan" filosoflar ləqəbinin verilməsinə səbəb olmuşdur. Sonralar Epikürün adı ilə bu fəlsəfi məktəb tarixdə "Epikür bağı" adı ilə tanınmağa başlanır. Epikür öz təlimini təxminən üç yüzə yaxın əsər, söhbət və məktublarında (bunların bədii ifadə dili çox aşağı idi) bəyan etmişdir ki, bunların da içərisində "Təbiət haqqında" adlanan əsas əsəri xüsusi yer tutur (bütövlükdə - 37 kitab). Lakin onun əsərlərindən bizə yalnız 3 məktub çatmışdır: 1)

təbiət haqqında - Heredota, 2) etika haqqında - Menekeyə, 3) mücərrəd və səmavi təzahürlər haqqında - Pifokla yazdığı məktublar.

Epikür fəlsəfəni düşüncə və tədqiqatlar vasitəsi ilə insanları əzablardan azad, xoşbəxt, rahat həyat verən fəaliyyət kimi anlayır və müəyyən edir. Epikür fəlsəfəsinin nəzəri əsası yalnız hər bir dini mistikaya, çoxallahlılığa düşmən olan materializm ola bilərdi. Lakin Epikürçülərin Allahlara qarşı mübarizələri heç də onların tam və qəti inkar edilməsi demək deyildir. O, Allahların varlığını qəbul edir və hətta iddia edirdi ki, onlar mövcud olduqları yerdə öz xoşbəxtliklərindən həzz alırlar. Lakin o, Allahlara nə bizim, nə də bizim kainatda mövcud olan saysız-hesabsız dünyalardan birində deyil, dünyaların arasındakı boş aralıqlarda, insanların mövcudluqlarına və həyatlarına təsir etmədən yaşadıklarını və orada xoşbəxt həyat sürdüklerini iddia edirdi. Epikürün fikrincə, Allahların heç insanların mövcud olduqlarından xəbərləri də yoxdur və buna görə də onlar bizləri nə bu, nə də digər dünyada nə cəzalandıra, nə kömək edə bilər, nə də insanlara öz müdaxilələri ilə ziyan vura bilərdilər.

Epikürçülər müxtəlif kriteriyalara görə fəlsəfəni üç tərkib hissəyə bölürdülər.

Epikürçülər fəlsəfəsinin hissələri:		
1-ci hissə	Etika:	- Epikürçülərin fikrincə, bunlardan ən bəşlicəsi olan əxlaq - xoşbəxtlik, onun şərtləri, ona mane olan şeylər və hallar haqqında nəzəriyyədir. Əxlaq həyatın mənası və məqsədi haqqında təlimdir.
2 - ci hissə	Fizika:	- Epikürçülərin fəlsəfəsinin ikinci hissəsini, etikadan əvvəl olan və özü ilə onun yaranışını şərtləndirən - fizika elmi təşkil edir. Fizika - dünyanın təbii başlanğıcını, bu təbii başlanğıcın əlaqələrini açır və bununla da ruhu əzici, sıxıcı qorxudan, ilahi gücə inamdan, ruhun ölməzliyindən azad edir. Fizika - təbii elementlər, dünyanın başlanğıcı, təbiət haqqında təlimdir.
3 - cü hissə	"Kanonik" və ya kriteriyalar haqqında təlim.	- Epikürçülər həqiqətin meyarları (kriteriyaları) və onun dərk edilməsi qaydalarının öyrənilməsini xüsusilə qeyd edirdilər, çünki bunsuz nə mənalı həyat, nə də səmərəli fəaliyyət qeyri-mümkün idi. Epikür fəlsəfənin bu hissəsini "kanonika" ("kanon"- qayda, qanun deməkdir) adlandırmış və ona həsr etdiyi xüsusi əsərdə həqiqətin meyarlarının: 1) qavrayış, 2) anlayış, ümumi təsəvvür, 3) hisslərdən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Epikürün fikrincə, fəlsəfə fiziki təbiətin dərk edilməsinə əsaslanmalıdır. O, hiss üzvləri vasitə qavranılan, dərk edilən biliyin qeyri-mümkünlüyünü iddia edənlərə qarşı çıxış edirdi. Epikürün fizika ilə etikanın çox sıx əlaqəsi olduğu haqqındakı fikri, o dövrdə həm yeni, həm də çox orijinal idi. Bütün bu xüsusiyyətlər Epikür fəlsəfəsini qədim yunan maarifçiliyinin parlaq təlimi edir.

Epikürün "kanonika"sının təməl daşını idrakın həqiqiliyinin meyarı kimi hissi qavrama nəzəriyyəsi tuturdu. Epikür **sensualizmə (sensualizm - idrakın yeganə mənbəyi duyğular olduğunu iddia edən fəlsəfi cərəyan)** üstünlük verərək, duyğunu həqiqətin əsas meyarı hesab

edirdi. Onun fikrincə, bizim hiss etdiyimiz bütün şeylər həqiqidir və duyğularımız heç vaxt bizi aldatmır. O, hesab edirdi ki, cisimlərin rəng, dad, iy (qoxu) kimi xassələri obyektivdir.

Epikür qavrayış dedikdə, 1) təbiət cisimlərinin (predmetlərinin) hissi qavranılmasını və 2) obrazların fantaziyasını nəzərdə tuturdu. Həm 1-ci, həm də 2-cisi şeylərin obrazlarının və ya "vidiklərin" bizə keçməsi (bizdə canlandırılması) zamanı yaranır. Görünüşlərinə görə onlar bərk cisimlərə oxşayır, lakin onlardan qat-qat nazikdirlər və bu obrazlar cisimlərdən ya : 1) axıb süzülərək və ya 2) qopub ayrılaraq yaranır. **Birinci halda**, obrazlar həmin o ayrıldıqları bərk cisimlərdən axıb süzülərək, bərk cisimlərdə malik olduqları həmin o vəziyyəti və nizamı (qaydanı) olduğu kimi qoruyub saxlayır və bizim hiss orqanlarımıza daxil olaraq, bizdə hissi qavramanın baş verməsinə səbəb olurlar. **İkinci halda**, obrazlar hörümçək toruna bənzər halda, havada təcrid olunmuş vəziyyətdə hərəkət edərək, bizim bədənimizə, lakin hiss üzvlərimiz vasitəsi ilə deyil, bədənimizin məsamələri vasitəsi ilə daxil olurlar. Əgər bu halda onlar kəşşərək, bir-birinə dolaşırlarsa, onda bu cür qavrama nəticəsində şüurumuzda şeylərin tək-tək görüntüləri yaranır.

Epikürün etikasını dindən və mistikadan azad və müstəqil olan materialist fizikadan qaynaqlanırdı. Onun üçün bu cür fizika (müəyyən düzəlişlərlə), Demokritin atomistik materializmi olmuşdur. O, Herodota yazdığı məktubunda duyğularımız üçün əlçatmaz olan 2 fiziki halı əsas götürərək, qeyd edirdi ki: 1) mövcud olmayan şeydən, heç nə yarana bilməz və heç nə mövcud olmayan şeyə keçə bilməz; 2) kainat həmişə indi olduğu kimi olub və həmişə belə də olacaq. O, iddia edirdi ki, kainat cisimlərdən və fəzadan, yəni boşluqlardan ibarətdir.

Onun fikrincə, cisimlərin mövcudluğu hissələrlə, boşluqların mövcudluğu isə - boşluqsuz (yəni, boş fəzada) hərəkətin qeyri - mümkün olması ilə təsdiq edilir. Epikürə görə, cisimlər - ya bu cisimlərdəki atomların birləşməsini, ya da bu birləşmənin nədən əmələ gəldiyini göstərir. Atomların bu birləşmələri təkcə forma, böyüklüyünə (həcminə) və fəzada tutduğu yerə görə (Demokrit) deyil, həm də çəkisinə (ağırlığına) görə də bir-birindən fərqlənir ki, bu da Epikürün atomistik fizikasının mühüm fərqləndirici cəhətini təşkil edir. Epikürə görə, atomların xarakterik cəhətlərindən biri də, onların daim hərəkətdə olmasıdır ki, bu nəzəriyyəyə görə də, atomlar boşluqlar vasitəsi ilə və hamısı eyni sürətlə hərəkət edirlər. Lakin Demokritdən fərqli olaraq, Epikürün fəlsəfəsində atomlar təkcə düzxət üzrə deyil, həmçinin hərəkət zamanı düz istiqamətdən yayına da bilirlər. Məhz bu düzxətli istiqamətdən yayınma nəticəsində onların bir-biri ilə toqquşması və dolaşması mümkün olur ki, bunun nəticəsində də, dünyada hər şey yaranır və baş verir. Atomların bu cür dolaşq hərəkət etməsi ideyası, eyni zamanda Demokritin fatalizminə (mənası - qismət, olacaq deməkdir) qarşı da yönəlmişdir. (Demokrit atomların yalnız düzxətli hərəkət etməsinə əsaslanaraq, təsadüfün inkar etmiş və təbiətdə yalnız zərurətin hökm sürdüyünü iddia etmişdir). Epikür isə atomların hərəkətində əyri, dolaşq hərəkətin mümkün olması ideyasından çıxış edərək, həyatda zərurətlə yanaşı, təsadüflərin də mövcud olduğunu iddia edirdi.

Epikür üçün ideal insan müdrik adamdır. Təbiətin dərk edilməsi isə əsas məqsəd deyil, o insanları camaatın müləhizələrinin (mövhumatın) qorxusundan, həmçinin ölümün qorxusundan azad edir. Epikürün anlamında ölüm - hissələrin yoxluğu deməkdir. O, iddia edirdi ki : **"Biz mövcud olanda, ölüm hələ olmur. O zaman ki, ölüm gəlir, artıq biz mövcud olmuruq."** O, həmçinin arzular arasında fərqin olduğunu göstərərək, qeyd edirdi ki, bunların arasında təbii və "boş" olanları olur. Təbii arzular arasında o, zəruri arzuları ayrıca qeyd edirdi.

Onun fikrincə, bütün əməllərin hədəfi ruhun sakit və xoşbəxt vəziyyətdə olmasıdır. Həzz və kef çəkməyi Epikür xoşbəxt həyatın başlanğıcı və sonu hesab edirdi. Amma, bütün arzular təmin olunmağa ləyaqətli deyil, çünki onlardan bəzilərinin ardınca əzab və istirablar başlaya bilər. Buna görə də müdrik adam ehtiyatlı olmalıdır.

Epikürün adı ilə bağlı olan aforizmlər:
- Ağılsız olub xoşbəxt olmaqdan, ağıllı olub bədbəxt olmaq yaxşıdır.
- Ədalət ictimai müqavilə kimidir, bu ziyan vurmamaq və ona dözməmək haqqında müqavilədir.
- İnsanın taleyi Allahlardan deyil, onun özündən asılıdır.
- İnsanın ruhu onun bədənə ilə birlikdə ölür.
- Əgər Allah insanların dualarına qulaq versəydi, o zaman bütün insanlar bir-birinə ölüm arzulayaraq ölərdi.
- Fəlsəfə ilə məşğul olmanın artıq gec və ya çox tez olmasını demək, xoşbəxt olmanın artıq gec və ya tez olduğunu demək kimi bir şeydir.
- İnsan dünyaya gəlməsində özünə və öz valideynlərinə borcludur.
- İnsan təbiətin təbii inkişafının nəticəsidir.
- Biz mövcud olanda, ölüm hələ olmur. O zaman ki, ölüm gəlir, artıq biz mövcud olmuruq. Beləliklə ölüm nə dirilər nə də ölümlər üçün var.
- Daima işlə. Daima sev. Yoldaşını və uşaqlarını özündən çox istə.
- Yaxşı yaşamağı və yaxşı ölməyi bacarmaq - bu eyni elmdir.
- Həyatda heç bir vahimənin olmadığını dərinlən başa düşməkdən vahiməli bir şey yoxdur.
- Heç kimdən minnətdarlıq gözləmə və əgər sənə minnətdarlıq etməsələr üzülmə.

E.ə. 306-cı ildə Epikür Afinada öz fəlsəfi məktəbini açıqdan sonra, burada öz ideyalarını təbliq etməyə və "həzz" fəlsəfəsindən dərs deməyə başlayır. Lakin Epikürçülər doyurulması mümkün olmayan və ehtirasla bilavasitə bağlı olan həzzi deyil, əzab və istirabların olmadığı bir şəraitdə, dinclik və asayişlə bağlı olan həzzi nəzərdə tuturdular. Epikürün dostluq, kainat və hər hansı başqa bir şey haqqında danışmağından asılı olmayaraq, o, bütün bunlardan həzz almağı bacarığına yiyələnməyin zəruriliyini qeyd edirdi.

Epikür məktəbinin əsas prinsiplərindən biri demokratizm prinsiplərinə riayət edilməsi idi ki, bu da özünü, misal üçün, məktəbin nümayəndələri içərisində nəinki qadınların, hətta qulların da olmasında özünün bürüzə verirdi. Məktəbdə təşkil edilən "axşam yığıncaqlarında" fəlsəfi və siyasi mövzuda söhbətlər aparılırdı. E.ə. I əsrin axırlarında aristokratiyanın bir çox nümayəndələrinin epikürçülüğü qeyri - məhdud həzz almağa çağırış kimi başa düşüklərindən, məktəb İmperator Domisian tərəfindən bağlansa da, epikürçülər öz təlimlərini davam etdirmiş və İmperator Mark Avreli tərəfindən b.e. II əsrin ikinci yarısında yenidən fəaliyyətlərinə icazə verilmişdir. Epikür məktəbinin Romada ən tanınmış təmsilçiləri sırasında **Tit Lukretsi Karın (e.ə. 99 - 55-ci illər)**, Epikürün ölümündən sonra müəlliminin məktəbinə başçılıq etmiş və onun fikirlərinin yayılmasında çox böyük xidməti olmuş **Militenalı Hermarxin (e.ə. 325 - 250-ci illər)** adlarını çəkə bilərik.

Stoya (stoiklər) məktəbi.

Ellinizm dövrünün 4-cü məktəbi Stoya (stoiklər) məktəbi idi. Stoya məktəbinin açılması **Kitiyalı Zenonun (e.ə. 336 - e.ə. 264-cü illər)** adı ilə bağlıdır. O, bu məktəbi Kiprdə açmışdır. Zenon Afinada şagirdlərinə müstəqil olaraq, bir müəllim kimi keçirdiyi ilk dərsi - çıxışını məhz yunan rəssamı **Poliqnetun naxışlarla bəzədiyi stoyanın (Stoa Picelis) - Afinana şəhərinin təpəciyində yerləşən portikusun** yanında (yunanca – portikus, binaya bitişik olan sütunlu eyvan, açıq tikili deməkdir) keçirdiyindən, onun bu məktəbinin adı da - **Stoya, ardıcılarının adı isə stoacılar qalmışdır.** Məcəzi mənada stoisizm həyat çəkişmələrində, sınaqlarında mərdlik, qətiyyət, cəsarət və mərdlik demək idi. Stoisizmin görkəmli nümayəndələri sırasında **Senekanın (e.ə. 4 - e. 65 illəri), Epiktetin (50 - 138-ci illər), Mark Avreliyin (121-180-ci illər)** və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Stoisizm fəlsəfi cərəyan kimi (e.ə. III əsr - e. III əsrinə qədər) öz inkişafında yekcins olmadığından, onun araşdırdığı fəlsəfi problemlər də müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Stoisizmin inkişaf mərhələləri:		
1-ci dövr	Qədim Stoya (e.ə. IV əsrin sonu - e.ə. II əsrin ortalarına qədər)	- məktəbin baniləri: Kitiyalı Zenon, Assalı Kleanf, Solili Xrisipp, Vaviloniyalı Diogen və b. Stoisizmin bu klassik forması etik məsələlərində özünün son dərəcə qəddarlığı və ciddiliyi ilə xarakterizə olunur. Qədim Stoya - Yunan Stoyası da adlandırılırdı, çünki o Yunanıstandan, yəni ölkə sərhədlərindən kənara çıxıb, yayılmamışdır.
2-ci dövr	Orta Stoya (e.ə. II - I əsr)	- əsas nümayəndələri: Radoslu Panetius, Posidoniy və b. Bu dövrün stoikləri özlərinin baxışlarındakı qəddarlığı və ciddiliyini bir az yumşaltmış və öz nəzəriyyələrində Platonun və Aristotelin fəlsəfəsindən istifadə etməyə başlamışlar. (Bu dövrü bəzən stoik platonizm dövrü də adlandırırlar.) Bu dövrdə stoisizm ölkə sərhədlərindən kənara çıxaraq Romada da yayılır.
3-cü dövr	Son və ya Yeni Stoya (eramızın I - III əsrləri, bu dövrə Roma stoyası da deyirlər)	- əsas nümayəndələri: Seneka, Mark Avreliy, Epiktet, Kvint Yuniy Rustik və b. Stoisizmin sonrakı inkişafı Roma dövrü ilə bağlıdır. Bu dövr üçün məktəbin əsas nümayəndələrində stoik - platonizm mövqeyin dini mahiyyət kəsb etməsi xarakterikdir.
Bəzən stoisizmin inkişafında 4-cü dövrü də ayırırlar və bunu bəzi pifaqorçuların və platonçuların, İskəndəriyyəli (Yəhudi) Filonun I - II əsrdəki təlimləriylə bağlayırlar. Sonda stoisizm neoplatonizm istiqamətində inkişaf edərək, onunla çox yaxınlaşmış və onun içində əriyib yox olmuşdur.		

Erkən stoiklərin əksəriyyəti suriyalı, daha sonrakı dövrün nümayəndələri isə əsasən əksəriyyəti romalıları olmuşdur. Onların araşdırdıqları məsələlərin dairəsinin çox geniş olmasına baxmayaraq, onların içərisindən **məntiq, fizika və etika** ilə bağlı olan məsələləri xüsusi ilə qeyd

etmək lazımdır (stoiklərin nəzəriyyəsini əsasən bu 3 hissəyə bölürlər. Bəzi tədqiqatçılar bu cür bölgünün stoiklər tərəfindən platonçulardan götürükləri, iqtibas etdikləri iddia edilir.) Stoiklər öz fəlsəfi baxışlarını məcazi mənada meyvə bağına bənzədirdilər ki, burada da məntiq - bu bağın qoruyucu divarına, fizika - onun ağaclarına, etika isə - onun meyvələrinə bənzədilirdi. Stoiklər öz sistemlərinin təsnifatını həmçinin heyvan və yumurta ilə də müqayisə edirdilər. 1) Heyvanda - cümüklər, yumurtada isə - onun qabığı - **məntiqə**, 2) heyvanda - onun əti, yumurtada isə - ağ hissəsi - **fizikaya**, 3) heyvanda - onun qəlbi, yumurtada isə - onun sarısı - **etikaya müvafiqdir**.

Ümumiyyətlə stoisizm - bu bütün həyat sınaqlarına mərdlik, sarsılmazlıq, dözümlülük fəlsəfəsidir və o, qeyri - sentimental insanı xarakterizə edir. Stoisizm - istənilən emosiyaların rədd edilməsidir, çünki məhz onlar insanı düşünməyə və ağıllı, rəşadətli qərarlar qəbul etməyə mane olurlar.

Stoiklərin fikrincə, **məntiq** həm ritorika (natiqlik), həm də dialektika (mübahisə etmək sənəti), fikirlərimizi əsaslandıran elmi biliklər sistemidir. Məntiq təsəvvürlər, mühakimələr, əqli nəticələr və sübutlar haqqında təlimdir. İnsanlarda əvvəlcə duyğu orqanları vasitəsi ilə şeylər haqqında ümumi təsəvvür yaranır, sonra isə bu təsəvvürlər insanın ruhunda əks olunur və ağılla təhlil edilərək dərk edilir. Duyğularımız bizə şeylər haqqında düzgün məlumat verirsə, onda ruhda da onlar düzgün, əgər yanlış məlumat verirsə, ruhda yanlış təsəvvürlər yaranır. Bunun səbəbi, duyğu orqanlarında ola bilən qüsurlar, biliyin çatışmamazlığı, şeylərin insan duyğularına uyğun gəlməməsi və s. asılıdır. Yanlış və ya səhv nəticələr həmçinin, insanın şeylərin mahiyyətini tam anlamadığı, onlar haqqında tam təsəvvürə malik olmadığı, həmçinin şeylər haqqında hökm verməyə tələsdiyi zaman da baş verə bilər. Tanrılardan fərqli olaraq, insan səhv edə bilər. Elmi biliyin əsil meyarı isə, hər şeyin sübuta yetirilməsidir. Bütün yanlışlıqların kökündə həmçinin, ikimənalı sözlər durur ki, onların da araşdırılıb, aradan götürülməsi məhz müdrik insanın vəzifəsidir. Müdriklik doğru nəticələrin əldə edilməsidir.

Fizika ilə bağlı fikirlərində stoacılar cisimlərin varlığını, boşluqların isə yoxluğunu, yəni onların olmadığını iddia edirdilər. Hər bir cismin substansiyası kimi onlar ilkin materiyayı əsas götürür, dünyanın isə 4 ünsürdən – od, hava, su və yerdən ibarət olduğunu iddia edirdilər. Məsələn, onlar dünyanın əsasında odun durduğunu və hər şeyin oddan yarandığını iddia edirdilər (Heraklit kimi). Stoiklər dünyanı canlı orqanizm kimi təsəvvür edir və hər şeyin əsasında iki - əbədi, yaradılmayan və məhv edilməyən başlanğıcın: 1) materiyanın (maddiliyin) passiv əsas (özül) kimi, 2) bu materiyayı hərəkətə gətirən Tanrının və ya əqlin (Loqosun) durduğunu iddia edirdilər. Stoaçılar tanrını materiyadan ayırmır və onları vəhdətdə təsəvvür edirdilər. O, materiyanın içindən keçərək, maddi şeyləri yaradır. Bu iki prinsip dualizmə aiddir. Stoiklər materiyayı ilkin başlanğıc kimi qəbul edirdilər (baxmayaraq ki, o – passivdir). Stoiklər insan həyatını həmin Loqosun proyeksiyası (əksi) hesab etdiklərindən, tale və onun sınaqları ilə mübahisə etmək ideyasına qarşı çıxır və ehtirasları insanın öz taleyi ilə harmoniyada yaşamasında ən başlıca maneə hesab edirdilər. Buna görə də stoiklərlərin ideali - təmkinli müdrik idi. Stoiklər affektlərin dörd növünü qeyd edirdilər: həzz, nifrət, ehtiras və qorxu. Onların fikrincə, düzgün mülahizə, mühakimə yürütməklə onlardan çəkinmək lazımdır. Stoiklər bütün şeyləri xeyrə, şərə və laqeydliyə (adiafora) bölürdülər.

Stoiklərin fikrincə bütün mövcud olan şeylər cismanidir və ancaq materiyanın "kobudluq" və ya "incəlik" dərəcələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlar gücü incə materiya kimi qəbul edirdilər. Dünyanı bütövlükdə idarə edən qüvvə - Allahdır. Bütün mövcud olan şeylər bir-birindən fərqlənirlər və hadisələr hər növbəti alovlanmadan və kosmosun (ekpirosun) təmizlənməsindən sonra təkrarlanır.

Stoisizm əxlaqı stoiklərin **etik** mühakimələrinin borc hissində əsaslanırdı. Mükəmməllik həyatda təbiət qanunları və itaətkarlıq əsasında əldə edilir. Stoiklər ehtirasların öyrənilməsinə və onların tabe edilməsinə böyük yer verirdilər. Stoiklərin fikrincə daxili azadlıq bilik və borca (vəzifəyə) riayət edilməsi vasitəsilə əldə edilə, səadətə can atmaq isə, insan həyatının ali məqsədi və mənası olmalıdır. Onlar hesab edirdilər ki, xoşbəxtliyin yeganə mənbəyi xeyirxahlıqdan ibarətdir. Onlar sağlamlığı, sərvəti və s. nəzərə almırdılar. Zenonun fikrincə xoşbəxtliyə ancaq müdrik adam nail ola bilər. Stoiklərin fikrincə, bir halda ki, xeyirxahlıq iradəylə bağlıdır, onda insanın həyatında baş verən bütün yaxşı və ya pis şeylər yalnız onun özündən asılıdır. Buna görə hər bir insan, əgər o dünya arzularından azad ola bilərsə, o zaman o tam azad ola və gözəl yaşaya bilər. Mühakimələri doğru, həqiqi olan müdrik adam, öz taleyinin sahibidir, çünki heç bir xarici qüvvə, təsir onu xeyirxahlıqdan məhrum edə bilməz. Müdrik adam şəfqətin nə olduğunu bilmir: məsələn, onun arvadı və ya uşaqları ölən zaman, o hesab edir ki, bu hadisə şəxsi xeyirxahlığı, yəni, öz xoşbəxtliyi üçün maneyə deyil və buna görə də dərindən əzab çəkmir. Stoyalılar üçün yaxınının özü kimi sevmək fikri, onun heç ağılana da gəlmir. Stoisizmin başlıca ideyasını taleyə itaətkarlıq hissi və bütün baş verənlərin labüdlüyü, qaçılmazlığına inam təşkil edir.

Qədim Azərbaycan ərazisində fəlsəfi fikrin inkişafı.

Təxminən bu dövrlərdə qədim Azərbaycan ərazisində (Atropatena dövlətində) yaşayan əhali içərisində də fəlsəfi fikrin inkişaf etdiyini söyləmək olar. Bu dövrdə Azərbaycanda yaşayıb, fəaliyyət göstərən "mağ", bəzi alimlər tərəfindən isə "muğ" tayfaları kimi (Y.V. Çəmənəminli) tarixə düşmüş Azərbaycanın qədim əhalisi, tarixin müxtəlif dövrlərində Midiya¹ və İran² imperiyaları tərkibində fəlsəfi fikrin inkişafında çox böyük uğurlar qazanmışlar. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, "mağ" və ya "muğ" tayfalarının adının Azərbaycandakı "Muğan" ərazi adından qaynaqlandığı bildirilir.

Mağları Şərqi İran - Qədim Azərbaycan elinin ilk filosofları kimi qəbul etmək olar, çünki onların etiqad və təbliq etdikləri atəşpərəstlik onların təkcə dini düşüncə tərzidir, o həm də onların fəlsəfi baxışlar sistemi kimi insanlar arasında mövcud olan münasibətlərin nizamlanması, ailə, məişət, əxlaq, etik davranış normaları və s. ilə bağlı olan bir çox digər məsələləri də əks etdirirdi. Abdulla Fazilin qeyd etdiyi kimi: "tarixşünaslıq sahəsində Avestanın dini mahiyyət daşımasına baxmayaraq onu bir sıra qədim xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, adət və ənənəsi, tarix və coğrafiyaşünaslığını özündə əks etdirən yeganə külliyyatı adlandırmaq olar."³

Azərbaycanda fəlsəfi düşüncə tərzinin formalaşmasında Zərdüşt və onun fəlsəfi ideyalarının çox böyük rolu olmuşdur. Mağlar və onların baxışlar sisteminin formalaşması Zərdüştdən min il əvvəlki dövrü əhatə edir. Mağlar və zərdüştiliklə bağlı əsrlərlə aparılan çoxsaylı tədqiqatlara baxmayaraq, bu günə qədər də Zərdüştin nə vaxt və harada yaşayıb, yaratmasıyla bağlı dəqiq fikir yoxdur. Zərdüştin adına isə biz tarixdə ancaq b.e.ə. VII - VI əsrlərdə rast gəlirik. Mağların bir nümayəndəsi kimi Zərdüşt haqqında ilk bizə gəlib çatan məlumat Midiyalı Ksanfa məxsusdur. Mağlar, Zərdüşt haqqında məlumata Herodotun "Tarix kitabı"nda, Layertli Diogenin "Görkəmli filosofların təlimi və deyimləri" adlı əsərində də rast gəlinir. Rəvayətlərə görə, hələ uşaqlıq illərindən Zərdüşt yaşadlarından öz müdrikliyi ilə seçilirdi.

1. "Tarixin atası" hesab edilən Antik Yunan tarixçi - filosofu Herodotun fikrincə, mağlar Midiya tayfalarından birinin adı idi.

2. Bax: Ağəyaz Ş. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. 2-ci nəşri. Bakı, 2008. s. 156.

3. Bax : Avesta. - Vikipediya, açıq ensiklopediya.

Uşaqlıqdan ruhanilərdən dərs alan Zərdüşt on beş yaşından kamil bir din xadimi kimi həqiqət axtarışı ilə dünyanı dolaşmağa başlayır və 30 yaşında artıq yeni dinin yaradıcısı kimi peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlir.

Zərdüştün fikirlərinə həm Aristotel və Platonun özləri tərəfindən, həm də onların şagirdlərinin də çox böyük maraq göstərdikləri məlumdur. Yaxın Şərqdə böyük mövqe qazanmış mağların fəlsəfi düşüncə tərzini sonrakı dövrlərdə Qədim Babilistanda da geniş marağa səbəb olmuş və hətta bizim eradan əvvəlki dövrlərdə Pompey ordusunun əskərləri arasında zərdüştiliyin geniş yayılmasına da gətirib çıxartmışdır. Beləliklə, zərdüştilik nəinki şərqdə qələbə çalır, həm də qərbdə də çox geniş yayılır.

Mağların baş mağ hesab etdikləri Zərdüşt, mağların zərdüştilikdən əvvəlki min il ərzində topladıqları biliklər əsasında, "Avesta"da öz əksini tapmış dualist təsəvvürlər və məzdəizm əsasında öz yeni dinini - zərdüştiliyi yaradır. Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı olan "Avesta"da (kitabın daha qədim hissəsi - "Qat" adlanırdı), mağlara aid olan bir çox mərasim və ayinlərin elementləri öz əksini tapmış və burada o dövr üçün mövcud olan bütün mütərəqqi dini - fəlsəfi fikirlər toplanmışdır. Müqəddəs kitablar külliyyatı olan "Avesta" dövrümüzə tam şəkildə çatmamışdır. H.Tağızadənin fikrincə, "Avesta"nın 12.000 öküz dərisi üzərində qızıl suyu ilə yazılmış nüsxəsi Əhəməni dövlətinin sonuncu şahzadəsi III Daranın (e.ə. 380 - 330-cu illər) xəzinəsində saxlanılırdı və İskəndər onu məğlub etdikdən sonra onun "Avesta"nın da saxlandığı Təxte - Cəmsiddəki sarayını da yandırmışdı. Sonrakı dövrlərdə Avestanın 30 bölməsindən ancaq 12-si qalmışdır. Uzun əsrlər ərzində "Avesta" dəfələrlə "redaktə" olmuş və orta əsrlərdə artıq o, güclü surətdə seyrəlmiş şəkildə 21 naskdan (kitabdan) ibarət idi. Sasanilər dövründə (Sasanilər İmperiyası - 226-cı ildən 651-ci ilə qədər müasir İran, İraq, Əfqanıstan, Pakistan, Türkmənistan və Azərbaycan ərazilərini əhatə etmiş tarixi dövlət) 21 kitabdan 20-si bərpa olunmuşdur. "Avesta" sözünün mənası tam dəqiq bilinməsə də, bir çox tədqiqatçılar bu sözün "əsas mətn" kimi tərcümə variantına daha çox üstünlük verirlər. "Avesta" b.e.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısında formalaşmağa başlamışdır. İlk dövrlərdə "Avesta" şifahi şəkildə yayılmış, sonra isə rəvayətə görə Zərdüştün katibi, həm də onun kürəkəni olan Jamasp tərəfindən ilk dəfə yazılı məcmuə şəklində salınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə isə, ilk dəfə "Avesta" b.e.ə. VI əsrin sonu - V əsrin əvvəlində yazıya alınmışdır. *Deməli bu kitab - külliyyat hindlilərin "Riqveda" və yəhudilərin "Tövrat"ından sonra dünyanın ən qədim kitablarından biri hesab edilir.*

Zərdüşt dininə görə, dünyada bir-biri ilə daim vuruşan iki qüvvə vardır: maddi, həm də xəyali olan hər şey - xeyir və ya şər başlanğıca malik olmaqla, iki qismə ayrılır, yəni bu dünyagörüş üçün ifrat dualizm xarakterik idi və insan bu mövqelərdən birinin seçimində sərbəst idi. "Avesta"da təbliq edilən dualizmdə dünyanın və dünyagörüşün ikili xarakterə - dini-mifoloji və fəlsəfi cəhətlərə malik olması, xeyirlə - şər, işıqla - qaranlıq, ədalətlə - zülm arasında gedən mübarizə, bu dualizmin mərkəzində isə Hörmüz ilə Əhriman arasındakı mübarizə dururdu. Hörmüzd və onun barışmaz düşməni olan Əhrimən bir - birinə zidd olan 2 qüvvə və yaxud substansiya kimi: xeyir və şər, nur ilə zülmət, sülh ilə müharibə arasında gedən mübarizə kimi, iki ictimai və təbii kökə malik idilər. Zərdüştilikdə Hörmüzd baş ilahi qüvvə kimi odu təmsil edir və buna görə də bu dinə inananlar oda səcdə edir, atəşgahlar tikərək, orada odu qoruyub saxlayır, ona sitayiş edərək, onun şənində dualar oxuyur, qurban kəsirdilər. Zərdüştilikdə həyatın əsasını təşkil edən 4 ünsür: od, su, torpaq, hava arasında da, odu baş ilahi və ən müqəddəs qüvvə hesab edirdilər. Zərdüştilik oturaq heyvandarlığı və əkinçiliyi müdafiə edirdi.

Orta əsirlərdə fəlsəfi fikrin inkişafı.

Bizim eranın V - VI yüzilliyində antik Yunan - Roma mədəniyyəti və dünyagörüşü yayılmaqda olan xristian dini ilə rəqabət apara bilməyərək, tamamilə iflasa uğrayır. Bu işdə son zərbəni 527-ci ildə hakimiyyətə gələn və xristianlıqdan başqa bütün digər dinləri qanundan kənar elan edən Şərqi Roma imperatoru Yustinian vurur. O, Afinadakı bütün fəlsəfi məktəblərin bağlanması, xristianlığı qəbul etməyənlərin isə vədəndaşlıq hüquqlarından məhrum edilməsi haqqında əmr verir. Nəticədə, təqiblərdən canlarını qartarmaq istəyən buradakı filosofların çoxu müasir İran ərazisinə mühacirət edirlər. Antik fəlsəfənin tarixi beləliklə sona çatır və Orta əsrlər dövrü başlayır.

Çox zaman sxolastika (sxolastika yunanca - "scholē" - elmi söhbət, məktəb deməkdir. Dini fəlsəfə tipi kimi, sxolastika hərfi mənada "məktəb fəlsəfəsi" mənasında da işlədilir.) adlandırılan orta əsr fəlsəfəsini, adətən üç dövrə bölürlər :

Orta əsrlər sxolastikasının əsas inkişaf dövrləri :	
1- ci dövr	- İlkin sxolastika , 400-1200 illəri əhatə edir. Bu dövr Avqustinlə və ona yaxın olan neoplatonizmlə bağlıdır. Onun görkəmli fiqurları - a) İrland monarxı İoann Skot Eriugena (Johannes Scotus Eriugena, IX əsr); b) Tanrı mövcudluğunun ontoloji sübutu adlanan arqumentasiyası ilə məşhurlaşan Anselm Kenterberili (Anselm of Canterbury, XI əsr) və c) həmçinin fəlsəfi məsələlərin sxolastik qoyuluş və müzakirə metodunun incəldilməsinə yardım göstərmiş skeptik və azad təfəkkürlü fransız Petr Abelyar (Peter Abelard, XII əsr) idilər.
2 -ci dövr	- Yetkin sxolastika təqribən 1200 illərdən XIV əsrin birinci onilliyinə qədər dövrü əhatə edir. Bu nəhəng sistemlər və sintez dövrünün görkəmli nümayəndələri Böyük Albert (Albertus Magnus, təqribən, 1200-1280), onun şagirdi Foma Akvinalı və Fomanın başlıca opponenti İoann Duns Skot (John Duns Scotus, 1265/66 - 1308) idilər.
3 -cü dövr	- Son dövr sxolastikası XIV əsrin başlanğıcından Renessansın çiçəklənməsinə qədərki dövrü əhatə edir. Onun görkəmli nümayəndəsi ingilis Uilyam Okkam (William of Ockham, təqribən, 1300-1349/50) idi. O, təsdiq edirdi ki, inam və zəka bir-birindən əsaslı dərəcədə fərqlənirlər və o, nominalizmi özünəməxsus bir şəkildə əsaslandıraraq zəkanın istiqamətini empirik yönümə çevirdi. Beləliklə, onun təlimi Yeni dövr fəlsəfəsinə keçidi ifadə etdi.

Qərbin və Şərqi orta əsr fəlsəfəsi hər şeydən əvvəl feodalizm cəmiyyətinin fəlsəfəsi idi və bu cəmiyyət üçün ilahiyyat və dinin hökmranlığı tipik idi. Burada dini inama üstünlük verilir. Xristian dininə görə, yerdəki həyatın sonunda hər bir insanı çəkdiyi əzabların və bu həyatın ədalətsizliklərinin müqabilində ədalətli mükafat gözləyirdi. Beləliklə xristianlığın xilas və günah ideyaları yunan əxlaqi təsəvvürlərin (məsələn, yaxşı həyat haqqında və s.) yerini tutur. Kilsə çox zaman dünyəvi hökmdarlara tabe olmağa çağırırdı. Bu dövrdə fəlsəfəni ilahiyyatın qulluqçusu etməyə çalışan dini ideologiya, hakim ideologiyaya çevrilir və xristianlığın fəlsəfi əsaslandırılması və müdafiəsi kimi - **patristika** yaranır.

Müqəddəs Avqustin

Şimali Afrikanın Numidiya əyalətində, Taqast şəhərində (müasir Əlcəzairdə Suk-Əxrac şəhəri) anadan olmuş **Avreliy Avqustin Hipponens və ya Müqəddəs Avqustin (354 – 430-cu illər)** patristikanın (yunanca - "pater" sözündən yaranıb, mənası - "ata" deməkdir) ən parlaq nümayəndəsi kimi, Orta əsr fəlsəfəsinin sonrakı inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir. Xristian ilahiyyatçısı və filosofu, mötəbər moizəçi, 395-ci ildən Qipponlu yepiskop, xristian kilsəsinin Atalarından biri, katolik, pravoslav və lyuteran kilsələrinin müqəddəsi olan - Müqəddəs Avqustinin şərəfinə sonrakı ədəbiyyatda, yeni yaranmış cərəyanı hətta avqustinizm adlandırmışlar (çünki, tədqiqatçıların bir hissəsi Avqustinini xristian fəlsəfə tarixinin banisi hesab edirdilər). Onun xatirəsi katolik kilsəsi tərəfindən 28 avqustda (öldüyü gün), Rus pravoslav kilsəsi tərəfindən isə 15 (28) iyun tarixində qeyd edilir.

Avqustinin anası xristian, atası isə bütperəst olmuşdur. 373-cü ildə Avqustin Siseronun «Hortensius» unu oxuduqdan sonra fəlsəfə ilə maraqlanır və onu dərinlən öyrənməyə başlayır. 19 yaşında Avqustin **mani dinini [manihilik və ya maniheyzim** III əsrdə Sasanid dövlətində (müasir İrak ərazisində) dini təlim kimi yaranmış, onun yaradıcısı - Maninin adı ilə adlandırılmışdır. Manihiliyin əsasını əsasən xristianlıq dini təşkil edir, lakin daha sonrakı dövrlərdə onun yayıldığı ölkələrin əsas dinlərindən - zoroastrizm və buddizmdən də bir çox şeyləri özünə iqtibas etmişdir] qəbul edir və maniliyin əlamətləri hətta o, xristianlığı qəbul edəndən sonra da onun dini etiqadında özünü göstərmişdir. 383-cü ildə Avqustin Romaya gəlib, orada ritorika məktəbini təsis etmişdi. Daha sonra o Mediolan şəhərinə köçmüş və yepiskop Ambrosiusla buradakı tanışlıq, onun 387-ci ildə xristianlığın qəbul edilməsi ilə, sonda isə hətta bu dinin əsas ideoloqlarından birinə çevrilmişdi ilə nəticələnmişdir. Sonralar o, Şimali Afrikaya qayıtmış və ömrünün sonuna kimi Hippon şəhərində yaşamış, 396-cı ildən isə bu şəhərin yepiskopu olmuşdur.

Avqustinə görə "həqiqi fəlsəfə və həqiqi din - eyni bir şeydir". O, Roma adətlərini və bütperəst dini - fəlsəfi təsəvvürləri tənqid edirdi. Onun fikrincə, bütperəstlərin allahları romalıları o qədər də köməklik etmirdilər. Bundan başqa, bütperəst Allahları əxlaqın tamamilə qayğısına qalmırdılar.

Avqustin xristian təliminin doqmatik (ehkam) tərəfinə güclü təsir göstərmişdi. O, xristianlığı Platonun fəlsəfəsi vasitəsi ilə əsaslandırmağa çalışırdı. Avqustin Müqəddəs Üçlük haqqında təlimi işləyib hazırlamış, İlahi xeyirxahlığa insanın münasibətini tədqiq etmişdir. Xristian təliminin mahiyyətini o Allahın xeyirxahlığının insan tərəfindən dərk edilməsi qabiliyyəti hesab edirdi. Avqustinin fikrincə, Allah bütün varlığın mənbəyi, təmiz forma, ən yüksək gözəllik, xeyrin mənbəyidir və o, dünyanı heç nədən yaradıb. Allah dünyanı yaradan zaman bütün maddi şeylərin formasını rüşeym halında maddi dünyanın əsasına qoymuşdu ki, bunların əsasında da onlar sonralar müstəqil surətdə inkişaf etməyə başlamışdılar. Dünya nizamında hər şeyin öz yeri var. Dünya Allahın fasiləsiz yaradıcılığı sayəsində mövcuddur, yəni o, bütün dünyadakı ölənləri yenidən canlandırır. Avqustin Allahı bütün mövcudatı yaratmış bir şəxs kimi izah edirdi.

Avqustinin idealist təliminə görə iki dünya var: 1) Tanrının da mövcud olduğu ideal dünya, 2) Tanrının ideyalarının əsasında onun iradəsi ilə yaradılan maddi dünya. Avqustin dünyanın insan əqli ilə dərk edilməyən çoxsaylı möcüzələrlə dolu olduğunu və bu möcüzələrin başında Tanrının durduğunu, yəni hər bir şeyin Tanrı tərəfindən yaradıldığını iddia edirdi. Materianın əsasını təşkil edən dörd ünsür - yer, su, hava və od Tanrı tərəfindən yaradılmışdır. O, əqlə yox, iradəyə üstünlük verirdi. İnsan iki ruha: 1) xeyirxah və işıqlı, 2) zülmkar və qaranlıq ruha malikdir.

Xristianlıqdakı günaha batmaq və günahın bağışlanması təlimləri Avqustinin dini baxışlarına xüsusilə böyük təsir göstərmişdir. Xüsusilə də bu təlimdəki təqbir (qabaqcadan müəyyən etmə) haqqındakı nəzəriyyə: bu təlimə görə, insana Allah tərəfindən qabaqcadan həzz dolu və ya lənətli həyat müəyyən edilmişdir. Lakin, bu cür həyat insanın öz gələcəyini azad seçim nəticəsində qabaqcadan təyin etməsi nəticəsində baş verir - yəni o, öz həyatında həzzə, səadətə, kefə cəhd edəcək, yoxsa bunların hamısından imtina edəcəkdir ? Bu insanın özündən asılıdır.

Avqustinin fikrincə, Allah qeyri - cismanidir, ilahi başlanğıc isə sonsuz və hər yerdə olandır. Dünyanı yaratdıqdan sonra, o, dünyada qayda - qanunun hökm sürməsinə və dünyada hər şeyin təbiət qanunlarına tabe olmasının qeydinə qalmağa başlayır. İnsan Allah tərəfindən azad varlıq kimi yaradılmışdı, lakin o, günah iş görərək (cənnət almasını oğurlayıb, onun dadına baxmaqla), özü pislili seçir və Allahın iradəsinə qarşı gedir. Beləliklə pislilik yaranır və insan qeyri-azad olur. Avqustinin fikrincə, insan qeyri - azaddır və onun heç nəyə ixtiyarı yoxdur və o, bütünlüklə Allahın iradəsindən asılıdır. İnsanın əsas məqsədi - qiyamət günündən əvvəl qurtulmaq (yəni günahlarını yumaq), kilsəyə sözsüz tabe olmaqdan ibarətdir. İsa Peyğəmbərin vəsiyyətlərinə riayət edən və Allahın iradəsini şəxsi iradəsi kimi qəbul edən hər bir kəs, öz qəlbini xilas edə və Göylərin çarlığına buraxıla bilər.

"Allah şəhəri haqqında" əsərində bəşəriyyətin tarixi - "birinci dünya tarixi" Avqustinin anlamında iki düşmən çarlığı: 1) *Allahın düşmənlərinin, kübar cəmiyyətin tərəfdarlarının çarlığı* ilə, 2) *Allahın Çarlığının* mübarizəsi kimi bəyan edilir. Bu halda o Allahın Çarlığını, onun yerdəki formasının mövcud prototipi (əksi) olan Roma kilsəsinin fəaliyyəti ilə eyniləşdirirdi.

Cəmiyyət və dövlətlə bağlı nəzəriyyəsində Avqustin insanların cəmiyyətdə mövcud olan mülki bərabərsizliklərini əsaslandıraraq, buna bəraət qazandırır. Onun fikrincə, bərabərsizlik sosial həyatın qaçılmaz halıdır. Var-dövlətin hamı arasında bərabər bölüşdürülməsi isə ağilsız bir cəhddir, çünki bu insan həyatında əsrlər boyu mövcud olub və mövcud da olaçaqdır. Lakin buna baxmayaraq, Allah qarşısında bütün insanlar bərabərdir və hamı bir - biri ilə sülh şəraitində yaşamaqlıdır.

Avqustin dövlət və cəmiyyət haqqında:	
Dövlət:	- insanın (Adam və Həvvanın) etdiyi ilkin günah üçün cəzasıdır,
	- bu dünyada sağ qalmaq üçün alətdir,
	- bir qrup insanların başqaları üzərində hökmranlıq sistemidir,
Ədalətli dövlət:	- xristian dövlətidir,
Dövlətin funksiyaları:	- qayda - qanunun təmin edilməsi,
	- xarici təcavüzdən vətəndaşların müdafiə edilməsi,
	- kilsəyə köməklik etmək və hər hansı bədətlə, küfrlə (yereslə) mübarizə aparmaqdır.

Siyasətdə Avqustin triadanın: ailə - şəhər - dövlətin xüsusi rolunu qeyd edir. O, dövlətlərin apardıqları müharibələri ədalətli və ədalətsizlərə bölürdü. Ədalətliyə - qanuni səbəblər üzündən başlayanlardır: məsələn, düşmənin hücumunun dəf edilməsi, özünü müdafiə edilməsi zərurətindən başlayanlar və s.

Avqustinə görə, Tanrı bir-birindən ayrılmaz olan 3 hipostatda (sifətdə) çıxış edir. Yəni Tanrı 3 sifəti olan məxluqdur, lakin insan ağılı bunun necə baş verdiyini dərk etmək iqtidarında deyil. Allah dünyanı yaradan zaman maddi dünyaya rüşeym halında bütün şeylərin ilkin formasını qoymuşdur ki, bunlardan da onlar sonra öz müstəqil inkişaflarını davam etdirmişdilər.

Benosso Qossola - **Müqəddəs Avqustin Romada öyrədir.**
San-Djiminiano şəhəri. Divar naxışı. 1464-1465-ci illər.

Avqustinin yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini ruh nəzəriyyəsi tutur. Onun fikrincə, ruhlar Tanrı tərəfindən yaradılmış və ölməzdirlər və onlar hətta insanın ölümündən sonra da yaşayırlar. Avqustin ruhların bir bədənədən başqa bədənə köçməsinə (Pifaqorçulardan fərqli olaraq), ruhların maddədən ibarət olduğunu, hər hansı bir məkan və ölçü keyfiyyətlərinə malik olduqlarını inkar edir, lakin onların yaddaş, iradə, düşüncə kimi xüsusiyyətlərə malik olduğunu iddia edirdi. İnsanın həyatında baş verən hadisələr insan yaddaşında qaldığına görə itmir, məkanda heç bir yer tutmayan müəyyən bir yerdə toplanırlar.

Ruhlar insan bədənini ilə birləşərək, bədənənin hər bir yerində mövcuddur (yəni, onun konkret yerləşdiyi yer yoxdur) və Avqustinə görə, ruh bədənə deyil, bədən ruhda yerləşir. Ruh bədənə idarə etdiyindən, o, bədənədən daha üstündür.

İndiki, keçmiş və gələcək zaman kateqoriyalarını araşdıran Avqustin belə bir nəticəyə gəlir ki, əslində keçmiş və gələcək anlayışları mövcud deyil - yalnız indiki zamanda o anlayışlar keçmiş və gələcək kimi götürülə bilər. Burada keçmiş - insan yaddaşı ilə, gələcək isə - ümüdlərlə bağlıdır. Vaxt - hərəkət və dəyişikliyin ölçüsüdür. Dünya məkanda, onun varlığı isə zamanda məhduddur. Dünyanın yaradılmasının (onun başlanğıcının) tarixi eyni zamanda zamanın da başlanğıcıdır. Vaxt uzunluğa malikdir ki, bu da hər bir hərəkətin və dəyişikliyin müddətini xarakterizə edir. Əbədlilik isə - o, nə olmayıb, nə də olacaqdır, o, yalnız indi var. Əbədidə nə keçən zaman var, nə də gələcək.

Avqustinin fikrincə: 1) təbiətdə şər yoxdur , 2) o, xeyirlə ziddiyyət təşkil etmir - yəni, şər xeyir əməllər edilməyəndə yaranır, o xeyirin çatışmaması və ya olmamasıdır.

Avqustinin idrak nəzəriyyəsinə görə insan ağıla, iradəyə və yaddaşa malikdir. Onun fikrincə, duyğu vasitəsi ilə əldə edilən bilik, insanı həqiqətə gətirə bilməz. Ağıl həmişə iradəni insanın özünə tərəf yönəldir, yəni həmişə özü özünü dərk edir, yadında saxlayır. Avqustinin iradənin bütün idrak aktlarında iştirak etdiyini təsdiq edən fikri, idrak nəzəriyyəsində bir yenilik idi.

Avqustinə görə həqiqətin dərk edilməsi pillələri:	
Daxili hiss	- hissiyyat vasitəsi ilə qavrama, dərk etmə.
Duyğu	- hissiyyatlı şeylər haqqında bilikdir və o, ağıl, dərrakənin hissiyyatlı məlumatlar üzərində refleksiya ¹ nəticəsində əldə edilir.
Ağıl	- ən yüksək həqiqətə mistik toxunmadır, nurlanma, intellektual və mənəvi təkmilləşmədir.
	- ruhi baxışdır və onunla o bədənin vasitəçiliyi olmadan müstəqil formada həqiqəti seyr edir.
	- elmlərin öyrənilməsində insanlara kömək edir.

Avqustin ümumdünya - tarixi prosesi bütövlükdə əhatə etməyə cəhd edir və bəşəriyyətin tarixini İlahinin niyyətləri ilə uzlaşdırmağa, bağlamağa çalışır. O, tarixi zamanın inkişaf xəttini və mənəvi təkamül ideyalarını inkişaf etdirir. Mənəvi tarix Adəmin günah işlətməsindən başlanır və xoşbəxtlikdə əldə edilən əxlaqi mükəmməlliyə doğru irəli hərəkət kimi baxılır.

Tarixi inkişafda Avqustin yeddi əsas dövrü ayırır (bu dövrləşmənin əsasını yəhudi xalqının İncil tarixindən olan faktları təşkil edir):	
1-ci dövr	- Adəmdən - Böyük daşqına qədər,
2-ci dövr	- Nuhdan - Avraama (islam tarixində - İbrahim Peyğəmbərə) qədər,
3-cü dövr	- Avraamdan - Davidə (Davud) qədər,
4-cü dövr	- Daviddən - Babilistanın əsir edilməsinə qədər,
5-ci dövr	- Babilistan əsir edilməsindən - İsanın doğuluşuna qədər,
6-cı dövr	- İsadan başlanır və ümumiyyətlə tarixin sonuyla, Qiyamətlə (burada Qiyamət günü nəzərdə tutulur - İ.Nazim) birlikdə qurtarır,
7-ci dövr	- Əbədilik.

1. Refleksiya - fəlsəfədə öz hərəkətlərinin, bütün insan mədəniyyətinin və onun əsaslarının dərk edilməsinə yönəldilmiş insanın əqli fəaliyyət formasıdır.

Avraam - (İbrahim Peyğəmbər) ümumdünya daşqınından sonra yaşamış üç İncil patriarxından birincisi, Peyğəmbər, Allahın elçisi, bütün yəhudi xalqının ulu babası, ənənəvi Bibliya (İncil) xronologiyasına görə e.ə. 1812 - e.ə.1637-ci illərdə (175 il) yaşamışdır.

David (Davud) İzrail xalqının 2-ci çarı e.ə. 1055 - e.ə. 965-ci illər arasında müxtəlif dövrlərdə bütövlükdə 47 il (bunlardan 33 il paytaxtı Yerusəlimdə yerləşən İsrailin və Yəhudilərin birləşmiş çarlığının çarı olub) çarlıq etmiş və özü-özlüyündə o, ideal hökmdar obrazını əks etdirir.

Avqustində "Yer şəhəri" və "Göy Şəhəri" (yəni - "Allah Şəhəri") - sevginin iki növünün simvolik ifadəsidir. 1-cisi, eqoistik ("özünə sevgi, Allaha məhəl qoymamağa qədər çatdırılır"), 2-cisi mənəvi ("Allaha sevgi, hətta özünü unutmamağa, yaddan çıxartmağa qədər çatır ") motivlərin mübarizəsidir. Bu iki şəhər, altı dövr narahat həyat sürərək paralel inkişaf edir. 6-cı dövrün sonunda "Göy şəhərinin" vətəndaşları xoşbəxt, həzz, kef dolu həyat qazanacaq, "Yer şəhəri"nin vətəndaşları isə əbədi əzablara məruz qalacaqlar. Avqustin mənəvi hakimiyyətin dünyəvidən üstün olduğunu sübut edir, bu təlimə əsaslanan kilsə isə, özünün mövcudluğunu Allah şəhərinin yerdəki hissəsi (nümayəndəliyi) kimi, özünü yerdəki işlərin ali arbitri (hakim) kimi elan edirdi.

Akvinalı Foma (Foma Akvinat)

Orta əsrlər sxolastikasında ikinci görkəmli şəxsiyyət **Akvinalı Foma (Foma Akvinat) 1225-ci ildə Neapolun Akvino yaxınlığında yerləşən Rokkasekka qəsriində anadan olub, 1274-cü ildə vəfat edib.** Onun atası Landolf - qraf, anası Teodora isə - varlı neopolitan nəslindən idi. Bu orta əsr filosofu və ilahiyyatçısı tarixə sxolastikanın sistemləşdiricisi və tomizmin banisi kimi daxil olub. A.Foma 49 yaşında vəfat edib, bundan 49 il sonra onun adı müqəddəsləşdirilmiş, 1879-cu ildə isə onun təlimi Roma - katolik kilsəsinin rəsmi fəlsəfəsi kimi tanınır.

Valideynləri onun oxumasına və dominikan ordeninin rahibi olmaq istəyinə qarşı kəskin etiraz edirdilər. O, valideynlərinin evindən qaçsa da, təqib edənlər ona çatıb, onu geri qaytarırlar. Qardaşları onu rahiblik fikrindən yayındırmaq üçün iki ilə San-Djovani qəsriində dustaq etsə də, o buradan qaça bilir və Paris və Köln universitetlərində təhsil alır. İlahiyyat üzrə doktor elmi adı almaq üçün müdafiə zamanı o, 14 ən bilikli doktora (doktor - elmi addır) üstün gəlməli idi və o, bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlir. O, Bibliya mətnlərini və ardıcılı olduğu Aristotelin əsərlərini şərh edirdi. Onun əsərlərində ilahiyyat, fəlsəfə, hüquq, əxlaq, dövlət quruluşu və iqtisadiyyatla bağlı məsələlər öz əksini tapmışdı.

Bu dövrdə bir çox Avropa ölkələrində kilsənin və dövlətin rəqabəti çox geniş yer alır və bu hakimiyyətlər arasında gedən mübarisə bəzən hətta açıq qarşıdurmaya qədər çatırdı. Foma dövlətin (regnum) və kilsənin (sacerdotium) qarşılıqlı münasibətinə baxışlarında kilsənin tərəfini tutur və belə güman edirdi ki, kilsə dövlətdən yüksəkdədir və Papa tiran - hökmdarı hətta kilsədən uzaqlaşdıra da bilər. O, cəmiyyətə təbii olan bir şey kimi baxırdı. Elə buna görə də, dövlət işlərində kilsənin rəhbərliyinə zərurət yoxdur. Eyni zamanda cəmiyyət (zəka) və xristianlıq (inam) arasında mütləq sərhəd də yoxdur. Mənəvi və dünyəvi vəzifələr müəyyən ölçüdə bir-biri ilə çulğalaşır.

Foma fəlsəfə ilə teologiyayı (yun. *Theos* - Allah, *logos* - söz, elm deməkdir) bir-birindən ayırırdı: fəlsəfənin predmetini "zəkanın həqiqəti", teologiyanın predmetini isə "vəhyin həqiqəti" təşkil edir. Onun fikrincə, bir halda ki, hər ikisinin də son obyektı və hər hansı bir həqiqətin də mənbəyini Allah təşkil edir, deməli fəlsəfə ilə teologiya arasında da prinsip etibarlı ilə fərq ola bilməz. Akvinata görə, dini həqiqət fəlsəfi baxımdan (həyatı, praktiki - əxlaqi münasibətlər baxımından Allaha sevgi, Allahın dərk edilməsindən vacib ola bilməz) zəiflədilə bilməz. Teologiya (ilahiyyat) fəlsəfədən bəzi şeyləri əxz etmişdir, amma o bunu ona ehtiyac

hiss etdiyinə görə yox, yalnız onun tərəfindən tədris edilən müddəaların daha anlaşılıqlı surətdə kütləyə çatdırılması üçün edirdi.

Foma müdrikliyi Allah haqqında ən yüksək bilik hesab edirdi. Müdriklik - Allahı dərk etmək, elm isə - buna köməklik edən vasitədir. Foma belə bir prinsip irəli sürür: elmin həqiqətləri və inamın həqiqətləri bir-birinə zidd ola bilməz; onların arasında harmoniya mövcuddur.

Fomaya görə, insan yüksək maddi varlıqdır və o bədən və ruhdan ibarətdir. O, bütün şüurlu təbiət içərisində "ən alicənab" varlıqdır. Foma ruhun ölməzliyi ideyasını müdafiə edirdi. İnsan bədəni, ruhun "qeyri-real" qabığıdır. Fomaya görə, insan ruhunun iki başlıca funksiyası var: bu idrak və iradədir. İnsanın fərdiliyi, onun ruhunun və bədəninin fərdiliyindədir. Foma insanın ruhunun ölməzliyini iddia edirdi. Ruh insan orqanizmini canlandıran gücdür. O qeyri-maddidir və özü mahiyyət, özü əsasdır. O, yalnız bədənə birlikdə öz bütövlüyünü əldə edir və ancaq ruha malik olma sayəsində bədən mahiyyət kəsb edərək, insana çevrilir. Ruhun və bədənə birliyində fikirlər, hiss və məqsədyönlülük doğulur. İnsan həyatının son məqsədi və onun ən böyük nailiyyəti - axirət dünyasında Allahın seyr edilməsindən əldə edilən həzzdir.

Öz yerlərinə görə insanlar heyvan məxluqları və mələklər arasında yerləşən varlıqlardır. Bədənə malik olanlar sırasında o ən ali varlıqdır və onu ağıl, dərrakə, ruh və azad iradə digərlərindən fərqləndirir və məhz bütün bunlara görə, insan öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyır. Onun azadlığının kökündə isə ağıl durur. İnsan heyvanlar dünyasından idrak qabiliyyətinin mövcudluğuyla fərqlənir və məhz bunun əsasında o azad, dərk edilmiş seçim etmək qabiliyyətinə malikdir.

Foma üçün *zəka* ümumi qanunlarla insani davranış arasında əlaqələnlirici, *qanun* isə onun yuridiksiyası altında olanların ümumi rifahı üçün verilmiş sərəncamdır. Məhz *zəka* vasitəsi ilə biz könüllü olaraq qanunlara tabe oluruq, lakin, insan qanunlara riayət etməzsə, o, hökmdar tərəfindən cəzalandırılmaqla bilər. Günahkarlara güc tətbiq etməklə onları qanunlara əməl etməyə məcbur etmək lazımdır ki, onlar nə özlərinə, nə də başqalarına zərər vurmasınlar.

Foma Allaha ilkin səbəb və hər şeyin son məqsədi, "təmiz forma" kimi baxırdı. Bütün cismaninin mahiyyəti forma ilə materiyanın vəhdətindədir. Onun fikrincə, materiya ancaq bir-birini əvəz edən formaların passiv substratı (substrat - əsas; qidaverici mühit deməkdir), fərdiliyin əsası, "təmiz potensiallıq"dır. Məhz formaya görə cisim müəyyən növə və görünüşə malik olan şey olur. Bütün canlı mənəvi məxluqlar mürəkkəb subsistent (yəni, bir növ maddi) formalardır. Təmiz mənəvilər, məsələn, mələklər həm əsasa, mahiyyətə, həm də varlığa, mövcud olmaya malikdirlər. İnsanda ikili mürəkkəblilik öz əksini tapıb: 1) onda təkə əsas və mövcud olma deyil, 2) həm də materiya ilə forma da fərqlənir. Fomanın individuallaşma (fərdilik) prinsipinə görə: forma hər şeyin yeganə səbəbi deyil, çünki, bu cür olsaydı, onda bir növün bütün individlərini bir-birindən seçmək mümkün olmazdı. Buna görə də o, belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, mənəvi varlıqlarda forma özü - özünü (yəni, özü vasitəsilə) fərdiləşdirir (çünki onlardan hər biri, ayrı - ayrı növdür). Bədənə malik olan varlıqlarda isə fərdiləşmə onların mahiyyəti, əsası vasitəsilə deyil, hər bir ayrıca individdə miqdarca məhdudlaşdırılmış şəxsi maddilik əsasında baş verir. Beləliklə, "şey" məhdudlaşdırılmış maddilikdə mənəvi unikalığı əks etdirən müəyyən formanı qəbul edir. Mükəmməl forma - Allahın özünün ən böyük oxşarlığı kimi götürülürdü.

İdrak prosesinin başlıca prinsipini, Akvinata görə, ümuminin real mövcudluğu təşkil edir. *Universalilər* haqqında mübahisələrdə o, mülayim realizm mövqelərindən çıxış edərək, göstərirdi ki, ümumi üç cür mövcuddur.

A. Fomaya görə ümuminin və ya universalilərin¹ üç mövcudluq forması :		
1.	"şeylərə qədər"	- Allahın zəkasında bütün gələcək şeylərin ideyası kimi, mövcud olanın əbədi mükəmməl nümunələrinin əksi kimi,
2.	"şeylərin özündə"	- konkret həyata keçmə (yaranma) nəticəsində,
3.	"şeylərdən sonra"	- abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə əməliyyatları nəticəsində insanın düşüncəsində şeylərin anlayış və təsəvvürlərinin mövcudluğu (nominalizm, konseptualizm)

İnsana iki idrak qabiliyyəti xasdır: hissi və intellekt. Hər hansı bir bilik xarici obyektlərin təsiri altında hissiyyatlı təcrübədən (qavramadan) başlanır. Dərk edən ruhuna daxil olarkən dərk edilən öz maddiliyini itirir və ona yalnız "növ" kimi girə bilir. Predmetin "növü" onun dərk edilən obrazıdır.

A. Fomaya görə varlığın (şeyin) eyni zamanda mövcudluq forması :	
1.	- bizdən kənarda bir varlığ kimi,
2.	- bizim daxilimizdə obraz kimi (yəni varlığın əksi kimi)

Foma anadangəlmə ideyaları və anlayışları inkar edir, intellekti isə idraka qədər "tabula rasa" (latın. - "təmiz lövhə") hesab edirdi. Ancaq insanlara anadangəlmə "ümumi sxemlər" məxsusdur ki, bunlar hissi material ilə toqquşan zaman fəaliyyətə başlayırlar. İdrak prosesi xarici obyektlərin təsiri altında hissiyyatlı təcrübədən başlanır. Predmetin "növ"ü onun dərk edilən obrazıdır. Obrazın sayəsində, predmet bizim qəlbimizə, fikirlərimizin mənəvi aləminə daxil olur. Bu zaman əvvəlcə hissi obrazlar yaranır. Burada insan intellektiylə yaradılan anlayışlar öz anlayışlarına uyğun olduqları halda həqiqidirlər. Fomaya görə, həqiqət - "intellektin və şeyin uyğunluğudur".

Xarici hisslər səviyyəsində ilkin idrak obrazları yaradılır. Daxili hisslər ilkin obrazları bir növ işləyib, emal edir.

A. Fomaya görə ilkin obrazları emal edən daxili hisslər :	
ümumi hiss:	- əsas funksiyadır, onun hədəfi bütün hissləri bir yerə yığmaqdır.
passiv yaddaş :	- ümumi hisslə yaradılmış təəssüratların və obrazların anbarıdır (saxlanılan yeridir).
aktiv yaddaş:	- saxlanılan obrazların və təəssürlərin üzə çıxardılmasıdır.
intellekt :	- ən yüksək hissiyyatlı qabiliyyətdir. Mənəviyyət nə qədər yüksək olsa, idrak qabiliyyəti də bir o qədər yüksək olur.

1. Universalilər - şeylərin anlayışları, təəvvürləri.

Mələk idrakı - hissiyyatlı təcrübə vasitəsi ilə ifadə edilmiş abstrakt - intuitiv bilikdir; mövcud aidiyyəti olan anlayışların köməyi ilə həyata keçirilir.

İnsan idrakı - dərk edilən predmetlərin substansional (substansiya - bütün əşya və hadisələrin ilkin əsasını təşkil edən maddi əsas) formalarla zənginləşdirilməsidir.

A. Fomaya görə insan idrakının üç növü:	
Ağıl :	- mənəvi qabiliyyətin bütün fəaliyyət sahəsidir.
Intellekt :	- əqli biliyin qabiliyyətidir.
Zəka :	- fikir yürütmək qabiliyyətidir.

İdrak - insan fəaliyyətinin ən mötəbər fəaliyyətidir: həqiqətləri dərk edən nəzəri zəka, mütləq həqiqəti, yəni Allahı da dərk edir. Anadangəlmə biliyi inkar edən Akvinat, eyni zamanda bizdə bəzi biliklərin rüşeym halında mövcud olduğunu da qəbul edirdi, yəni : hissi obrazlardan abstraktlaşdırılmış (hissi ayrılmış) ilkin anlayışlar obrazlar vasitəsi ilə aktiv zəka tərəfindən qavranılır. O, həmçinin belə bir prinsip də irəli sürmüşdü ki, *eyni zamanda nəyi isə həm iddia (təsdiq) etmək və eyni zamanda da inkar etmək olmaz və bu prinsip gələcəkdə məntiq elminin inkişafında çox böyük rol oynamışdı.*

Fomanın cəmiyyət və dövlətlə bağlı fikirləri də çox maraqlıdır. O, insanı öz mahiyyətinə görə ictimai varlıq hesab edirdi. Hakimiyyətin: 1) bir, bir çoxuna və ya çoxuna aid olmasından, 2) bu idarəetmə üsullarının öz vəzifələrini lazımı surətdə icra etməsindən, yəni - sülhün və ümumi rifahın saxlanması və ya hökmdarların ictimai rifaha zidd olan şəxsi mənfəətlərini güdməsindən və s. asılı olaraq, Foma altı idarəetmə üsulunu təqdim edir. Bunlardan, ədalətli idarəetmə üsullarına o, monarxiyanı, aristokratiyanı və polis (şəhər-dövlət) sistemini , ədalətsizlərə isə - tiraniyanı (zülm, istibdad üsul idarəsi), oliqarxiyanı (yuxarı, kübar təbəqənin hakimiyyətinə əsaslanan dövlət) və demokratiyanı (xalqın hakimiyyəti) misal çəkirdi. O, monarxiya quruluşunu ən yaxşı idarəetmə üsulu hesab edirdi, çünki onun fikrincə ümumi rifaha doğru hərəkət, vahid mərkəzdən həyata keçirilən zamaz daha səmərəli olur. Lakin o, eyni zamanda onu da qəbul edirdi ki, monarx pis dövlət başçısı olarsa, o zaman xalq kütlələri bu tirana qarşı çıxış edə bilirlər, çünki dövlət hakimiyyətinin başlıca vəzifəsi cəmiyyətdə sülhü və ədaləti saxlamaq, ümumi rifahın qayğısına qalmaq, əhalinin ləyaqətli həyat tərzini sürmələrinə və bunun üçün bütün imkanlara malik olmalarına səy göstərməsindən ibarətdir. Foma ən pis idarəetmə forması kimi tiraniyanı göstərirdi. Onun fikrincə, demokratiya bir adamın deyil, çoxların mənafeyinə qulluq etdiyi üçün, tiraniyadan daha yaxşıdır.

Foma kilsə hakimiyyətini dünyəvi hakimiyyətdən daha üstün hesab edirdi, çünki, birinci - ilahi həzzə, ikinci isə - yalnız yerin nemətlərinə doğru səylə, sevgi ilə məhdudlaşır. Özü də bunun da reallaşması üçün İlahi gücün razılığı və köməyi lazımdır.

A. Foma bir növ katolik ilahiyyatın tikilən binasını tikib yekunlaşdırır. XIV əsrdən bu günə kimi onun təlimi katolik kilsəsi tərəfindən fəlsəfi dünyagörüşünün aparıcı istiqaməti kimi qəbul edilir. Xristianlığın və xüsusulə də katolik kilsəsinin qarşısındakı xidmətlərinə görə, Akvinalı Foma 1323-cü ildə müqəddəs simaların sırasına aid edilmiş, 1879-cu ildə isə katolik dininin ən nüfuzlu teoloq - filosofu kimi qəbul edilmişdir.

İntibah (Renessans) dövrü.

XV əsrdən Qərbi Avropa tarixində və ilk növbədə İtaliyada **İntibah dövrünə** keçid başlanır. *İntibah dövrü böyük fəlsəfi sistemlər yaratmamışdır, lakin bu dövrdə dini - dünyagörüşün ilkin şərtlərindən azad olan fəlsəfənin əsasları qoyulmuşdur.*

İntibah (Renessans) dövrünün və bu dövr fəlsəfəsinin xarakterik cəhətləri:
- Qərbi Avropada iqtisadi sahədə feodal münasibətlərinin dağılması və kapitalist istehsal münasibətlərinin yaranması,
- Elm və mədəniyyətin bütün sahələrinin yüksək səviyyədə inkişafı,
- Orta əsr sxolastikasına və kilsənin mənəvi hökmranlığına ciddi zərbə vurulması – dinin elmdən, siyasətdən və əxlaqdan ayrılması (yəni, dinin, Allahın inkar edilməsi deyil, özünü Allah arasında vasitəçi elan etmiş təşkilatın, yəni kilsənin və onun maraqlarını müdafiə edən dini fəlsəfənin - sxolastikanın inkar edilməsi),
- Humanizm və antroposentrizm (insana marağın, onun sonsuz imkanlarına və üstünlüyünə inam) ideyalarının inkişafı,
- Heliosentrik nəzəriyyənin inkişafı, təcrübəyə əsaslanan elmlərin formalaşması dünyanın elmi - materialist anlamına təkan verir,
- İdeyada əsas marağın formadan onun məzmununa keçməsi.

XV - XVI əsrlərdə Qərbi Avropada iqtisadi sahədə feodal münasibətlərinin dağılması, kapitalist istehsalının rüşeymlərinin inkişafı və yüksək mədəniyyətin formalaşması prosesi baş verir. Bu dövrdə bir - birinin ardınca böyük kəşflər edilir: **Xristofor Kolumb (1451 - 1506 illər)** tərəfindən Amerika qitəsi kəşf edilir; portuqaliyalı dəniz səyyahı **Manuel Vasko da Qamo (1469 - 1524 illər)** Afrika qitəsini əyərək, 1498-ci ildə Hindistana dəniz yolunu tapır və Avropadan Hindistana dəniz vasitəsilə səyahət etmiş ilk avropalı kimi tarixə düşür; **Фернán (Фернánдо) Магеллán (1480 - 1521 illər)** portuqaliyalı və ispan dəniz səyyahı tərəfindən ilk dəfə Atlantik okeanından Sakit okeana məşhur birinci dünya səyahəti nəticəsində, yer kürəsinin şarabənzər (yumru) formada olduğu sübut edilir; ilk odlu silah kəşf edilir; ilk dəfə kitab çap edilir; coğrafiya və xəritəşünaslıq - elmi fənnlər kimi, anatomiya və fiziologiyanın əsasları isə - elmi istiqamətlər kimi yaranıb formalaşır; astronomiya sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edilir və s. Lakin ən böyük nailiyyət – kilsənin diktaturasının sındırılmışı idi və məhz bu İntibah dövründə mədəniyyətin çiçəklənməsinin ən vacib şərtlərindən biri kimi çıxış edirdi. Məsələn, **Covanni Bokkaçço (1313 - 1375-ci illər)** italyalı yazıçı və şair, İntibah humanizmi üçün olduqca əhəmiyyətli olan "Dekameron" əsərinin müəllifi, bu əsərində pozğun ruhaniləri və müftəxorluq edən zadəganları lağa qoyur, hər şeylə maraqlanan ağıllı, kef etməyə cəhd edən və qaynar enerjili şəhər sakinlərini isə tərifləyirdi. Rotterdamlı Erazmin "Ağılsızlığın Tərifı" satirasında, Rablenin "Qarqantuya və Pantagryuel" romanında, Ulrix fon Quttenin incə ağıllı, istehza və rişğəndlə dolu "Savadsız insanların məktubları"nda humanizm ideyaları öz əksini tapmış, köhnə orta əsr ideologiyası isə tamamilə qəbuledilməz elan edilmişdir.

İntibah dövrünün Qərb fəlsəfəsinin əsas ideyaları :	
Allah (teologiya) :	- Teizmlə ¹ panteizmin ² qarşıdurması. Sekulyarizasiya ³
Ontologiy:	- Kainatın hüdudsuzluğu. Varlıqda dualizmdən əl çəkilməsi. Təbiətdə və insanda gizli surətdə olan qüvvələrin mövcudluğu.
Antropologiya⁴:	- Antroposentrizm ⁵ . Humanizm. Yerdəki həyatın dəyərinin özünə qaytarılması. İnsan azadlığı. Yaradıcı insan kultu. İnsanın mənəvi dəyişilməsi ideyası.
Qnosologiya :	- İdrakın, ağılın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi. İdrakın elmi metodlarının bərqərar olması.
Etika :	- Dualizm : Əhdi-cədidəki etik vəsiyyətlər və həyata epikürçü münasibət. İnsanın öz taleyini təyin edə bilməsi.
Sosial fəlsəfə :	- Mükəmməl, ədalətli cəmiyyət modelləri (sosial utopiyalar).

Humanizm ideyalarının inkişafına bu dövrdə görkəmli italyan rəssam, heykəltəraş və memarlar olan **Leonardo da Vinçi (1452 - 1519-cu illər)** və **Mikelandjelo Buonarroti də (1475 - 1565-ci illər)** çox böyük təsir göstərmişdilər. Özünün rəsm, heykəltəraşlıq və arxitektura ilə bağlı əsərlərini; riyaziyyat, biologiya, geologiya, musiqi, anatomiya və s. aid olan işlərini **Leonardo da Vinçi** məhz insana, insanın böyüklüyünə həsr etmişdir. "Sonuncu şam yeməyi"nin, "Djokonda"nın və bir sıra dünyada tanınmış şah əsərlərin müəllifi kimi, o, İntibah dövrü estetikasının humanist prinsiplərinə çox güclü təsir göstərmişdi.

İtalyan heykəltəraşı, boyakar, memar və şair, renessans mədəniyyətinin və humanizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Mikelandjelo** Vatikandakı Müqəddəs Pyotr kilsəsində saxlanılan "İsa üzərində ağlaşma" adlı heykəlinə, incəsənət, ilahiyyət və intibahın xülasəsi kimi dəyərləndirilən - ən möhtəşəm və əzəmətli rəngkarlıq əsəri kimi qiymətləndirilən Vatikandakı Sikstin kapellasının tavanındakı freska, İntibah dövrünün və Florensiyanın simvolu kimi dəyərləndirilən, respublika vətəndaşlarının qəhrəmanlığını təəcəssüm etdirən simvolik 5 m-lik "David" heykəli və digər möhtəşəm əsərlərində insanın fiziki və mənəvi gözəlliyinin tərənnüm edilməsi onun sonsuz yaradıcılıq imkanlarına malik olduğunu sübut edir. Tədqiqatçıların fikrincə Mikelandjelo sənəti insan bədəninin təsviriylə başlanır və onunla da qurtarır. Mikelancelo yaradıcılığı insan şəxsiyyətinə pərəstiş, insanın böyüklüyünə və gözəlliyinə inam hissləri ilə aşılənmiş, bütün sonrakı dünya mədəniyyətində böyük iz qoymuşdur.

1. Teizm - dünyanın Allah tərəfindən (əql və idraka malik bir şəxsiyyət kimi təsəvvür edilən) yaradılıb, idarə edildiyini iddia edən dini-mistik ehkam.

2. Panteizm - allahı təbiətlə eyniləşdirən dini fəlsəfi dünyagörüşü.

3. Sekulyarizasiya- dünyəviləşmə, dinin öz əhəmiyyətini itirməsi və ya zəifləməsi.

4. Antropologiya - insan haqqında elm..

5. Antroposentrizm - qeyri-elmi idealist nöqteyi-nəzərə görə, insan Kainatın mərkəzi və bütün dünyada baş verən hadisələrin hədəfi, məqsədidir.

İntibah dövrünün Qərb fəlsəfəsinin əsas inkişaf istiqamətləri :		
1	Humanizm :	Dante, Petrarka, Valla, Fiçino, Mirandola, Rotterdamlı Erazm
2	Xristian neoplatonizmi:	Kuzanski, Plifon, Fiçino, Mirandola.
3	Naturfəlsəfə:	Bruno, Kopernik, da Vinçi, Qaliley.
4	Sosial fəlsəfə :	Mor, Komponella, Makiavelli.
5	Skeptisizm :	Montel.

İntibah dövrünün birinci mərhələsində humanizm orta əsr sxolastikasına və kilsənin mənəvi hökmranlığına qarşı duran dünyəvi sərbəstfikirlik kimi çıxış edir. Bütün İntibah mədəniyyəti, onun fəlsəfəsi insanın şəxsiyyət kimi dəyərinin tanınmasıyla, onun azad surətdə inkişaf etməyə və öz imkanlarını və bacarığını biruzə, ifadə etməyə hüquqlarının olması ilə doludur. Bu dövrdə ictimai münasibətlərin qiymətləndirilməsində yeni - insani meyarlar bərqərar olur.

İntibah dövrünün nailiyyətləri arasında əsas **N. Kopernik** tərəfindən qoyulmuş, sonra isə - **C.Bruno və Q.Qaliley** tərəfindən **kainatın yeni geosentrik nəzəriyyəsinin** inkişaf etdirilməsi, bütövlükdə elmi fikrin inkişafında yeni bir mərhələ idi.

Dünya quruluşunun mərkəzi haqqında təsəvvürlər:		
Təsəvvürün (nəzəriyyənin) növü	Əsas ideya	Nümayəndələri :
Qeosentrizm (Yeri kainatın sabit mərkəzi hesab edən qeyri-elmi təsəvvür)	- Yer - dünyanın mərkəzidir. Bütün göy cisimləri (planetlər, ulduzlar və s.) yer ətrafında fırlanırlar.	Aristotel, Ptolomey
Heliosentrizm (Günəşi ətrafında hərəkət edən planetlərin mərkəzi hesab edən nəzəriyyə)	- Günəş - dünyanın mərkəzidir. Yer öz oxu və günəş ətrafında fırlanır. Bütün göy cisimləri (planetlər, ulduzlar və s.) günəş ətrafında fırlanırlar.	N.Kopernik
Polisentrizm	- Kainat vahid mərkəzə malik deyil. Yer həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında fırlanır. Günəşdən başqa göy cisimlərinin fırlandıqları digər mərkəzlər də mövcuddur.	C.Bruno. Müasir elmi nəzəriyyələr.

Nikolay Kopernik

Polyak astronomu, riyaziyyatçı və filosofu, daha çox ilk elmi inqilabın əsası hesab edilən **Günəş sisteminin heliosentrik modelinin müəllifi kimi tanınan Nikolay Kopernik (1473 - 1543-cü illər)** təxminən 1516-cı ildə qələmə aldığı “Kiçik mülahizələr” adlı əsərində bununla bağlı özünün ilk şərhlərini verir. Həmin dövrə qədər təxminən 1500 il ərzində kainatın quruluşu haqqında kilsə tərəfindən rəsmi nəzəriyyə kimi qəbul edilən qədim yunan alimi **Ptolemeyin** nəzəriyyəsi “hökmranlıq” edirdi. (Ptolemey - antik yunan riyaziyyatçısı, coğrafiyaçısı, astronomu, astroloqu və filosofu eramızın 100-cü ilində Misirin Ptolemey Hermi şəhərində anadan olmuş, 175-ci ildə İskəndəriyyədə vəfat etmişdir. Onun fikrincə yer kürəsi dünyanın mərkəzində durur və bütün başqa göy cisimləri - ay, ulduzlar, planetlər onun ətrafında fırlanırlar. Bunu astronomik cəhətdən təsdiq etmək üçün o bir çox göy cisminin trayektoriyasını hesablayaraq, onları çevrə şəklində yerin ətrafında təsvir etmişdir.) Göy cisimlərini otuz il gərgin müşahidə edən Kopernik belə bir qənaətə gəlir ki, Ptolemeyin nəzəriyyəsi yanlışdır, çünki, Yer kürəsindəki müşahidəçi yanlış olaraq, Yerin tərpənməz olduğunu, Günəşin isə onun ətrafında fırlandığını güman edir, əslində isə məhz Yer bir planet olaraq, bütün digər planetlər kimi Günəş ətrafında fırlanır və bir il ərzində öz orbiti ətrafında tam dövrə vurur. Kopernikin bu kəşfi elmdə və fəlsəfi fikrin inkişafında çevriliş yaratmış və xurafata sarsıdıcı zərbə vurmuşdu.

Cordano Bruno

Yeniyyətə yaşlarında valideyinləri tərəfindən monastıra verilən **Cordano Bruno (1548 - 1600-cı illər)** burada gizlin olaraq, N. Kopernikin kitabı ilə tanış olur və dərk edir ki, kainatla bağlı dini dünyagörüş heç də mükəmməl deyil. Monastırdan qaçan Bruno sərgərdan, təhlükə ilə dolu həyat sürərək 16 il Fransa, İngiltərə, Almaniya və Çexiyada işlədi və istedadlı mühazirəçi və yazıçıya çevrildi.

Brunonun fikrincə, fəlsəfənin məqsədi təbiətdən üstün olan Allahın deyil, təbiətin anlanmasıdır ki, bu da “əşyalarda Allahdır”. Varlığın əsas vahidi monaddır (tək, vahiddir) və onun fəaliyyətində cismani və ruhi, subyekt və obyekt birləşirlər. Ən ali substansiya «monadların monadı» - Allahdır. Bir vahid kimi o, bütün tək şeylərdə özünü göstərir - «hər bir şeydə hər şey». Vahid başlanğıc və dünya ruhunun Kainatın hərəkətverici prinsipi olması haqqında təsəvvürlər Brunonu hillozoizmə gətirmişdir.

Böyük həyat təcrübəsi italyan mütəfəkkirin kainat haqqındakı fikirlərini də formalaşdırmışdır. C.Brunonun fikrincə, bizim yaşadığımız kainat hüdudsuz, heç bir ölçüsü və sonu olmayan bir məkandır və nə Yer, nə də Günəş bu dünyanın mərkəzi deyil. Bizim kainatımız çoxlu sayda ulduzlardan ibarətdir və onların hər biri bizdən çox - çox uzaqda olan ayrıca günəşlərdir ki, onların da hər birinin ətrafında öz planetləri fırlanırlar.

Vətənə üz tutan Bruno, xainlik nəticəsində kilsə məhkəməsinin əlinə keçir və 8 il ona edilən bütün dəhşətlərə dözür, amma sözündən dönmür və 9 fevral 1600-cı ildə inkvizisiya tribunali öz hökmü ilə onu “ən amansız cəzaya”, yəni onu diri-diri tonqalda yandırılmağa məhkum edir. Rəvayətlərə görə, Brunoya məhkəmənin hökmünü oxuduqdan sonra o, öz cəlladlarına demişdir ki: " Hökmü oxuyarkən siz qorxudan tir-tir əsirsiniz, mən isə tonqalda yandırılmağa gedərkən sizin qədər qorxmuram." 1600-cü ildə Bruno tonqalda yandırılır.

Qalileo Qaliley

Heliosentrik nəzəriyyənin 3-cü körkəmli nümayəndəsi italyan mənşəli riyaziyyatçı, astronom, fizik, filosof **Qalileo Qaliley (1564 - 1642-ci illər)** - elmi düşüncənin banilərindən biri - İtaliyanın Pize şəhərində musiqiçi ailəsində anadan olmuşdur.

1597-ci ildə Qaliley kompası, 1600 - cü ildə primitiv bir termometr və insanın ürək döyüntülərini ölçmək üçün rəqqas, 1604-cü ildə sərbəstdüşmənin riyazi qanunlarını kəşf edir (onun fikrincə bütün şərtlər bərabər olduqda hər cismin düşmə sürəti onun ağırlığından asılıdır). O, 1609 -cu ildə teleskopu daha da təkmilləşdirərək, əvvəlcə onu 3 dəfə, sonra isə böyütməni 32 dəfəyə çatdırmışdır. 1610-cu ilin yanvarın 7-də gecə Ayı müşahidə edərkən, orada dağların, kraterlərin olmasını, Ay səthinin Yerə oxşar olması fikrini söyləyir. Daha sonra o, Yupiterin dörd peykinin olmasını, Veneranın fazalarını, gündüzlər isə hisə verilərək qaraldılmış şüşə vasitəsilə Günəşdə ləkələrin olduğunu və ləkələrin hərəkətinə görə Günəş diskinin fırlandığını müəyyən edir. Qalileyin gecələr öz teleskopunu səmaya yönəldərək, müşahidə aparması o dövr üçün olduqca qorxulu və cəsarətli bir addım idi, çünki, dini baxımdan bu insanların "allahın işlərinə" nəzər yetirmələri kimi qiymətləndirilirdi, bu isə ən böyük günah hesab edilirdi. O, bütün bu fikirlərini toplayaraq, nəşr edir və bu oxucularda böyük maraq doğurduğundan, onu Florensiyada saray riyaziyyatçısı vəzifəsinə qəbul edirlər.

Materiya və hərəkətin əbədiliyini əsaslandıran Qaliley cəmiyyətin materialist dünya görüşünün inkişafına böyük təkan vermişdir. **Akustikanın - səs hadisələrinin öyrənilməsinin bir elm kimi təşəkkülü də Qalileyin adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə, səs tonunun yüksəkliyi yalnız mənbəyin rəqs tezliyindən asılıdır.** Qaliley şüşələrin cilalanması ilə məşğul olmuş, mexanikaya aid kəşfləri içərisində ətalət qanunu, nisbilik prinsipi, zamanın rəqqas vasitəsi ilə ölçülməsini (əvvəllər vaxtı nəbzın vurması ilə ölçürdülər, Qaliley isə rəqqasdan istifadə etmişdir. İlk rəqqaslı saat 1649-cu ildə onun oğlu Vinçes Qaliley tərəfindən düzəldilmişdir), sərbəst düşmə qanunlarını və s. göstərmək olar. Deyilənlərə görə, kilsədə ibadət zamanı tavandan asılmış iki çilçırağın yellənməsini müşahidə edərkən, Qaliley rəqqasın periodunun amplitud və kütlədən asılı olmadığını müəyyən etmişdir. O, Venera planetinin fazaları, Saturnun şəkli haqqında məlumat verir və Kopernikin sistemini açıq şəkildə müdafiə etməyə başlayır. Bütün bunlar o dövr üçün din əleyhinə atılmış ən cəsarətli addımlar idi.

Bunları əldə əsas tutan kilsə inkvizisiyası ona qarşı hücumə keçir və dünyanın öz oxu ətrafında fırlandığı iddiasından imtina etməsini ondan tələb edir. Dostunun Papa (VIII Urban) seçilməsindən ürəklənən Qaliley 1632-ci ildə "İki Kainat Sistemi Barədə Dialog" adlı əsərini nəşr etdirir. Lakin, kitabın məzmunu əvvəllər də kilsə tərəfindən edilən xəbərdarlıqlara zidd getdiyindən o, allahsızlıqda təqsirləndirilərək məhkəməyə çağırılır və burada tutduğu yoldan əl çəkmədiyi təqdirdə ölüm cəzası ilə hədələnərək, "tövbə etməyə" məcbur edilir (rəvayətə görə, Qaliley məhkəmədən sonra Yerin fırlanmasını nəzərdə tutaraq, "burnunun altında" "onsuzda o fırlanır" deyərək, yerin fırlanması fikrindən əl çəkmədiyini göstərmişdir. 1633-cü ildə inkvizisiyanın¹ qərarı ilə kitab qadağan edilir, özü isə ömürlük həbs edilir, lakin cəzası ev həbsi ilə əvəz edilir. 1634-cü ildə Qalileo kor olur və 8 ildən sonra - 1642-ci ildə vəfat edir.

1. İnkvizisiya - katolik kilsəsinin XIII əsrin əvvəlində təşkil etdiyi məhkəmə-polis təşkilatı.

Yeni dövr fəlsəfəsi.

Yeni dövrün başlanması əsasən XVII əsrin ortalarında (1640 - 1660-cı illər) İngiltərədə 1 Karl ilə parlament arasında baş verən və tarixə İngiltərə burjuva inqilabı (burjuva inqilabının başçısı - Oliver Kromvel olub) kimi düşən dövrdən götürülür. **Yeni dövrün başlanması** kimi həmçinin digər hadisələr də: 1) Reformasiya (1517 - 1548-ci illərdə katolik dininin Qərbi və Mərkəzi Avropada reformasiyası), 2) 1492-ci ildə ispanlar - Kolumb tərəfindən Amerikanın kəşfi və 3) Konstantinopolun süqutu (1453-cü ildə osmanlı türklər tərəfindən Konstantinopolun alınması) dövrün tarixi başlanğıc hadisəsi kimi götürülür. **Yeni dövrün sonu** isə Birinci dünya müharibəsi ilə (1914 — 1918) qurtarır.

Yeni dövr fəlsəfəsinin əsas xüsusiyyətləri:
- fəlsəfədən ayrılmış təbiyyat elmlərinin (fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat, mexanika və s.) təşəkkül tapması və rəsmiləşdirilməsi;
- təbii elmlərin məlumatlarının ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında idrakın ümumelmi metodlarının hazırlanması (buradan da bu dövrün fəlsəfəsinin qarşısında duran prioritet məsələ – elmin fəlsəfəsidir);
- fəlsəfənin diqqət mərkəzində – idrak nəzəriyyəsi, bütün elmlər üçün həqiqi bilik metodlarının işləməsi durur. "Xüsusi" elmlər təbiətin qanunlarını açırsa, fəlsəfə bütün elmlərdə istifadə edilən təfəkkür qanunlarını açırdı;
- dünyanın hissiyyatlı, empirik biliyinin inkişafı ilə yanaşı dəqiq, rəşional, riyazi təfəkkür də inkişaf edir. Həm empirik, həm də rəşional idrak elmin bir tam kimi inkişafına aparır, onun xarakterini formalaşdırır və Yeni dövrün fəlsəfə düşüncəsinin formalaşan əsas istiqamətlərinə – rəşionalizm və empirizmə (Bekon, Dekart) proyeksiya edilirlər. Bu iki istiqamətdə hələ orta əsrlərlərdən bizə gələn - təcrübəyə söykənən nominalizm ilə zəkaya, ağıla söykənən realizm arasındakı mübahisə öz əksini tapmışdı.

Yeni dövrün fəlsəfəsi - XVII - XIX əsrlərdə qərbi avropa ölkələrində kapitalist münasibətlərinin formalaşması dövrünün fəlsəfi nəzəriyyələrinin məcmusunu təqdim edən fəlsəfə tipidir.

Frensis Bekona

Bu dövrün xarakterik cəhəti, təcrübəvi təbiətşünaslığa əsaslanan mexaniki, metafizik materializmdir və təbiətin öyrənilməsində ilk bu cür yanaşma metodu **ingilis filosofu, tarixçi, siyasi xadim, yazıçı, empirizmin, müasir induktiv metodun və elmi fəaliyyət prosesinin məntiqi sistemləşdirilməsinin banisi sayılan Frensis Bekona (1561– 1626)** məxsusdur.

(Elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməyən iddiaya görə, Şekspirin əsərlərinin əsl müəllifi məhz Bekon olmuşdur). «Yeni orqanon», «Ləyaqət və elmin inkişafı haqqında» əsərləri onu çox məşhur etmişlər. O, təbiəti və materiyanı hər şeyin başlanğıcı hesab edir və onların dərk edilən olduğunu iddia edirdi, çünki idrakın əsasını maddi aləm təşkil edir və o duyğulardan başlayır. O, antik və orta əsrlərin idealizmini və orta əsrlər sxalastikasını kəskin tənqid edərək, fəlsəfənin vəzifəsini elmdən geniş surətdə istifadə edilməsində görürdü və bu işdə yeni idrak metodu mühüm rol oynamalı idi. Onun «Bilik qüvvətdir» – məşhur kəlamı biliyin praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu göstərirdi. F.Bekonun fikrincə, «bilik qüvvədirsə, metod ona aparan yoldur, yolçunun yolunu işıqlandıran fanardır».

Yeni dövr fəlsəfəsinin əsas istiqamətləri və məktəbləri :		
Milli xarakterə görə:		
1.	İngilis fəlsəfəsi:	- F.Bekon, T.Hobs, C.Lokk, C.Berkli, Devid Yum
2.	Klassik alman fəlsəfəsi:	- İ.Kant, Q.Hegel, L.Feyerbax
3.	Fransız maarifçilərinin fəlsəfəsi:	- Volter, J.J.Russo, D.Didro, P.Holbax, J.Lametri
Araşdırılan problemlərdən asılı olaraq:		
1.	Rasionalizm:	- F.Bekon, T.Hobs, C.Lokk, C.Berkli, Devid Yum
2.	Empirizm:	- R.Dekart, B.Spinoza, Q.Leybnis
Fəlsəfi biliyin əsas istiqamətləri üzrə:		
1.	Materializm:	- F.Bekon, T.Hobs, C.Lokk, B.Spinoza
2.	İdealizm:	- C.Berkli, Devid Yum, Q.Leybnis, İ.Kant, İohan Fixte, Fridrix Şelling, Georq Hegel
3.	Dualizm:	- R. Dekart

Bekonun fəlsəfəsi praktiki əhəmiyyət daşıyırdı, çünki o, elmi biliklərin və kəşflərin köməyi ilə təbiət qüvvələrinə qalib gəlməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bekonun təlimində fəlsəfənin tənqidi funksiyasına böyük yer verilirdi. Bekon işgüzar fəaliyyətə əvvəlcə hüquqşünas kimi başlasa da, tarixdə filosof və elmi inqilabın tərəfdarı kimi iz qoyub.

Bekonun fəlsəfəsinin əsas cəhətləri:	
1. induktiv metod:	- deduktiv metodu qəbul etmir (səhv olaraq), induksiyanın deduksiyaya nisbətən üstünlüyünü qeyd edirdi. O, elmi tədqiqatlarda riyaziyyatın və hipotezlərin rolunu lazımi qədər qiymətləndirməmiş, empirik tədqiqatların, eksperimentin rolunu daha çox şişirtmişdir, çünki, məhz induksiya metodu təcrübə və müşahidə vasitəsi ilə ətraf aləmdən bilik və mülahizələrin təsdiqini əldə edir.
	- bu metod elmin arxalandığı empirik faktların təsnifatına imkan verir. Onun fikrincə, empiriklər nə özündən sap düzəldən hörümçəyə, nə də sadəcə yığıcılıqla məşğul olan qarışqalara deyil, orta yol seçib, öz bacarığına görə onları yerləşdirən və qaydaya salmaqla məşğul olan arılara bənzəməlidir. Fəlsəfənin həqiqi işi də bundan heç nə ilə fərqlənmir. Tədqiqatın düzgün seçimi onun metodundan asılıdır. Hətta topal düzgün yolla gedərsə, sağlam adamı belə ötüb keçə bilər. Bu metod elmi tədqiqatların induktiv metodologiyasının əsası kimi istifadə olunmağa başladı və müasir elmdə <i>Bekon metodu</i> kimi də adlanır.
2. Dinə münasibət:	- Bekona görə, Allah, ruh və insan fəlsəfənin üç əsas tədqiqat obyektidir və bunlardan, ancaq insan bədənini dərk etmək mümkündür. Bekon elmə təzyiqin güclü olduğu bir dövrdə, elmin müdafiəçisi kimi çıxış edərək, Allahın təbiəti dərk etməyi qadağan etməməsi fikrinə şərik çıxırdı. Bu mövqeyini dəstəkləmək üçün o, Allahın məhz insana dünyanı dərk etmək üçün ağıl verdiyini söyləyirdi. Bekona görə dərk etmə iki yolla : 1) ədalət və pisliliyin dərk edilməsi, 2) Allahın yaratdığı mühitin dərk edilməsi yolu ilə baş verir.
3.Təcrübənin rolu¹:	- Elmi dərk etmədə induksiya və eksperimentə böyük yer verən Bekon, əsl biliyin və həqiqətin əldə edilməsində <i>təcrübənin rolunu</i> yüksək tuturdu. Fəlsəfə tarixində " <i>empirizm</i> " adlanan bu metodun yaradıcısı məhz Bekon hesab edilir. O, empirik və induktiv metodların köməyi ilə insanın bədən quruluşunu və simasını dəyişdirmək, onu cavanlaşdıraraq ömrünü uzatmaq, müəyyən bir cismi başqa bir cismə çevirərək, yeni növlər yaratmaq və s. bu qəbildən olan tədqiqatların dayandırılmasından narazılıq edirdi. O, qızıl hazırlamağın və s. reseptlərini verir.

1. Bekonun fəlsəfəsinin üçüncü cəhətinə aid materiallar 1622– 1623– cü illərdə Londonda çap olunmuşdur.

Bekon elmə çox böyük yer verir və onun əldə etdiyi nailiyyətləri mübahisəsis həqiqət sayırdı. Bu gün də geniş istifadə etdiyimiz məşhur "Elm - qüvvədir" və "Bilik - özü-özlüyündə qüvvədir" kimi kəlamlar məhz Bekona məxsusdur. (Əsas əsərləri - "Yeni orqanon", "Yeni Atlantida", "Təcrübələr" və s.). Bekona görə, fəlsəfə yalnız ağıldan asılı olmalıdır, çünki o çox şeyə qadirdir və onun vasitəsi ilə allahın varlığını belə sübut etmək olar. Onun fikrincə, həm ədalət, həm də pislik dərkedilməzdir, çünki bunlar insana Allah tərəfindən nazil olub. İnsan ağılı isə elm vasitəsi ilə ancaq ətraf dünyanı dərk edə bilər. Beləliklə, Bekon «ikili həqiqət» - ağıl və etiqad (vəhy) həqiqəti tərəfdarı kimi, hesab edirdi ki, insan ağılı gücsüz olduğu yerdə etiqada müraciət edə bilər. Elmin vəzifəsi insana qüvvə və güc vermək, onun həyatında layiqli yer tutmaqdır. Bekon bir tərəfdən dinin toxunulmaz olduğunu, digər tərəfdən isə insan həyatında elmin müstəsna rola malik olduğunu iddia edirdi. O, ortodoksal¹ dinə etiqad etsə də, fəlsəfi teologiyaya² qarşı çıxırdı.

Bekon səhv, səfeh vərdişlərdən yaxa qurtarmağı, onların insan aqlını çaşdırmaqda, səhv addım atmağa sövq etməkdə günahlandırır və beş kabusdan özlərini qorumağı məsləhət görürdü.

Bekonun beş kabusu:		
1	nəsil kabusları:	- bəşər nəslinə daxilən xasdır,
2	mağara kabusları:	- ayrı-ayrı tədqiqatçıya xas olan şəxsi mövhumatla əlaqədardır,
3	bazar kabusları:	- bizim aqlımıza mənfi təsir göstərən sözlərin işlədilməsi ilə bağlıdır,
4	teatr kabusları :	- ümumi qəbul edimiş təfəkkür sistemləri ilə bağlıdır (məsələn, dini),
5	köhnə məktəblərə bağlılıq kabusları :	- kor qaydaları (məsələn, sillogizm) yeni tədqiqat, ağıllı mühakimələr əvəz edə bilər.

Tomas Hobbs

Yeni dövr fəlsəfəsində digər **ingilis materialist filosofu, ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin banilərindən biri olan Tomas Hobbsun (1588 - 1679-cu illər)** da sosial-fəlsəfi fikirləri maraqlıdır.

Hobbsun fəlsəfi baxışlarında içərisində o dövrün təbiətşünaslığının tələblərinə uyğun olan mexanistik materializmin yetkin sistemini yaratmışını qeyd etmək lazımdır. Mexanizizm - dünyaya bir mexanizm kimi baxan idrak metodu və dünya anlamıdır.

1. Ortodoksal, ortodoks - öz məsləkində, dünyagörüşündə sabit, ardıcıl, dönməz olan deməkdir)

2. Yunanca - theos - Allah, loqos - elm, söz, nəzəriyyə deməkdir. Teologiyaya - ilahiyyat, din haqqında elmdir.

Tomas Hobbs - mexanisizmin əsas fəlsəfi ideyaları:	
Materiya :	- o diskretdir (yəni, istədiyi kimi hərəkət edəndir) və özü bölünməz, dəyişilməyən, tamamilə bərk hissəciklərdən (atomlardan) və bir - birindən başlıca olaraq kütləsinin həcminə görə fərqlənən həcmdir.
Hərəkət :	- sonsuz, həmcins ölçü kimi müstəqil surətdə mövcud olan mütləq məkanda baş verir və materiyadan asılılığı və onunla bağlılığı yoxdur. Bütün proseslər mütləq zamanda baş verir ki, bu da özü-özlüyündə heç nədən asılı olmayan uzunluğu təşkil edir.
Mexaniki yerdəyişmə :	- təbiətdəki bütün hərəkət növləri cisimlərin və onu təşkil edən hissəciklərin mexaniki yerdəyişməsidir.
Cəzb edilmə:	- obyektlərin ümumi qarşılıqlı əlaqəsi cazibə hesabına həyata keçirilir ki, bu da qarşılıqlı təsirin universal tipi kimi götürülür və bir an içində heç bir vasitəçi olmadan həyata keçirilir.
Səbəbiyyət :	- <i>Səbəb</i> xarici təsir (güc) kimi baxılır. Hadisələrin <i>səbəbiyyəti</i> istənilən vəziyyətin birmənalı surətdə qabaqcadan müəyyən olmasından ibarətdir, yəni, heç bir predmet onu yarada biləcək səbəb olmadan yaranma, başlama bilməz.

T.Hobbs Dekartla mübahisələrində xüsusi düşüncəyə malik olan maddənin mövcudluğunu rədd edir və sübut etməyə çalışır ki, düşüncəyə malik olan şey nəsə maddi bir şeydir. Təbiət ona öz aralarında böyüklüyünə (ölçüsünə), fıquruna, vəziyyətinə və hərəkətinə görə fərqlənən cisimlərin ölçülərinin cəmi kimi görünürdü. O, hərəkəti mexaniki, yəni sadəcə yerdəyişmə kimi başa düşürdü. Hissiyatla bağlı keyfiyyətlərə o, şeylərin özlərinin xüsusiyyətləri kimi deyil, onların qavranılması, mənimsənilməsinin formaları kimi baxırdı. Hobbs idrakın iki metodunu fərqləndirirdi : rəasionalistik "mexaniki" *məntiqi deduksiya* və empirik "fizika"nın *induksiya*sı.

Tomas Hobbsun fikrincə insanlar arasında baş verən münaqişələr, birinin digərinə pislik etmək xüsusiyyətindən irəli gəlir və bunun qarşısını almaq, nəzarətdə saxlamaq üçün isə cəmiyyətin formalaşması, onun möhkəmlənməsi üçün isə hakimiyyət, hakimiyyət forması kimi isə dövlətin yaranması zəruridir. Hobbs *mütləq dövlət hakimiyyətinin* tərəfdarı olmuşdur.

Hobbs - ictimai "**müqavilə**"yə əsaslanan dövlətin yaranması nəzəriyyəsinin banilərindən biridir. Hobbs cəmi üç dövlət quruluşunu : demokratiyanı, aristokratiyanı və monarxiyanı göstərir. O, demokratiyanı bəyənmirdi, çünki onun fikrincə, "qara camaata böyük müdriklik əlçatmazdır" və demokratiya vaxtı partiyalar yaranır ki, bu da vətəndaş müharibəsinə aparır. Aristokratiya daha yaxşıdır, lakin o, xalqın idarəetməsinə daha az oxşayanda və monarxiya ilə daha çox yaxınlaşanda daha mükəmməl olur. Onun fikrincə, *ən yaxşı dövlət quruluşu - monarxiyadır* və o digərlərindən daha çox mütləq və bölünməz hakimiyyətin idealına uyğundur. Hobbs insanların Tanrı tərəfindən fiziki və əqli cəhətdən tam bərabər yaradıldığını əsas tutaraq, insanların bərabərliyi prinsipini müdafiə edirdi. O, iddia edirdi ki, heç də bütün dövlətlər müqavilə əsasında yaranmayıb. Ali hakimiyyətə çatmaq üçün isə iki yol var : fiziki güvvə (istila, tabe etmə) və könüllü müqavilə vasitəsi ilə.

Hobbsa görə təbii qanunlar (sülhə cəhd etmə, bağlanmış şərtlərin icrası, hər kəsin öz hüquqlarının bir hissəsindən imtina etməsi) hələ sülhə və təhlükəsizliyə aparmır. Qanun məcburiyyət və gücün köməyi ilə yerinə yetirilə bilər və dövlət məhz belə bir gücdür.

Hobbsun xüsusi fikir verdiyi problemlərdən biri də dövlətdə üsyan və iğtişaşlarla bağlı olan problemlər idi. O, bu məsələnin işıqlandırılmasına 1642-ci ildə çap etdirdiyi "De Cive" əsərinin hətta ayrıca bir fəslini - XII fəslini də tam həsr etmişdir.

Hobbsa görə, dövlətdə vətəndaşları qiyama sövq edən üç başlanğıc :	
1.	- sülhə qarşı olan və insanlarda qiyama meyl oyadan təlimlər və meyillər;
2.	- o meyillər ki, hansılar ki, artıq bölünməyə və silaha sarılmağa çağırışları üstələyir və onları bu işə yönəldir;
3.	- bütün bunların və ya üsyanın özünün baş verdiyi üsul .

« Bu ümidin həyata keçirilməsi üçün dörd şərtin (şəraitin) mövcud olması lazımdır : say, silahlar, qarşılıqlı etibar və rəhbərlər". Hobbs bu işdə rəhbərlərin rolunu xüsusi ilə qeyd edirdi: "Əgər düşməncəsinə köklənmiş və öz şəxsi məhkəməsi tərəfindən hərəkətlərinin düzgünlüyünü ölçən insanlar bu dörd şərtə riayət edərlərsə, dövlətdə üsyanın və təlaşın yaranması üçün daha heç nə lazım deyil - təkcə kiminsə olması, kim ki, onları qızıqdıracaq və həyəcanlandıracaq".

Dövlət forması ilə bağlı məsələdə Hobbsun simpatiyası monarxiyanın tərəfində idi. Hobbsun dinə münasibəti müsbət idi və o, kilsənin zəruriliyini qəbul edirdi. Lakin kilsənin dövlətə tabe edilməsi məsələsində dövləti müdafiə edən Hobbs, dinin saxlanmasını dövlət hakimiyyətini cilovlamaq üçün zəruri bir vasitə hesab edirdi.

Con Lokk

İnsanın həqiqəti dərk etmək qabiliyyətində fəlsəfi yanaşma metodu kimi qnoseologiya¹ çox böyük rol oynayır və bu yanaşmanın başlanğıcı **ingilis filosofu Con Lokkun (1632-1704-cü illər)** adı ilə bağlıdır. Yeni dövr fəlsəfəsində idrak nəzəriyyəsində insan tərəfindən xarici aləmin dərk olunması metodologiyası, xarici və daxili təcrübənin əlaqəsi problemləri başlıca problemlər kimi tədqiq olunur və əsas məsələ kimi burada bütün əldə olunmuş biliklər sisteminin əsasında, həqiqi biliyin qazanılması vəzifəsi qarşıya başlıca məqsəd kimi qoyularaq, bu vəzifənin həyata keçirilməsi yolları kimi iki əsas qnoseoloji cərəyan : empirizmin və rəşionalizmin rolu göstərilir ki, bütün bu məsələlərdə də C.Lokun müstəsna əməyi olmuşdur.

Con Lokk «İnsan əqli haqqında təcrübə» adlı əsərində idrakın empirik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, bizim bütün biliklərimiz ~~ı~~ təcrübədən əldə edildiyini israr etmiş və ümumiyyətlə anadangəlmə biliklər ideyasını rədd edərək, təcrübəyə birinci yer vermişdir.

C.Lokkun ictimai həyatla bağlı fikirləri də çox maraqlıdır. Məsələn, o, belə hesab edirdi ki, insan sosial mühitin məhsuludur, onun beyni dünyaya ağ lövhə şəkilində gəlib və oraya həyatda istənilən şey yazıla bilər. Lokk "Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat" əsərində insanın azadlığını, onun yaşamaq hüququnu və əməklə qazandığı mülkiyyətə sahib olmasını onun təbii hüququ hesab edir, *onların təbii hüquqlarının qorunması üçün isə dövlətin zəruriliyini və bu dövlətin də ictimai müqavilənin nəticəsində yarandığını qeyd edirdi.* C.Lokk cəmiyyətin idarə edilməsində hakimiyyətin bölüşdürülməsi prinsipini müdafiə edir və hakimiyyətin qanunverici (parlament), icraedici (hakim, ordu) və federativ-məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini irəli sürüb, onu müdafiə edirdi.

1. Qnoseologiya - fəlsəfədə "idrak nəzəriyyəsi".

XVII əsrin 2-ci yarısı - XVIII əsrdə maarifçilik fəlsəfəsi

İngiltərədə yaranan **maarifçilik** hərəkatı tezliklə **Fransada** da geniş surətdə yayılır və bura hətta onun mərkəzinə də çevrilir.

Maarifçilik fəlsəfəsi (XVII əsrin 2-ci yarısı - XVIII əsr) :	
1	- bu dövrdə yeni fundamental təlimlər və ənənələr yaradılmayıb;
2	- təhsilli insanların geniş kütlələri arasında artıq mövcud olan fəlsəfə - bütövlükdə biliklərin təbliğatına və yayılmasına yönəldilmişdir;
3	- sosial sualları həll etməyə çalışır, cəmiyyətin yenidən qurulması yolunu göstərirdi.

Fransada maarifçiliyin geniş vüsət alması, burada onun: 1) deizm (Deizm - allahı dünyanın yaratıcısı hesab edən, lakin onun təbiətə və cəmiyyətə təsirini inkar edən dini və fəlsəfi cərəyandır və onu materializm və idealizmin qarşılıqlı asılılığı və hüquq bərabərliyinə əsaslanan Dekartın dualizmiylə qarışdırmaq lazım deyil), 2) ateistik (ateist - allahsız deməkdir) - materialist, 3) utopik (utopiya - xülya, mövcud olmayan şey deməkdir) sosializm kimi əsas istiqamətlərinin yaranmasına və inkişaf etməsinə səbəb olmuşdu.

Fransız maarifçiliyinin əsas istiqamətləri :	
1. Deizm və onun nümayəndələri:	- Şəxsi Allah ideyasını rədd edirlər;
	– Allahın və Təbiətin eyniləşdirilməsiylə (panteizmlə) razılaşırdılar,
	– Allahı <i>ancaq</i> ilkin başlanğıc, bütün varlığın səbəbkarı kimi götürürdülər,
	– Dünyanın yaranmasından sonra tarixin gedişatına - təbiət proseslərinə və insanların işlərinə Allahın müdaxiləsi imkanını rədd edirdilər.
	Nümayəndələr – Mari Volter (Arue) Fransua, Şarl - Lui Monteske (de Sekonda), Jan - Jak Russo.
2) Ateizm - və onun nümayəndələri:	- Ateistlər Allahın mövcud olması ideyasını hər hansı bir formada olmasından asılı olmayaraq inkar edirdilər,
	Nümayəndələr – Melye, Jyulyen Ofre de Lametri, Deni Didro, Klod Adrian Helvesi, Pol Anri Tiri Holbax
3) Utopik sosializm və onun nümayəndələri:	- Utopik sosialistlər əsas maraqlarını bərabərlik və sosial ədalətə əsaslanan mükəmməl cəmiyyətin qurulması probleminə cəmləmişdilər.
	Nümayəndələr - fransız: Mabli, Etyen-Qabriel Morelli, Baböf, Sen-Simon, ingilis : Robert Ouen.

**Rene Dekart - XVII əsr rəşionalizminin ilk və ən nüfuzlu
nümayəndələrindən biridir.**

Fransada fəlsəfi fikrin inkişafında *"Müasir fəlsəfənin banisi"* və ya *"Müasir Riyaziyyatın Atası"*, Qərb elmi inqilabının ən nüfuzlu simalarından biri kimi qəbul edilən **Rene Dekartın (1596 - 1650-ci il)** xüsusi rolu olub. *Dekart XVII əsr rəşionalizm fəlsəfi cərəyanının ilk və ən nüfuzlu nümayəndələrindən biridir.* Dekart görkəmli riyaziyyatçı və analitik həndəsənin banilərindən biri hesab olunur. O, "unuversal riyaziyyat" vasitəsi ilə elmin elə bir sisteminin yaradılmasının mümkün olduğunu iddia edirdi ki, məhz onun vasitəsi ilə insan təbiət üzərində ağalığ edə biləcəkdir. Onun fikrincə, məhz riyaziyyat təbiətin dərk edilməsində başlıca vasitə olmalıdır.

Dekartın düşüncələrinə görə ("Metodlar haqqında düşüncələr" əsərində) biliyin mənbəyini və həqiqətin meyarını xarici aləmdə deyil, insanın zəkasında axtarmaq lazımdır və məhz intellektual intuisiya və ya sırf mücərrəd mühakimə idrakın çıxış nöqtəsi ola bilər.

R. Dekart tərəfindən bütün ideyaların iki qrupa bölünməsi :	
Anadangəlmə ideyalar :	- Bunlara: Allah ideyası, riyazi aksiomlar və s. daxildir və onlar doğru ideyalardır. Həmçinin, şübhə edən fikrin özünün mövcud olmasına şübhə etmək olmaz və yeganə həqiqi fakt təfəkkürdür. Məhz onun səlisliyi və aydınlığı həqiqətin meyarını təşkil edir.
Hisslərdən gələn (doğən) ideyalar :	- O şeylər ki, həqiqi kimi qəbul edilir, "hisslərdən və ya hisslər vasitəsi ilə bilinmişdir", tez-tez bizi aldadır. - Guya ən etibarlı və fundamental biliklər hisslərə əsaslanan fiziki, maddi şeylər haqqındakı biliklərdir. Lakin xarici aləm haqqındakı ideyalar, real mövcud ola da bilər, olmaya da (məsələn, bizim illüziyalarımızın, təxəyyüllümüzün, yuxularımızın və s. məhsulu kimi).

Burjua fəlsəfəsinin banisi olan R. Dekart öz fəlsəfəsinin əsas prinsipi kimi zəkəni və özünü dərk etməni aşağıdakı bu fikirdən götürmüşdür : **«mən düşünürəm, deməli mən varam, mən mövcudam»**. Özünün dualist təlimini («Fəlsəfənin əsasları» adlı əsərində) əsaslandırmağa çalışan Dekart, yaradılmış müstəqil dünyanı tamamilə müstəqil olan iki substansiya¹: 1) «təfəkkür» və 2) «sahə (yer)» substansiyalarına bölür və onları ilkin əsas kimi götürür.

1. Substansiya - ilkin başlanğıc, bütün əşya və hadisələrin ilk əsasını təşkil edən maddə.

R. Dekartın fəlsəfəsindəki dualizm :	
«təfəkkür» və ya mənəvi substansiya :	- Ruhi substansiya ilə «metafizika» məşğul olur. Onun atributunu təfəkkür təşkil edir və o bölünməzdir. - Bu qeyri-maddi substansiya özündə əvvəldən ona məxsus olan "anadangəlmə" ideyalara malikdir və onlar heç də təcrübə vasitəsi ilə əldə edilməyiblər.
«sahə (yer)» və ya maddi substansiya :	- maddi substansiya ilə «fizika» məşğul olur. Onun atributunu müəyyən sahə, yer, məkan təşkil edir və o sonsuzluğa qədər bölünə bilər.
1-ci substansiyanın modus¹:	- təxəyyül (təsəvvür), hiss, arzu.
2-ci substansiyanın Modusu	- fiqur, vəziyyət, hərəkət.
- hər iki substansiyanı ali substansiya olan Allah yaratmış, (amma onları yaratdıqdan sonra onların işinə qarışmır) və onlar paralel şəkildə mövcuddurlar. Substansiyalardakı dualizmdə əsas əlaqələndirici rolunda Allah çıxış edir və o, təbiəti hərəkətə gətirir və onun bütün inkişaf qanunlarındakı müxtəlifliyi təmin edir.	

Dekart tərəfindən əsaslandırılmış "şübhələr" nəzəriyyəsinə görə, bütün biliklər şübhə vasitəsi ilə yoxlanılmalıdır. Bu yanaşmaya görə, həmçinin doğruluğu haqqında çoxdan və yekdil razılıq əldə edilən biliklərin özləri də (bu xüsusi ilə riyazi həqiqətlərə aiddir) yenidən yoxlanılmalıdır və hətta insanların Allah və din haqqındakı teoloji fikirləri belə burada istisna təşkil etməməlidir. Eyni zamanda, Dekart söyləyirdi ki : şübhə əsas məqsədə çevrilməməli və o, sonsuz olmamalıdır. Onun nəticəsi - aydın və aşkar özəl həqiqət olmalıdır və burada xüsusi fikir formalaşmalıdır: yəni burada söhbət elə şeylərdən getməlidir ki, sonda biz onun mövcudluğuna heç cür şübhə edə bilməyək. Dekarta görə, bunun üçün şübhəni qətiyyətli, ardıcıl və universal etmək lazımdır və onun hədəfi heç də insan və təbiət haqqındakı biliklərin xüsusi, mahiyyətinə görə isə ikinci dərəcəli məsələlər olmamalıdır.

Dekart **şübhələri üç mərhələyə** bölür. **Şübhələrin birinci mərhələsində** o belə bir nəticəyə gəlir: əgər hisslərdə illüziyalar mümkündürsə, yuxu və həqiqət bir-birindən seçilməyə bilirsə, təxəyyülümüzdə biz mövcud olmayan predmetləri yaratmağı bacarıırıqsa, deməli, güya ən etibarlı biliklər sayılan fiziki, maddi şeylər haqqında elmdə və fəlsəfədə olduqca geniş yayılmış bu cür ideyaları rədd etmək lazımdır.

Şübhələrin ikinci mərhələsi ölçü, fiqur, bədən ölçüləri, onların miqdarı, onların harada olması onların "həyatlarının" uzunluğunu ölçən zaman və s. bu kimi "daha çox sadə və ümumi şeylərə" aiddir.

Şübhələrin üçüncü mərhələsi o dövr üçün çox incə bir məsələyə - Allahın özü ilə bağlı olan bir məsələyə aiddir. Dekart çox yaxşı başa düşürdü ki, dinə və Allah haqqındakı həqiqətlərə və prinsiplərə şübhə etmək çox çətin bir şeydir, çünki bu, dünyanın bir tam kimi mövcudluğu və insanın cismani (maddi) mövcudluğu haqqında şübhələrə gətirib çıxarır. Dekartın fikrincə, ali

1. Modus - üsul, növ deməkdir.

həqiqətin mənbəyi olan Allah deyil, digər yalançı və hiyləgər bir zalım dahi düha, onu aldatmaq üçün özünün bütün bacarığından istifadə etmişdir. Yəni göy, hava, torpaq, rənglər, səslər və s. şeylər yalnız illüziyalar və xəyallardan ibarətdir və yalançı - İlahi, insanların sadələşməsindən istifadə edərək, onları bu varlıqların mövcudluğuna inandırmağa çalışır. Bu şübhələr isə Dekartı skeptisizmə və inamsızlığa gətirib çıxardır. Dekartın fikrincə, məhz bu nöqtəyə çatmaqla, insan şübhələrdən keçərək, əsil fəlsəfi həqiqəti dərk edə bilər. Yəni, tutaq ki, biz Allahın, göyün, yerin, bizim özümüzdə bədənimizin olmasının və s. yoxluğuna şübhə etsək də, özümüzün yoxluğunu ehtimal belə etmirik. Buna görə də, Dekart : «mən düşünürəm, deməli mən varam, mən mövcudam» deməklə, düşünən varlığın mövcud olduğunu həqiqət kimi qəbul edir.

Klassik Alman fəlsəfəsi

XVII əsrdə siyasi fikrin mərkəzi İngiltərə, XVIII əsrin böyük bir hissəsində isə Fransa idisə, XIX əsrin başlanğıcından başlayaraq, bu sahədəki liderlik Almaniyaya keçir. Klassik fəlsəfənin ideal nümunəsi olan alman fəlsəfəsi çox ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Almaniyada fəlsəfi fikrin inkişafında ən yüksək zirvələrdən birini təşkil edən **klassik alman fəlsəfəsi ilk növbədə - İmmanuel Kant, Georg Vilhelm Fridrix Hegel, Lyudviq Andreas Feyerbaxın adları ilə bağlıdır**. Klassik Alman fəlsəfəsinin formalaşmasında **İohan Qotlib Fixtenin (1762 - 1814-cü illər) və Fridrix Vilhelm Şellingin də (1775 - 1854-cü illər)** çox böyük rolları olub.

İmmanuel Kant

Klassik Alman fəlsəfəsi **İ.Kantdan (1724-1804-cü illər)** başlayaraq, metafizikadan - subyektin və onun fəaliyyətdə olan təbiətinin öyrənilməsinə yönəldilməsinə doğru çox uğurlu bir yol keçmişdir. *Kant Prussiyanın şərqində - Keniqsberq şəhərində anadan olmuş və bütün ömrünü bu şəhərdə keçirmişdir. Onu klassik Alman fəlsəfəsinin və fəlsəfədə "tənqidçilik" istiqamətinin banisi hesab edirlər. Kant öz həyatında o dərəcədə dəqiq adam olmuşdur ki, digər adamlar hətta ona görə öz saatlarını belə düzəldərmişlər və o, həyatında cəmi bir dəfə - Russonun «Emil» əsərini oxuyarkən, bir neçə günlüyə evdən çölə çıxmamış, yəni öz həyat ritmini pozmuşdur (və bununla da şəhər əhlini böyük təşvişə salmışdır).*

İ. Kantın yaradıcılığı iki dövrə bölünür : 1-ci - "tənqidə qədərki" dövrün mərkəzində təbiətin fəlsəfi və kosmologiya ilə bağlı məsələləri durur.

2-ci - "tənqid dövrü" adlanır.

İ. Kant öz tədqiqat proqramını üç fundamental sual şəklində ifadə edir: "Mən nəyi bilərəm?", "Mən nəyə ümid edə bilərəm?" və "Mən nə etməliyəm?" Bu sualların həlli bizi əsas - dördüncü: "İnsan nədir?" sualına cavab verilməsinə gətirməli idi. Onun devizi: "Öz ağılından istifadə etməyə cəsarətin çatdır!" idi.

İ. Kantın əsərləri arasında onun 3 əsas əsəri "Xalis zəkanın tənqidi", Praktiki zəkanın tənqidi", "Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi" əsərləri xüsusi yer tutur:

İ. Kantın üç əsas əsərində əsas tədqiqat obyekti:	
"Xalis zəkanın tənqidi" (1781-ci il) :	- müasir təbiətşünaslığın əzəl, ilkin şərtləri,
"Praktik zəkanın tənqidi" (1788-ci il):	- əxlaq məsələləri,
"Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi" (1790-cı il):	- elmə və əxlaqa münasibətdə estetikanın sərhədləri aydınlaşdırılır.

İ. Kant biliyi 2 yerə: mükəmməl və qeyri - mükəmməl növlərə bölürdü. Səciyyəvi cəhəti dəqiqlik, zərurilik, ümumilik olan həqiqi elmi, Kant mükəmməl bilik hesab edirdi və bu cür bilik aprior xarakter daşıyırdı, yəni onu təcrübə vasitəsi ilə əldə etmək mümkün deyil.

İ. Kantın fəlsəfəsinin üç əsas hissəsi və onların hər birinə aid olan əsas əsər:	
Qnoseologiya:	- "Təmiz idrakın tənqidi" əsəri
Əxlaq :	- "Əməli idrakın tənqidi" əsəri.
Estetika :	- "İdrakın gücünün tənqidi" əsəri.

İ. Kanta görə, dünyadakı bütün şeylər aləmi insanın şüurundan asılı olmayaraq mövcuddur və onlar bizim hiss üzvlərimizə təsir göstərərək, onlarda müəyyən duyğuların yaranmasına səbəb olur.

İ. Kant ilk dəfə olaraq, fəlsəfədə idrakın predmet və üsulunu müəyyən edən - dərk edilən subyektin spesifikasiyasını nəzərdən keçirmişdir. Kanta görə, məhz subyektin idraki fəaliyyəti, insan ağılı və onların hədudlarının müəyyən edilməsi qnoseologiyanın (idrakın) predmetini təşkil etməlidir. İ.Kant «Təmiz idrakın tənqidi»ndə idrak prosesini təhlil etmiş və "a priori"¹ bilik anlayışını yaratmışdır ki, onun da mahiyyətini bizim aqlımızın, xarici aləm haqqında hisslərimiz vasitəsi ilə əldə edilən bilik, anlayışlar vasitəsi ilə dərk edilməsi təşkil edir ki, məhz onların köməyi ilə biz təcrübənin mahiyyətini başa düşürük.

İ. Kanta görə, hər bir fəlsəfi tədqiqat insanın idrak qabiliyyətinin və zəkasının tənqidi və tənqidi tədqiqatı əsasında aparılmalıdır. Məhz bu qabiliyyətin yoxlanılması metoduna - *tənqidi metod* və ya Kantın özünün onu adlandırdığı kimi, *transsensual¹ metod* deyilir. Bu metodun mahiyyətini predmetlərin və onların xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi deyil, idrakın özünün və onun növlərinin – idrakın *aprior* imkanlarının tədqiqatı təşkil edir. Transsensual subyektə biz - *insan və bəşəriyyət* kateqoriyalarını misal kimi göstərə bilərik. Kant dərk edən subyektin müstəqilliyini transsensual şüur adiandırırdı.

1. "a priori" - təcrübədən asılı olmayaraq, təcrübədən əvvəlki, təcrübədən kənar, əzəli.

2. Transsensualizm - idrakın təcrübədən asılı olmadığını, təcrübədən əvvəl yarandığını iddia edən idealist fəlsəfi nəzəriyyədir.

Kanta görə, bizim şüurumuzdan asılı olmayan "özündə şey" dünyası mövcuddur və o duyğu orqanlarına təsir göstərərək müxtəlif hisslər yaradır. Lakin bu bilik "özündə şey" haqqında olan bilik deyildir. Bu, ətraf aləmin hiss üzvləri vasitəsi ilə qavranılmasının bizim şüurumuzun formalarına: duyğulara, anlayışlara və mühakimələrə tətbiq edilə bilən tərəfləri, xassələri və münasibətləri haqqında bilikdir. Beləliklə də, **transsendentalı**¹ Kant **transsendentə**² qarşı qoyur (o, transsendentalı idrakın hüdudlarından kənarda, mümkün təcrübə xaricində qoyurdu.). Kant **özündə şeyləri hadisələrdən ayırmağa çalışırdı** və onlar təcrübə vasitəsi ilə verilə bilməzdi. Bizim üçün nə isə bir şey olan (fenomen), öz-özündə (noumen³) olan şeydən prinsipial surətdə fərqlənir. Hisslərlə qavranılan dünya - Kantda dərk edilən, hisslərimiz üçün əlçatmaz olan "şey özündə" dünyası isə dərk edilməzdir, çünki, bu dünya, yəni "şey özündə" Kanta görə məkan və zamanda yerləşmir və o, substansiya deyildir. Məkan və zaman subyektivdir və onlar subyektin qavrayışı məhsullarıdır.

Kant tərəfindən dünyanın biliklərimizə əl çatan olan "hadisələrə" və dərk edilməz "özündə şeylərə" bölünməsi:	
1. Hissi idrak:	- Hissiyyatla bağlı məlumatların ümumi və lazımlı xarakter qəbul etməsi bu cür baş verir : hissiyyatın iki aprior, təcrübəyə qədərki forması mövcuddur - məkan və zaman. Məkan xarici hissləri (duyğuları) sistemləşdirir, zaman - daxililəri. Kanta görə, onları təcrübə vasitəsi ilə əldə etmək olmaz, çünki onlar apriordur (əzəlidir), yəni ümumi və zəruridirlər. Kantın fikrincə ölçülər haqqında elm olan riyaziyyat da yalnız buna görə mövcuddur.
2.Dərrakə:	- Kant dərrakəni və onun hissiyyatla sintezini tədqiq edir və hissiyyatın dərrakənin kateqoriyaları (miqdar, keyfiyyət, münasibət və modallıq kateqoriyaları) ilə bu sintezi necə həyata keçirildiyini göstərir. Kateqoriyalar Kantda apriordur.
3. "Ağılın ideyaları"	- Kant ağılı tədqiq edir və metafizikanın bir elm olması sualına cavab verir. Ağıldan və onun kateqoriyalarından fərqli olaraq (onlar yalnız təcrübədə tətbiq olunurlar), dərrakə təcrübənin hüdudlarından kənara çıxır və təcrübənin sintezini total mükəmməlliyə, bitkinliyə gətirib çıxardır. Kant "ağılın ideyaları" anlayışını idrakın zəruri idealları kimi elmə daxil edir və burada üç cürə ideyalar yaranır - ruh, dünya və Allah haqqında.

1. Transsendental - təcrübədən asılı olmayan deməkdir.

2. Ttranssendent - idealist fəlsəfədə - təcrübə xaricində olan, dərk edilə bilinməyən deməkdir.

3. "Noumen" - idealist fəlsəfədə: "şey özündə", şeyin guya təcrübədən dərk edilə bilinməyən, hissən qavranıla bilinməyən mahiyyətidir.

Kanta görə, təcrübə və induksiya vasitəsi ilə zəruri və ümumi əhəmiyyətə malik olanı dərk etmək olmaz, yəni, təcrübəni nizama salan amil təcrübənin özündən doğula bilməz - bu qabiliyyət bizim tərəfimizdən dərk olunan şeylərdə (obyektdə) deyil, bizim öz daxilimizdə (subyektdə) olmalıdır. Sonralar Kantın idrak nəzəriyyəsidəki bu fikri, Kopernikin geosentrik nəzəriyyəsidəki inqilabi fikrinə bərabər tutulmuşdur.

Kantın fikrincə, şeylərin bizim tərəfimizdən idrakı məkan, zaman və səbəbiyyət kateqoriyalarını özündə əks etdirir. Kantın kateqoriyaları onlara uyğun olan mülahizələrdən törəyir. Kant mülahizənin on iki tipini hər birisi üç növdən ibarət olmaqla, dörd qrupa ayıraraq, mühakimə yürüdür:

Kantın mülahizələrinin mühakimələri:	
Mülahizə	Mülahizənin növləri:
1. kəmiyyət:	- ümumi, xüsusi, təkə;
2. keyfiyyət:	- təsdiqi, inkari, sonsuz;
3. münasibət:	- kateqorik, şərti, bölüşdürücü;
4. modallıq:	- problematik, assertorik, ¹ apodiktik. ²

Kantın kateqoriyalar cədvəli onun mülahizələrindən törəyir və buna uyğun olaraq o, dörd qrup kateqoriyaları fərqləndirir:

Kantın kateqoriyaları:	
Kateqoriyalar:	Kateqoriyaların növləri:
1. kəmiyyət:	- vəhdət, çoxluq, bütövlük.
2. keyfiyyət:	- reallıq, inkar, məhdudlaşdırma.
3. münasibət:	- məxsusluq və müstəqil mövcudluq, səbəb və nəticə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir.
4. modallıq:	- imkan və imkansızlıq, mövcudluq və qeyri-mövcudluq, zərurət və təsadüf.

Kantın fikrincə, bizim əqlimiz xarici aləm haqqındakı hisslər materiyasını məkan və zamanda qaydaya salır. Kanta görə, hisslərimizin səbəbi olan bu dünya, yəni *özündə şey məkan və zamanda yerləşmir və dərk edilməzdir*. Subyektiv qavrayışın məhsulları olan *məkan və zaman subyektivdir, onlar subyektin qavrayış məhsullarıdır*. (Məsələn, bu, mavi eynəkli adama hər şeyin göy rəngdə görünməsinə bənzəyir. Kanta görə, bu, subyektiv qavrayışda bütün qavranılan

1. Assertorik - fikir, mülahizə, mühakimə, xüsusiyyət, hansı ki, təcrübə və müşahidəylə təsdiq edilir.

2. Apodiktik - aydın-aşkar, şəksiz, şübhəsiz deməkdir.

şeylərin, əqlimizdə məkan eynəkləri taxırıq, guya məkanda hər şeyi gördüyümüzü düşünməyimizə bənzəyir.) Kant belə hesab edirdi ki, qavranılan bütün şeylərin həqiqəti olmalıdır. Lakin eyni zamanda o, iddia edirdi ki, bizim qavramadığımız hər hansı bir şeyin analogi olaraq həqiqi olduğunu qəbul etməyə bizim haqqımız yoxdur.

İdrak prosesi bir - birini rədd edən və hər biri həqiqi kimi sübut oluna bilən, əqli mühakimələr - antinomiyalar¹ doğurur. Kantın göstərdiyi antinomiyaların hər biri tezis və antitezisdən ibarətdir.

Kantın antinomiyalar haqqında təlimi : (tezis və antitezislər)	
1-ci antinomiya:	- tezis - «Dünya zamanda başlanğıca malikdir və yalnız məkanda məhduddur»
	- antitezis - «Dünya zamanda başlanğıca malik deyil və məkanda sonsuzdur. - antitezis - O, həm məkanda, həm də zamanda sonsuz»dur.
2-ci antinomiya:	- tezis - hər bir mürəkkəb substansiya sadə hissələrdən ibarətdir.
	- antitezis - hər bir mürəkkəb substansiya sadə hissələrdən ibarət deyildir.
3-cü antinomiya:	- tezis - iki növ səbəbiyyət mövcudur : biri təbiətin qanunlarına müvafiq gəlir, digəri azadlığa.
	- antitezis - təbiətin qanunlarına və azadlığa müvafiq gələn səbəbiyyət yoxdur.
	- antitezis - təbiətin qanunlarına müvafiq gələn səbəbiyyət mövcuddur.
4-cü antinomiya:	- tezis - mütləq zəruri varlıq mövcuddur.
	- antitezis - mütləq zəruri varlıq mövcud deyildir.

Əgər ağıl öz ideyalarını bilavasitə tədqiqatın predmetinə çevirmək istəyirsə, o zaman o, öz- özünü ziddiyyət təşkil edir ki, bu da Kantda **təmiz zəkanın antinomiyaları** kimi çıxış edir. *Qeyd etdiyimiz kimi, antinomiyalar - bir-birini inkar edən və eyni zamanda da bərabər sürətdə sübut oluna bilən fikirlərdir.* Məsələn, götürək 1-ci tezisi: Dünya zamanda və məkanda (sərhəddə) başlanğıca malikdir. Burada antitezis: dünya zamanda və məkanda sonsuzdur və s.

Kantın **əxlaq nəzəriyyəsinə** insan ən yüksək dəyər kimi götürülür. Hər hansı bir hərəkət ancaq o zaman əxlaqi hesab olunur ki, bu hamı üçün qanuna çevrilə bilsin. Kant hesab edirdi ki, hər bir cəmiyyət üçün əxlaqi qanunlar mütləq zərurət olmalıdır.

Kant iki "imperativ" in² olduğunu qeyd edirdi: 1) şərti imperativ (siz müəyyən məqsədə çatmaq istəyirsinizsə, bu - bu işləri görməlisiniz) və 2) qəti imperativ (yəni, müəyyən fəaliyyət tipi məqsədə münasibətsiz, qeyri şərtsiz, obyektiv olaraq zəruridir). Kanta görə yalnız bir "qəti

1. Antinomiya - eyni dərəcədə düzgün hesab edilən iki qanun, müddə, prinsip, kateqoriya arasındakı ziddiyyətdir.

2. İmperativ - idealist fəlsəfədə: qəti, qeyd-şərtsiz tələb; ümumi qanun deməkdir)

imperativ" var və bu qəti imperativ apriorudur. Kantın bu "qəti imperativ"inə görə, əxlaqda elə maksimumu əldə rəhbər tutaraq, hərəkət etmək lazımdır ki, sənin hərəkətinin əxlaq qaydası sonda ümumi qanuna çevrilə bilsin. Onun etik təlimi əsasən "Əməli idrakın tənqidi" (və ya qısa şəkildə - "Prolegomenlər...") əsərində nəzərdən keçirilmişdir. Kant əxlaq məsələsində utilitar¹ yanaşmanı qəbul etmirdi, çünki bu halda əxlaqın məqsədləri burada onun özündən kənarda hesab olunurdu. Kantın fikrincə, bütün əxlaqi anlayışlar öz mənşəyinə görə apriorudur və o, nə teologiya, nə də başqa bir şeylə şərtlənmir. Kanta görə, qanun əqlin əmridir, əxlaqın mahiyyəti isə qanun anlayışından çıxarılmalıdır.

Kantda əxlaqi dəyərlər insanın borc hissindən çıxış edərək fəaliyyət göstərir, lakin onları təkcə insanın təbiətində və yaşadığı şəraitdə deyil, əksinə, aprioridə - təmiz idrakın anlayışlarında axtarmaq lazımdır. İnsanın borc və ləyaqəti ilə bağlı məsələdə, əlbəttə ki, ləzzət və həzz içində keçən həyatın heç bir qiyməti yoxdur. Əsil insan o şəxsdir ki, həzz xatirinə deyil, özünün insanlıq borcunu başa düşərək yaşayıb, fəaliyyət göstərsin, öz-özü üzərində yüksəlməyi bacarsın. Kantın qəti imperativinə görə, məsələn, *hamının borc pul alması, pul qutlığına gətirib çıxarda bilər*. Qəti imperativ tərəfindən həmçinin oğurluq, adam öldürmək və s. işlər də pis hərəkətlərdir. Deməli, qeyd etdiyimiz kimi, əxlaqın mahiyyəti mütləq qanun anlayışından çıxarılmalıdır.

Georq Vilhelm Fridrix Hegel

Alman filosofu Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770 - 1831-ci illər) obyektiv idealizmin nümayəndəsi, klassik alman fəlsəfəsinin 2-ci görkəmli nümayəndəsi olub, bütövlükdə dünya fəlsəfi fikrinin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. XIX əsrin sonunda Şimali Amerika və Avropanın bütün aparıcı filosoflarının əksəriyyəti və hətta K.Marksın özü də gəncliyində hegelçi olmuşdur. Hegel ömrü boyu fəlsəfəni tədris etmiş və akademik filosof olmuşdur. O, Nürnberq gimnaziyasının direktoru, 1818-ci ildən - əvvəlcə Berlin universitetinin professoru, sonra isə oranın rektoru olmuşdur. Onun əsas əsərləri sırasında "Ruhun fenomenologiyası" (1807), "Məntiq elmi" (1812-1816) və "Hüququn fəlsəfəsi" (1821) əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

Hegel "Məntiq elmi" əsərində dialektikanın ən mühüm qanun və kateqoriyalarının təhlilini vermiş, dialektikanın, məntiqin və idrak nəzəriyyəsinin vəhdəti haqqında tezisi əsaslandırmışdır. Hegelin fəlsəfəsinin əsas istiqamətləri sırasında inkişaf prinsipinin yalnız ideal hadisələrə şamil edilməsini, aləmin və idrakın inkişafının başa çatmasının etiraf edilməsini, dialektikanın mistikləşdirilməsini, mövcud şəraitlə barışmaq və ona bəraət qazandırmağı, Prussiya monarxiyasının cəmiyyətin inkişafının zirvəsi hesab edilməsini və s. göstərmək olar. Hegelin idrak nəzəriyyəsində Kantın "şey özündə" və hadisələr dualizminin tənqidi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hegelin fəlsəfənin inkişafına verdiyi ən böyük töhfə ilk növbədə dialektik metodun hazırlaması ilə bağlıdır. Dialektika altında burada inkişaf nəzəriyyəsi nəzərdə tutulur ki, onun da əsasında əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi durur. "Ziddiyyət həqiqətin meyarıdır, ziddiyyətin yoxluğu - yanlış fikrin meyarıdır" - bu tezis Hegelin 1801-ci ildə müdafiə etdiyi dissertasiyada hegelçi dialektikanın dərk edilməsinin əsas qayəsini təşkil edir. Hegeldə ziddiyyət bir-birini inkar edən və eyni zamanda bir-birini şərtləndirən ziddiyyətlərdir. O, bütün

1. Utilitarizm - etikada eqoizmə, fərdiyyətçiliyə, mənfəətpərəstliyə əsaslanan burjua cərəyanıdır.

dünyada baş verən proseslər arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu vurğulayırdı. Hegeldə anlayışlar və kateqoriyalar qarşılıqlı surətdə biri digərinə keçir, belə ki, inkişaf prosesində imkan gerçəkliyə, miqdar (say) - keyfiyyətə, səbəb - nəticəyə keçir və geri. O, əks kateqoriyaların: forma və məzmunun, mahiyyət və təzahür, təsadüf və zərurətin, səbəb və nəticənin və s. birliyini vurğulayır. O, bu cür "cüt kateqoriyaların" daxili ziddiyyətini, qarşılıqlı surətdə birinin digərinə keçməsinə göstərir. Hegelin kateqoriyaları rəvan və üzvi surətdə bir-birinə keçirlər.

Dialektikin əsas qanunlarının açılışı Hegelə aiddir: 1) miqdar - keyfiyyət dəyişiklikləri qanunu, 2) əksliklərin qarşılıqlı surətdə bir - birinə keçməsi qanunu və 3) inkarın inkarı qanunu. Kateqoriyaların dialektikası vasitəsilə o, dialektikanın əsas qanunlarının fəaliyyət mexanizmini araşdırır.

Hegel dialektikasının əsas qanunları:	
1. Miqdar - keyfiyyət dəyişiklikləri qanunu:	- Hegelə görə, hər hansı bir şey öz keyfiyyəti sayəsində mövcuddur, keyfiyyətini itirərən zaman isə şey artıq özü olmur (yəni başqa şeyə çevrilir). Kəmiyyət - varlıq üçün xarici müəyyənlikdir, o, varlığı say (miqdar) tərəfdən xarakterizə edir. Ev, Hegelin fikrincə, daha böyük və ya daha kiçik olmasından asılı olmayaraq ev olaraq qalır, qırmızı da daha işıqlı və ya daha tünd olmasından asılı olmayaraq, qırmızı qalır.
2. Əksliklərin qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi qanunu:	- Ziddiyyətlərin qarşılıqlı surətdə bir - birinə keçməsi, Hegelə özünü inkişaf (daxili səbəblərdən törəyən inkişaf) ideyasını əsaslandırmağa imkan verir, çünki əksliklərin vəhdəti və mübarizəsində o inkişafın əsas mənbəyini görürdü.
3. İnkarın inkarı qanunu:	- İnkarı inkar qanununda Hegel təkcə mütləq ideyanın deyil, həm də hər hansı bir şeyin irəliləyən inkişafını görmüşdü. Hegelin fikrincə, fikir tezis formasında əvvəlcə ehtimal olunur, sonra antitezis kimi özünə qarşı qoyulur və nəhayət, sintezləşdirilmiş ən yüksək fikirlə əvəz olunur.

Hegel dialektikanı idrak prosesinə daxil edir. Onun üçün həqiqət bir dəfəlik və həmişəlik verilmiş, mütləq doğru cavab deyil, bu bir prosesdir. Hər növbəti pillə əvvəlkidən daha zəngin və daha konkretir. O, özündən əvvəlki məzmunun bütün zənginliklərini saxlayaraq, əvvəlki pilləni inkar edir, lakin bunu elə edir ki, oradakı bütün qiymətli nə varsa itməsin. O, özündə bütün əldə olunanları toplayaraq, zənginləşdirir.

Lakin F.Engels "Lyudvig Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu" əsərində Hegelin fəlsəfi sistemi ilə onun dialektik metodu arasında ziddiyyətin mövcud olduğunu göstərir. Hegel tərəfindən onun sistemində elan edilmiş ümumi və arası kəsilməyən inkişaf ideyası həyatda özünü doğrultmadı.

Onun fəlsəfi sistemində *mütləq ideyanın başlanğıcının olması fikri, inkişafın sonunun olması* haqqındakı fikri özündə ehtiva edirdi, bu isə *inkişafın dialektik ideyasının əbədi və sonsuz olduğu* fikri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Hegelin dialektik metodu keçmişə yönəlmişdi, çünki o bəşəriyyətin artıq keçmiş olduğu yolu əks etdirən fəlsəfi sistemin tələblərinə tabe edilmişdi - yəni, müasir dövr Hegeldə *mütləq ideyanın inkişafının son pilləsini* təşkil edirdi.

Hegelə görə varlıq (yəni real aləm) və təfəkkür (ideya, anlayış, ruh) eyniyyət təşkil edir və bu eyniyyəti o mütləq ideyanın öz-özünü dərk etməsi prosesi kimi nəzərdən keçirirdi. Hegelin mütləq (obyektiv) idealist sisteminə görə, bütün dünyada baş verən hadisələrin əsasında ruhi və şüurlu başlanğıc - "mütləq ideya", "dünya zəkası" ("dünya ruhu") durur və bu aktiv başlanğıcın fəaliyyəti öz - özünü dərk etməkdən ibarətdir.

Hegel öz fəlsəfə sistemini bu cür nəzərdə tuturdu:

Hegelin fəlsəfə sisteminin (mütləq ideyanın) inkişaf istiqamətləri:	
1. Məntiq :	- ideyanın öz xüsusi, "xalis təfəkkür" aləmində inkişaf etməsi (özünü özgələşdirərək yaradır). - mütləq ruh - o "özündə" necə mövcuddur , və ya məntiqin predmetini təşkil edən, "özündə ideya".
2. Təbiət fəlsəfəsi (naturfəlsəfə) :	- təbiət inkişaf etmir. Mütləq ideya təbiətin ruhi mahiyyətini təşkil edən məntiq kateqoriyalarının öz inkişafının yalnız xarici təzahürüdür və onlar əksliklər kimi mövcuddur.
3. Ruh fəlsəfəsi (fəlsəfi əql, idrak) :	- ideyanın təfəkkürdə və tarixdə (ruhda) inkişafı. Bu mərhələdə mütləq ideya yenidən öz - özünə qayıdır və insan şüurunun və fəaliyyətinin müxtəlif növlərində öz məzmununu dərk edir. Ruhun mahiyyəti– azadlıqdır. «Ruh özündə varlıqdır». Ruhun tarixi inkişafında üç mərhələ olmuşdur: Şərq, yunan - roma və alman mərhələləri.

Hegelə görə, fəlsəfənin dərk etməli olduğu həqiqət, elmi bilik aşağı pillədən getdikcə daha yüksək pillələrə qalxır, lakin heç vaxt elə bir nöqtəyə çatmır ki, burada mütləq həqiqət deyilən şeyi taparaq, daha irəli getmək mümkün olmasın və burada elm üçün ancaq mütləq həqiqəti seyr etməkdən başqa bir iş qalmasın. İdrak kimi tarixdə də ideal və mükəmməl cəmiyyət, mükəmməl dövlət ancaq xəyalda mövcud ola bilər. Tarixi inkişafda hər bir pillə zəruridir və tarixin gedişində bir - birini əvəz edən bütün ictimai qaydalar, ancaq bəşər cəmiyyətinin aşağı pillədən yüksək pilləsinə sonsuz inkişafının keçici pillələrindən ibarətdir. "Bu pillə öz yerini daha yüksək pilləyə verməyə məcburdur, o da habelə öz növbəsində süqut edir və məhv olur."

Dünyanın əsasında Hegel təkcənin deyil, bütöv, tamın durduğunu iddia edir və onu varlıqdan, sadə substansiyadan fərqləndirir, onu mürəkkəb sistem (orqanizm) sayırdı. Hegel bütövü, tamı - Mütləq adlandırırdı, Mütləq isə - ruhdur. Məşhur rus filosofu V.A.Solovyov Hegelin "mütləqin mahiyyəti" ideyasını bu cür şərh etmişdir: "Hegelə görə allah ancaq filosofluq edən əqlidir. Bu əql yalnız mükəmməl fəlsəfədə özünün mütləq kamilliyinə çatır".

Məkan və zamanı isə o ancaq bütövün tərəfləri hesab edir və qeyd edirdi ki: «gerçək olan hər şey əqlə uyğundur, əqlə uyğun olan hər şey gerçəkdir» və inkişaf prosesində əvvəllər gerçək olan hər şey qeyri - gerçək ola bilər, yəni köhnə, dünənki gerçəkliyin yerini yeni, yaşamağa qadir gerçəklik tutur (F. Engels).

Hegel "tərəqqinin" (yeniliyin) tərəfdarı kimi (tezis):	
Liberalizm (tezis):	- zəkani ənənədən yuxarıda, - fərdi cəmiyyətdən yuxarıda qoyurdu.
Konservatizm (antitezis):	- mühafizəkarlar ənənəni zəkadan yuxarıda, - cəmiyyəti (dövləti) isə fərddən yuxarıda qoyurdu.
Hegelin tezisi (sintez):	- liberalizmin və konservatizmin dialektik sintezini tapır : - Hegelə görə, ənənə zəkalıdır, - fərd isə - təbiətən sosialdır (içtimaidir).

Hegel həm subyekt (insanı), həm də obyekt passiv yox, reallıqda bir - birlərini qarşılıqlı olaraq konstruksiya edən substansiyalar kimi qəbul edir və bu prosesdə mərkəzi rolu təcrübəyə verirdi. Empirik ənənələr çərçivəsində təcrübə hər şeydən öncə hissi təcrübə kimi başa düşülür və Hegelin də empirizmi, obyekt donmuş və statik reallıq olaraq nəzərdən keçirmir. *Hegel "Ruhun fenomenologiyası" əsərində* həm subyektin şüurunu, həm də obyekt "hərəkətə" gətirir. O, öz məxsusi təcrübəmizi (yaşadığımız, keçdiyimiz yolu) həqiqət və həyat kimi, bunu bir təcrübə kimi qəbul edir ki, bunu da bizim hər birimiz özümüz keçməli və ona malik olmalıyıq. Hegel şüurun (ruhun özünüdərkə olaraq) yolunu 2 səviyyədə göstərir: 1. fərdin şüurunun hissi təcrübənin ən sadə forması olan qavramadan fəlsəfi (mütləq) biliyə gedən yol kimi. 2-ci yol, antik Yunanıstandan başlayan və Napoleon zamanəsində başa çatan insani (bəşəri) tarixin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Hegel bu əsərində tarixi təcrübənin müxtəlif fazalarını Ruhun inkişaf mərhələləri kimi nəzərdən keçirir. Hegelə görə, hər bir fərd ruhun inkişaf prosesini qısaldılmış formada yaşayır və biz çox vaxt yaşadığımız yola nəzər salaraq, müxtəlif çətinlikləri necə dəf etdiyimizi xatırlayır və nöqsanlarımızı başa düşərək, irəliyə doğru hərəkət edirik. Başlanğıc ("hissi səhihlik") və son arasında uzanan bu həyatı prosesdə insanlar sanki yaşadıklarını bir də xatırlayır, bu günkü təcrübələrindən çıxış edərək, əvvəlki həyat yollarına və burada buraxdıqları səhvləri nəzərdən keçirirlər ki, bunun da çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Hegelə görə, insan bilavasitə gördüyü və ya eşitdiyi şeylərə çox vaxt "əmin" ola bilər. Lakin, təcrübə ayrıca şeylərin birbaşa passiv hissi qavrayışı kimi təsvir oluna bilməz. Hər hansı bir şeyin anlayışına malik olmadan, biz onu görə bilərikmi - yəni biz konkret bir şeyin nə olduğunu, nə üçün istifadə olunduğunu və s. bilmədən, onu qavraya bilərikmi?

Hegelin fikrincə, hər bir insan əsl biliyi əldə etməzdən öncə, nəyin əsl bilik olduğunu müəyyənləşdirməlidir, yəni hər hansı bir bilik kimi qəbul etdiklərimiz, hissi təcrübənin köməyi ilə yoxlanılmalıdır. Lakin o, bu şərtin reallaşdırıla bilməyəcəyini güman edirdi, çünki bu biliyin yoxlanılmasını tələb edən hər bir epistemoloji¹ nöqteyi-nəzərin özü də bir bilikdir. Eyni zamanda o iddia edirdi ki, biz həmişə daha düzgün təsəvvürə aparan yoldayıq, lakin mütləq bilik əlçatan deyildir. Hegelə görə, idrak prosesini başlamazdan öncə bilik axtarmaq, suya girmədən üzməyi öyrənməyə çalışmaq kimi absurddur.

Hegel idrakı bir fenomen kimi, yəni yaranmaqda olan idrak kimi təsvir edir. Fəlsəfə adı idrakın sadə formalarından, yəni, bizim hər hansı bir şeyi "burada" və "indi" qavramağımızdan başlamalıdır. Hər bir insan yaşadığı dövr ərzində müəyyən "əsasların sarsılması" (yəni, həyat

1. Epistemoloji - namə, məktub; məktub şəklində yazılmış ədəbi əsər.

yolunda səhvlərin buraxılması) anlarını yaşayır. Təcrübə yolu ilə biz şüurun bu formasının tənqidi analizi vasitəsi ilə, buraxdığımız nöqsanları görə bilirik. Həqiqət əvvəlcədən hazır olan nəşə bir şey deyil, o, mütəhərrik, axıcı bir prosesdir. Bizim yaşadığımız dünya ölü şeylərdən ibarət deyildir və burada baş verən hər bir şey cəmiyyət (biz) tərəfindən, bəşəriyyətin öz məxsusi fəaliyyətinin məhsulu kimi qurulur və dünyanın bizim öz fəaliyyətimizin nəticəsi olduğunu dərk etdikdən sonra, biz bütün baş verənlərə görə məsuliyyət daşdığımızı başa düşürük. Hegelin "bədbəxt şüur" adlandırdığı insan, öz ideallarını gerçəklikdə reallaşdırma bilməyən və uğursuzluğa düşərək olan şəxsdir. Biz ancaq mövcud nizamın nə üçün məhz bu cür və başqa cür ola bilməyəcəyini dərk etdiyimiz zaman ağıllı oluruq.

Hegelə görə, tarix bir-birindən təcrid olunmuş hadisələrin yığını olmayıb, təəssüratların təhlil etmə, düşüncəsi prosesidir və onun vasitəsi ilə bəşəriyyət adekvat əsasla "barmaqlarını toxunduraraq" gələcəyə yol axtarır. Tarixin köməyi ilə insan özü olur və özünü retrospektiv (keçmiş təsvir edən) olaraq başa düşür. Əlbəttə ki, bu işdə insanların müxtəlif dövrlərdəki dünya haqqında öz əvvəlki fundamental təəvvülərinə istinad etməsi gərəkdir.

Hegel Ruhu özündə varlıq adlandırır və onun tarixi inkişafında 3 mərhələnin olduğunu qeyd edirdi: 1) şərq, 2) yunan - roma, 3) alman. Şərq fəlsəfəsi, onun mədəniyyəti əsrlər boyu - Antik dövrdən başlayaraq, Avropanın bütün tanınmış filosoflarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin Hegelin onlardan əsas fərqi onda idi ki, o, bir fəlsəfə tarixçisi kimi, o dövr üçün mövcud olan bütün bilikləri (onun nəzəriyyəsidəki bəzi məhdudiyyətlərə baxmayaraq) elmi və tarixi baxımdan təhlil etmişdir.

Hegelin sistemində Mütləq ruh öz inkişafında uşaqlıq, gənclik və qocalıq mərhələlərini keçmişdir. Keçilmiş tarixi mərhələlərin sintezində o, Şərqi bu yolun başlanğıcında qoyur. Nəticədə, Hegeldə Şərq ruhu fikir haqqında dərinlən düşünməyə qadir olmayan bir şey kimi təqdim edildiyindən, fikir bu tənqiddin predmeti (obyekti) ola bilməz. O, hətta : "Şərq fikrini fəlsəfə tarixindən çıxarmaq lazımdır" ideyasını irəli sürərək, öz məntiqinin məntiqsizliyini bir daha sübut edir, çünki Şərq fəlsəfi fikrini və mədəniyyətini inkar etmək ən azından bilərəkdən tarixi gerçəkliyi danmaq, onun nailiyyətlərini görməməzliyə qoymaq və ya millətçilik (xristianlıq) çirkəbinə yuvarlanmaq deməkdir. Qərb inkişaf yolunun üstünlüyü ideyasının təsiri altında olan və buna pərəstiş edən Hegel, məhz Yunanıstanı əqli inkişafın başında qoyur. Lakin bir çox Qərb alimləri kimi, Hegel də tarixi tərəqqinin məhz Şərq - Qərb qarşılıqlı zənginləşməsinin məhsulu olduğunu (çünki bu bir əsrin və bir millətin işi deyil) anlamaq və ya anlamaq istəmədiyini sübut edir. Hər halda o, Qərbin Şərq sivilizasiyasından üstün olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. N.İ.Konrad isə özünün "Qərb və Şərq" kitabında çox haqlı olaraq, əzəldən qabaqcıl və ya geridə qalmış xalqların olmadığını qeyd edir. Dünya xalqları tarixin müxtəlif dövrlərində öz inkişaflarında müxtəlif sürətlə inkişaf etmişlər və buna görə də, Konrad heç kimin özünü digərlərindən üstün hesab etməyə haqqının olmadığını iddia edirdi.

Bütün xristian dünyasına pərəstiş etməsinə baxmayaraq, Hegel dünya mədəniyyətində və tarixində mövcud olan varisliyi əlbətdəki inkar edə bilmir. Lakin bu məsələdə də o, üstün mövqeyi məhz Qərbin ayağına yazır. Məsələn, o, ümumdünya tarixində azadlıq ideyasına toxunaraq, qeyd edir ki: "Şərq bilir və bilirdi ki, bir nəfər azaddır, yunan və roma dünyası bilir ki, bəziləri azaddır, alman dünyası bilir ki, hamı azaddır. Ümumdünya tarixində bizim gördüyümüz birinci forma despotizm, ikincisi demokratiya, üçüncüsü isə monarxiyadır". Almaniyada Hegelin dövründə, monarxiya idarəetmə sistemləri içərisində ən yaxşısı hesab edildiyindən, bu sahədəki inkişafın aşağı pilləsində Hegel Şərqi (onun despotizmi ilə), ən yuxarı pilləsində isə almaniyalı (onun monarxiya idarəetməsi ilə) qoyur.

Lüdviq Feyerbax

Lüdviq Andreas Feyerbax (1804 - 1872) klassik alman fəlsəfəsinin sonuncu görkəmli nümayəndəsi olub, fəlsəfi fikrin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. O, «Ölüm və ölümsüzlük haqqında fikirlər» (1830-cu il) əsərində ruhun ölməzliyini inkar etmişdir. Onun bu əsərin müəllifi olduğu bəlli olduqda o, müəllimlik hüququndan məhrum edilmişdir. 25 il kənddə yaşayaraq, bütün diqqətini elmi işlərə yönəltdiyindən o, «kənd filsofu» adını qazanmışdır. Feyerbax Berlində Hegelin mühazirələrini dinləmiş, sonralar isə qarşısına Hegelin təlimini inkar etməyi məqsəd qoymuş (o, Hegeli ruhu təbiətdən üstün tutduğu üçün tənqid etmişdir) və onun əsas məqsədi fəlsəfi fikri «ölmüş ruhlar dünyasından canlı ruhlar dünyasına» qaytarmaq olmuşdu.

Feyerbaxın təlimi K.Marksa və F.Engelsə çox böyük təsir göstərmişdi. Feyerbaxın fəlsəfəsinin elmi analizi F.Engelsin "Lyudviq Feyerbax və klassik fəlsəfənin sonu" əsərində (1888) verilmişdir. Əvvəlcə, K.Marks tələbə olarkən Feyerbaxın mühazirələrini dinləmiş, sonra isə, Feyerbax həyatının son dövrlərində özü marksist mövqelərə keçmişdir.

Feyerbaxın fəlsəfi fikirlərinin inkişafı, ən yaxşı, onun özü tərəfindən təsvir edilmişdir: *"Allah mənim birinci fikrim idi, ağıl - ikinci, insan - üçüncü və son. İlahinin subyekti - ağıldır, ağılın subyekti isə - insandır"*. Teologiyanın (ilahiyyatın) öyrənilməsindən o, Hegel fəlsəfəsiylə maraqlanmağa, ondan isə - idrak nəzəriyyəsində sensualizmə və dində antropoloji nöqtəyi - nəzərə keçir. Feyerbax əmin idi ki, hissiyyat - həqiqi biliyin vahid mənbəyidir. Feyerbaxın mənəvi inkişafında etikaya və dini problemlərə maraq həmişə üstünlük təşkil etmişdir və onun fəlsəfəsinin bu tərəfi idrak nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələlərdə daha tam və dolğun işlənmişdir.

Feyerbax «varlıq», «təbiəti», «materianı», «gerçəkliyi» və «reallığı» öz mahiyyətinə görə eyni anlayışlar hesab edirdi. Təfəkkürün varlığa münasibətini o insanın mahiyyəti ilə izah etməyə çalışır və onun yalnız insana xas olduğunu iddia edirdi, çünki canlı varlıqlar arasında o ancaq insanın əsil düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu iddia edirdi.

Feyerbax təbiəti əbədi, məkan və zamanda olan varlıq hesab edir, məkan və zamandan kənarda isə heç bir reallığın olmadığını qeyd edirdi. Onun fikrincə, təbiətsiz məkan və zaman mövcud ola bilməz, çünki, məhz məkan və zaman hər cür varlığın əsas şərti, insan təfəkkürünün və fəaliyyətinin əsasıdır. Təbiətin məhsulu olan insanlar məhz onun üzərində yaranıb, inkişaf etmişdirlər.

Feyerbaxın əsas xidmətlərindən biri, Hegel kimi, onun da teoloji məsələlərə xüsusi diqqət yetirməsi olmuşdur. Hegelin dini baxışlarını tənqid edən Feyerbax qeyd edirdi ki, Hegelin fəlsəfəsindən imtina etməyən, teologiyadan da imtina etməyəndir. Dinlə bağlı məsələlər xüsusilə onun "Xristianlığın mahiyyəti" (1841) və "Dinin mahiyyəti haqqında mühazirələr (1851) əsərlərində öz əksini tapmış və o, burada Hegelin fəlsəfəsini "başından ayaqları üstə" qoymağa cəhd göstərməsidir. Feyerbax idealist fəlsəfəni və dini tənqid edir və öz əsərlərində geyd edirdi ki, əgər din insanlara ölümdən sonra xilas olmağı vəd edərsə, fəlsəfə dinin bu vədini məhz bu dünyada yerinə yetirməyə çalışır. Əgər, dinin əsasında etiqad və ehkamlar durursa, fəlsəfənin əsasında ağıl durur. Feyerbaxa görə, din dərin psixoloji köklərə malikdir və dində insanın təbiət və sosial qüvvələr qarşısındakı zəifliyi öz əksini tapıb, yəni din insanın həyatdakı çətinliklərinin, iztirablarının və ümidlərinin, təmin olunmamış arzularının və bununla bağlı həyəcanlarının ifadəsidir.

Feyerbax insanda və bəşəriyyətdə məlum dini dünyagörüşün tədricən hansı yolla formalaşdığını göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun fikrincə, həqiqi və real olan

yalnız hissiyyatla dərk ediləndir - təbiətdən və insan şüurundan kənarda hissən qavranılmaz, dərkedilməz heç bir mahiyyət yoxdur. Dini inamın Kant postulatlarını ¹ - Allah, iradə azadlığı, ruhun ölməzliyini - Feyerbax artıq bir şey hesab edirdi. O, onlara qarşı "bu dünya ilə kifayətlən" formulunu irəli sürür - yəni, ateizmə və naturalizmə meyl edir. Eyni zamanda o dinin psixoloji və tarixi mənşəyinin anlanılmasında XVIII əsr "ateistlərilə" kəskin fikir ayrılığına malik idi. Məsələn, XVIII əsrdə Volter, Qolbax və bir çox digər bu cür məşhur filosof - maarifçilər arasında belə bir baxış hökmranlıq edirdi ki, din onun tarixi formalarında, bir tərəfdən yalnız avamlığın və mövhumatın məhsulu, digər tərəfdən isə siyasi məqsədlər naminə şüurlu mistifikasiyanın məhsuludur. Feyerbax bu kobud baxışlara qarşı dini hislərin və təsəvvürlərin psixogenenezisinin təsvirini qoyur (psixogenenezis - insanda ruhi fəaliyyətin və ya psixi həyatın - hislərin, nitqin, düşüncələrin, yaddaşın, iradənin və s. - yaranması və inkişafıdır.)

Feyerbax Allahı real varlıq hesab etmir, təbiəti birinci, ruhu isə ikinci hesab edirdi. O, İlahi ruhu sadəcə insan qəbilinin, zəkasının məhsulu hesab edir və insanda bu düşüncənin formalaşmasının bir-neçə mərhələdə baş verdiyini göstərirdi. Birinci mərhələ, təbiət qüvvələrindən asılı olduğunu dərk edən qədim insanın bu qüvvələri hansısa yolla ram etmək zərurətini dərk etməsi, insanların təbiətlə dialoqa girməyə cəhd göstərməsi dövrüdür. Sonrakı mərhələdə insanlar dərk edirlər ki, göylərə ucalan Allah insanların özündən aralanan öz mahiyyətləridir. Lakin bu heç də dindən imtina edilməsi deyil, onun insanların dininə çevrilməsidir. Feyerbaxın fikrincə, getdikcə İlahi varlıqda insan qəlbinin mahiyyəti öz əksini tapıb, üzə çıxmağa başlayır və bu proses öz zirvəsinə xristianlıqda, dini - fəlsəfi baxımdan ən yüksək zirvəyə isə - əvvəlcə bu prosesi nəzəri cəhətdən işıqlandıraraq, bu işə xidmət edən xristian ilahiatçıları Müqəddəs Avqustinin (354 - 430-cu illər) və Foma Akvinskinin (1225 - 1274-cü illər), sonda isə Hegelin fəlsəfəsində çatır. Hegelin fəlsəfəsini tənqid edən Feyerbax qeyd edirdi ki, onun fəlsəfəsindən imtina etmədən, teologiyadan imtina etmək mümkün deyil. Özünün **antropoloji (yunanca antropologiya - insan haqqında, insanın yaranması və inkişafı haqqında elm deməkdir)** materializmini əsaslandırmağa çalışan Feyerbax, "Xristianlığın mahiyyəti" əsərində qeyd edirdi ki, təbiət əzəli olaraq, hər hansı bir fəlsəfədən asılı olmayaraq, real dünyamızda mövcuddur və bizim təxəyyülümüzün məhsulu olan İlahi qüvvələr məhz bizim öz mahiyyətimizin əfsanəvi inikasından başqa bir şey deyildir. Feyerbax təbiəti yeganə gerçəklik, insanı isə təbiətin məhsulu və təkamülün yekunu hesab edirdi. Feyerbax dini məhəbbəti real məhəbbət hesab etmir və allahın deyil, yalnız insanın məhəbbətə layiq olduğunu iddia edirdi.

İnsanlar ən qədim dövrlərdən özünün "Mən"inin ən yaxşı tərəflərini - öz fikir, hiss və arzularını - ilahi reallıqlarla bağlayırdılar. Bu cür ruhlandırılmaya və bəşəriyyətdə şəxsi idealların ilahiləşdirilməsinə impuls kimi, mövcud vəziyyətlə - nə cür olmalıdır arasındakı kəskin ziddiyyət səbəb olmuşdur. İnsanlar öz təxəyyüllərində dini baxımdan xoşbəxtliyin təmin edilməsinə cəhd edir, onların özləri tərəfindən yaradılmış Allahları fəvqəlbəşər mahiyyətlər kimi dərk edir, lakin bu zaman ilahi və bəşəri olanın qarşı - qarşıya qoyulması, illüziyalara əsaslanırdı. Bununla belə dinin tarixi rolu çox böyük idi, çünki o qədim dövrlərdə biliyin, incəsənətin və praktiki fəaliyyətin bütün sferalarını birləşdirərək, bəşəriyyətin ən yaxşı idealarını və hislərini özündə təcəssüm edirdi. Feyerbax görə, din artıq öz rolunu oynayır: biz elmi yolla dinin əsasını təşkil edən metafizik illüziyanı dərk etmişik, dini hadisələrin sirri tapılmışdır, dinin ideoloji tərəfi öz mövcudluğunun mənasını itirib. Onun emosional əsası da getdikcə öz əhəmiyyətini itirir. Dini ehtiyaclar Feyerbaxa görə, arzuların və idealların təmin

1. Postulat - riyaziyyatda, məntiqdə: sübutsuz olaraq əsas götürülən müddəə, fərziyyə.

edilməsinin qeyri-mümkünlüyündən irəli gəlirdi, amma elmlərin, incəsənətin və həyatın sosial formalarının inkişafı nəticəsində bu ideallar tədricən həyata keçib, reallaşır və din keçmişdə malik olduğu o müsbət mənasını və rolunu itirir və onun fikrincə, bəşəriyyət gələcəkdə Allahların köməyi olmadan da xoşbəxt və mənəvi cəhətdən təmiz olmaq sənətinə yiyələnəcəkdir. Feyerbax deyirdi ki: "İnsanın dünyagörüşü nə qədər məhduddursa, o nə qədər tarixlə, təbiətlə və fəlsəfəylə az tanışdırsa, onun öz dininə bağlılığı da bir o qədər səmimidir."

Feyerbaxın yaratdığı antropoloji materializmdə qüsurlu cəhətlərdən birini, onun öz fəlsəfəsinin əsası kimi götürdüyü - insanın yaşadığı dünyadakı yeri və rolunun sona kimi açıqlanmaması və buna görə də teoloji fəlsəfədəki eyni mücərrəd insandan heç nə ilə fərqlənməməsi tutur. Feyerbaxın insanı dünyaya ana bətnindən deyil, monoteist dinlərin allahından nəşət etmişdir (baramadan çıxan kəpənək kimi).

Feyerbaxa görə, insanın ilahiliyi yalnız "Mənlə Sənin" dialektikasında (insan başqası üçün Allah olmalıdır) təzahür edə bilər. İnsanlar arasındakı münasibətlərin əsasını və həyatın mənasını qadınla kişi arasında məhəbbət hissi tutmalıdır və burada digərinə məhəbbətdə sevən və sevilənin mövcudluğu faktı özünü büruzə verir. Onun fikrincə: "Məhəbbət olmayan yerdə həqiqət də yoxdur" və hər bir insan üçün obyekt rolunda birinci yerdə məhz digər insan çıxış etməlidir.

Feyerbaxın aforizmləri ¹ (antropologiya ilə bağlı):
- Dünya boş - bekar adam üçün heçdir.
- Ən uca və ən dərin sevgi, ana sevgisidir.
- Heç bir şey olmamaq və heç bir şeyi sevməmək, eyni şeylərdir.
- İnsan dinin başlanğıcı, insan dinin ortası və insan dinin sonudur.
- İnsan üçün insan gözəlliyi gözəlliklərin ən yaxşısıdır.
- İnsanı tanımaq üçün onu sevmək lazımdır.
- İnsan yalnız öz qüvvəsinə inandığı vaxt istədiyinə nail olur.
- Nə qədər çox yaxşı kitabla tanış olsan, birlikdə olmaqdan zövq aldığın insanların sayı o qədər azalacaq.

Feyerbaxın idrak nəzəriyyəsi sensualist ² mövqedə dururdu - yəni, bizim real dünyanı, gerçəkliyi hisslərimiz vasitəsi ilə qavramağa əsaslanırdı. Feyerbaxa görə, hiss üzvləri fəlsəfənin əsasını təşkil edir. Feyerbax əmin idi ki, hissiyyat - həqiqi biliyin vahid mənbəyidir. Bu, onu ümumi anlayışların mövcudluğunun inkarına və təkin, konkretin həqiqət kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxardır.

1. Bax: Lüdviq Feyerbax - https://az.wikiquote.org/wiki/L%C3%Bcdv%C3%9c_Feyerbax

2. Sensualizm - idrakın yeganə mənbəyinin duyğular olduğunu iddia edən fəlsəfi cərəyandır.

Fridrix Vilhelm Nitsşe və Artur Şopenhauer

Alman filosofu Fridrix Vilhelm Nitsşe (1844 - 1900) proqnozunu dəqiq verdiyi XX əsrin əvvəlinə qədər yaşamışdı (25 oktyabr 1900-ci ildə vəfat edir). Nitsşe və onun psixoxanaliz nəzəriyyəsi sonralar Karl Qustav Yunqun, Ziqmund Freydin və digərlərinin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdı. Məsələn, Ziqmund Freyd onun haqqında demişdi ki: "Nitsşeyə qədər heç kim özünü təhlil etməyi bu qədər yaxşı bacarmamışdı və çox güman bacaranlar bir daha çətin tapılsın".

Onun atası Polşa zadəganlarından idi. Nitsşe Bonn və Leyptsiq universitetlərində filologiya ixtisasına yiyələnmişdi. Ümumiyyətlə, o, hələ erkən uşaqlıqdan filologiya və musiqiyə çox böyük meyl göstərirdi. Məsələn, Nitsşe 73 musiqi bəstəsinin müəlliflidir. Nitsşe parlaq tələbələrdən biri idi və bunun sayəsində o artıq 1869-cu ildə - 24 yaşında Bazel universitetində klassik filologiya üzrə professor vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Lakin, 35 yaşında Nitsşe ciddi xəstələnir və dözülməz baş ağrılarını sakitləşdirmək üçün müxtəlif dərmanlar qəbul etməyə məcbur olur. Bu ağır vəziyyətinə baxmayaraq, o, hər il daha gözəl kitablar yazırdı. F. Nitsşenin əsas əsərləri sırasında "Zərdüşt belə deyirdi", "Musiqi ruhundan faciənin yaranması", "Antixristian", "Yaxşılıq və pisliyin o tayında", "Şən elm" və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu kimi əsərlərində o, qərb mədəniyyətini, onun dəyərlərini, psixologiyasını və ruhunu kəskin tənqid etmişdi. Nitsşenin yaradıcılıq fəaliyyəti 1889-cu ilin başlanğıcında onun beyin fəaliyyətinin pozulması nəticəsində qırılır və o, yerləşdirildiyi əyalət psixiatrik xəstəxanasında vəfat edir.

Aforizmlər onun fəlsəfəsinin ən əhəmiyyətli formasını təşkil edirdi. Bir tərəfdən, belə ifadə üsulu Nitsşenin vaxtının bir hissəsinin gəzintilərdə keçirmək istəyi ilə (xəstəliyi ilə əlaqədar) bağlı idi ki, bu gəzintilər də onu öz fikirlərini ardıcıl surətdə konspektləşdirmək imkanından məhrum edirdi. Digər tərəfdən isə bu cür məhdudiyyətlər filosofun yenə də xəstəliyi ilə - gözlərində mövcud olan ağrılar ucbatından ağ kağız vərəqlərinə uzun müddət baxa bilməməsi ilə bağlı idi.

Nitsşe 6 yaşından (yəni, anası ona royal hədiyyə etdiyi vaxtdan) musiqi ilə məşğul olmağa başlayır. 10 yaşında isə o, musiqi bəstələməyə səy edir. O, məktəb və tələbəlik illərində də musiqi ilə məşğul olmağı davam etdirir. Nitsşenin musiqi sahəsində erkən inkişafına Vyana klassik musiqi məktəbi (XVIII əsrin 2-ci yarısı - XIX əsrin 1-ci rübündə avropa musiqi istiqaməti. Bu məktəbin əsas nümayəndələri sırasında Yozef Qaydnın, Volfqanq Amadey Mosartın və Lyudviq van Betxovenin adlarını çəkmək olar) və romantizm (XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerika mədəniyyətində ideya-bədii cərəyan kimi Almaniyada 1796-cı ildə Yena tələbə şəhərciyində "Yena məktəbi" nümayəndələrinin fəaliyyəti sayəsində yayılmağa başlamışdır) böyük təsir göstərmişdi.

Nitsşe 1862 - 1865-ci illər arasında çoxlu fortepiano pyesləri və lirik vokal əsərlər bəstələmişdir. Məhz bu dövrdə o, fortepiano fantaziyası şəklində yazdığı və qismən başa çatdırdığı "Ermanarix" (1862-ci ildə) simfonik poeması üzərində işləyirdi. Bu illərdə onun yaradıcılığında A.S. Puşkinin, Ş.Petöfinin (4 mahnı), F.Ryukkertin, K.Qrotun, A.fon Şamissnun (3 mahnı) şeirlərinə bəstələdiyi mahnıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Sonrakı dövrlərdə yazdığı əsərlərdən "Yeni ilin əks sədası" (1871-ci il) R.Vaqner tərəfindən, "Manfred.

Meditasiya" fortepiano dueti isə (1872-ci il) Qans fon Byulov tərəfindən tənqid olunduqdan sonra Nitsşe praktiki olaraq demək olar ki, artıq musiqi ilə məşğul olmur.

XIX– XX əsrlərdə Qərb fəlsəfəsində yayılmış ən geniş cərəyanlardan birini **"Həyat fəlsəfəsi"** təşkil edirdi və Nitsşe bu fəlsəfi cərəyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi. "Həyat fəlsəfəsi"nin banisi isə fəlsəfə tarixində pessimist alim kimi tanınan alman filosofu **Artur Şopenhauer (1788– 1860)** hesab olunur və bu nəzəriyyənin mərkəzində insan, onun mahiyyəti və mövcudluğu ilə bağlı olan problemlər durur. O, «Dünya kor iradə və boş təsəvvüddür» adlanan əsas fəlsəfi əsərində dünyanı kor iradə və qüvvə kimi təsvir etmişdir. A.Şopenhauerin subyektiv idealist fəlsəfəsinə görə, məqsədsiz, kor fəaliyyət göstərən «iradə» dərkəniləndir, yəni, dünya bir tərəfdən, dərkənilən təsəvvürü, dərkənilən isə dünyanın məhsulu rolunda, bütün hadisələr isə iradənin obyektivləşdirilməsinin mərhələləri rolunda çıxış edir. O, həyata münasibətdə pessimist mövqedən çıxış edərək, həyatı uzun bir yuxugörmə kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, insan illüziya və «kabuslardan» xilas olaraq gələcəyi yaradır.

A.Şopenhauerin fəlsəfəsi sonrakı fəlsəfi fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, F.Nitsşe onu özünün birinci və yeganə müəllimi adlandırmışdır. Nitsşe də müəllimi A.Şopenhauer kimi pessimist mövqelərdə dururdu. Onun fəlsəfəsində xristian mənəvi dəyərlərinə yenidən qiymət verilməsi əsas məsələlərdən birini təşkil edirdi, çünki, onun fikrincə, xristian dini həqiqi insani dəyərləri təhrif etməkdə, axirət dünyası naminə real dünyanı inkar etməkdə və axirət dünyanı tərifləməkdə günahkardır. O, bunu bir xəstəlik, "məhvə doğru gedən iradə" kimi qiymətləndirir, öz fəlsəfəsini isə hər cür asılılığa və köləliyə qarşı olan "həyatın müdafiə instinkti" və ya antixristian fəlsəfəsi adlandırırdı. "Zərdüşt belə söyləmişdir" əsərində Nitsşe insanın heç bir avtoritetdən asılı olmamalı olduğunu, azad həyat və ölümün hər bir adama müəssər olmadığını və bunların yalnız **fövqəlişana** xas olduğunu deyirdi.

Nitsşeyə görə, bəşəriyyət məqsədsiz və plansız surətdə irəliləyən insan kütləsidir və ayrı-ayrı insanların düşündüyünü digərləri anlamır, nəticədə isə cəmiyyət bir-birinə düşmən kəsilir, bu isə insanları tənhalığa, aclıq və səfalətə, kədərli bir sonluğa məhkum edir. Bütövlükdə onun həyat fəlsəfəsi rəşionalizmin, mənəviyyətsizliğin tənqidinə, ikiüzlüyə, avamlığa qarşı çevrilmişdir.

Nitsşenin fəlsəfəsində mühüm məqamlardan birini də, **"Allahın ölümü"** adlandırılan məqam təşkil edirdi. Bu isə, bu dövrdə qərbi Avropa fəlsəfəsində və mədəniyyətində özünü göstərən **nihilizmi**¹ - yəni hissən qavranılmaz əsaslara, dəyərlərə inamın itirildiyini əks etdirirdi. Bu proses, Nitsşenin fikrincə, axirət dünyasına üstünlük verən xristian təliminin özünün naxoşluğundan irəli gəlirdi. "Tanrı öldü: indi biz istəyirik ki, fəvqəlişan yaşasın" deməklə o, dinin yox, xristianlığın və kilsənin əleyhinə şıxırdı. Nitsşenin insanı əsrlər boyu kilsə ilə din arasında vurnuxan, kilsənin əsarətindən qurtarıb, könüllü şəkildə elm və texnikanın, öz rəşional ağılının quluna çevrilmiş "insansızlaşmış" insandır. Allahın ölümü özünü insanları əhatə edən

1. Latınca "nihilizm" - "heç nə" deməkdir. Nihilizmə görə, insanın varlığı, onun mövcudluğunun obyektiv mahiyyəti dərk olunmazdır. Nihilistlər tanrının varlığını, bəşəriyyətin mədəni və əxlaqi dəyərlərinin olduğunu, biliyi (hər cür bilik - bir aldanmadır) inkar edirdilər.

evsiz - eşiksizlik, yetimçilik hissinin artmasında, mövcud həyata mərhəmətin itməsində göstərir. Artıq köhnə dəyərlər insanları təmin etmir, çünki insanlar onların qeyri - həyatiliyini hiss edir, onların konkret olaraq onlara aid olduqlarını hiss etmirlər. Nitsşe yazırdı ki: "Allah ilahiyyatda boğuldu, əxlaq - məənəviyyatda" - onlar artıq insana yad olublar. Tanrıdan imtina etmiş insanın bu cür məənəviyyat və təfəkkür ilə yüksək bir yer tuta bilməsi böyük bir sual altındadır. Bu cür təhlükəli iddia ilə çıxış edən Nitsşe üçün bu insana nifrət etməmək daha dəhşətli bir haldır: «Bədbəxtlik! Artıq özünə nifrət etməyi bacarmayan ən alçaq insanın zamanı yaxınlaşır». Nitsşe dərk edir ki, Tanrısı ölmüş insana nifrət etmək lazımdır, çünki, bu cür rəzil insanların sayının artması onlara nifrət edənlərin sayının azalması deməkdir. Nitsşe Allahın şəxsən tarixdə nə vaxtsa yaşadığına, sonra isə sözün əsil mənasında öldüyünə inanmırdı. Nitsşeyə görə, Allahın ölümünü bəşəriyyətin məənəvi böhranı kimi, mütləq məənəvi qanunlara, son nəticədə isə kosmik qayda-qanuna inamın itkisi kimi başa düşmək lazımdır. Nitsşe bəşəri dəyərlərə yenidən baxılmasını və dinin, xüsusilə xristianlığın əsaslandığı insan qəlbinin dərinliklərindən daha dərin qatları tədqiq edib, aşkar etməyi təklif edirdi. Nitsşenin fəlsəfəsindəki "fövqəlinsan" isə özünə dünyanı qaytara bilən, yer kürəsinin mənası olan insandır.

Tarixdə Nitsşenin nəzəri irsindən ən çox yararlanan faşizm hərəkəti olmuşdur. Nitsşe "alman romantikası" haqda yazırdı ki, mən alman irqini ali irq etmək istəyindən çox uzağam. Amma, Nitsşenin alman faşizminin ideoloqlarından birinə çevrilməsində onun bacısı Elizabetin çox böyük rolu olmuşdur. (Elizabet Nitsşe 1930-cu ildə nasistlərin hərəkətinə qoşulur və hətta ona nail olur ki, Hitler özü 1934-cü ildə Elizabet tərəfindən yaradılmış Nitsşenin muzey-arxivinə üç dəfə baş çəkir, burada Nitsşenin büstü önündə şəkil çəkdirir və bu muzey-arxivi nasional-sosialist ideologiyasının mərkəzi elan edir. Vətən qarşısındakı xidmətlərinə görə Hitler Elizabetə ömürlük pensiya təyin etmişdir.) Faşizm XX əsrdə Nitsşedən yararlanan ən böyük hərəkət olmuşdur.

Nitsşenin fəlsəfəsində faşist ideologiyasını maraqlandıran əsas məqam - onun yerdəki həyatın mənası olan "fövqəlinsan" obrazıdır. Hitler Nitsşenin fövqəlinsanını üstün irq kimi başa düşür və Alman xalqını bu cür ali irq hesab edirdi. Bu işdə əlbəttə ki, yenə də Nitsşenin ölümündən sonra çap olunmuş "Hakimiyyət əzmi" kitabına onun nasist bacısı - Elizabetin etdiyi dəyişiklər çox böyük rol oynamışdır.

Nitsşenin fəlsəfəsi psixoanalizlə məşğul olan Karl Yunq, Ziqmund Freyd, Alfred Adler və bir çox digər alimlərin elmi yaradıcılığına da böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, psixoanaliz sahəsində şöhrət qazanmış Ziqmund Freyd Nitsşe haqqında deyirdi ki: "Nitsşeyə qədər heç kim özünü təhlil etməyi bu qədər yaxşı bacarmamışdı və çox güman bacaranlar bir daha çətin tapılsın".

Nitsşenin ağıllı kəlamları və sitatlar:	
1.	- ...Kim uçmağı öyrənmək istəyirsə, o əvvəl durmağı, getməyi, qaçmağı, dırmaşmağı, rəqs etməyi öyrənməlidir : dərhal uçmağı öyrənmək olmaz!
2.	- ...Xoşbəxtlikdən aqlını itirmək daha yaxşıdır, nəinki uğursuzluqlardan, axsayaraq getməkdənsə, yöndəmsiz rəqs etmək daha yaxşıdır.
3.	- Sübhədən Zaratustra (Zərduşt) üreyində gülür və masqara ilə deyir: "Xoşbəxtlik mənim arxamca qaçır. Bu ona görədir ki, mən qadınların arxasınca qaçmıram. Xoşbəxtlik isə - qadındır".
4.	- Allah - fikirdir, hansı ki, bütün düzü əyri və bütün hərəkətsizləri - fırlanan edir.
5.	- Kimsənsə, o, ol !
6.	- Ən çox isə o adama nifrət edirlər ki, kim uçmağı bacarır.
7.	- Əgər Musiqi ilahəsinin tonlarla deyil, sözlə danışmaq ağına gəlsəydi, onda qulaqları tıxamaq lazım gələrdi.
8.	- Siz isə, mənim dostlarım, deyirsiniz ki, zövqlər barədə mübahisə etmirlər? Amma bütün həyat elə zövqlər haqqında mübahisədən ibarətdir!
9.	- Hətta ən ali sevginin bədəsində də acılıq olur...
10.	- Əgər sən qulsansa, onda dost ola bilməzsən. Əgər tiransansa - dostların ola bilməz.
11.	- Gözəllik - bu xoşbəxtliyin vədidir.
12.	- Günə ən yaxşı başlamağın vasitəsi ondan ibarətdir ki, oyanarkən düşünəsən ki, bu gün heç olmasa bir insana sevinc bəxş etmək olarmı.
13.	- Çoxları çox gec ölür, digərləri - çox tez. "Vaxtında öl!" təlimi hələlik qəribə görünür.
14.	- Gözəlliyin səsi pəsdən səslənir: o yalnız ən həssas qulaqlara daxil olur
15.	- Ən çox kim uçmağı bacarırsa, ona nifrət edirlər.
16.	- Elə hüquq mövcuddur ki, ona görə biz insandan onun həyatını ala bilərik, amma elə hüquq yoxdur ki, ona görə biz ondan onun (<i>insanın - İ.Nazim</i>) ölümünü ala bilək.
17.	- Ən çox kim uçmağı bacarırsa, ona nifrət edirlər.
18.	- Müdrik həyat yaşamaq üçün, çox şeyi bilmək lazımdır. Başlanğıc üçün iki əhəmiyyətli qaydanı yadda saxla: Ələ düşəni yeməkdəncə, aclıq çəkmək daha yaxşıdır, Və kimlə gəldi birlikdə olmaqdan, tənhalıq yaxşıdır.
19.	- Hər kilsə - fəvqəlinşanın qəbri üstündə daşdır: o (<i>kilsə - İ.Nazim</i>) istəmir ki, O, (<i>fəvqəlinşan - İ.Nazim</i>) yenidən dirilsin.
20.	- Hər atılan daş - düşməlidir!
21.	- Hər bir böyük sevgi sevgini istəmir: o bundan artığını istəyir.
22.	- İlan dedi: "Xeyir və şər Allah mövhumatıdır". Lakin ilan özü də Allah mövhumatı idi.
23.	- Doğma diyar uğrunda başından keçmək şərəfdir : Kim onun üçün ölüb, o əbədi yaşayacaq.
24.	- Sevimli insanda hətta çatışmazlıqlar da xoşa gəlir, amma sevilməyənlərdə hətta yaxşı cəhətlər də qıcıqlandırır.

XIX əsrdə materialist fəlsəfi fikrin inkişafında Karl Marks və Fridrix Engelsin rolu.

XIX əsrə qədərki materialist fəlsəfi fikrin inkişafında ən yüksək zirvəni kompleks nəzəriyyə olan **marksizm** təşkil edir. Marksizm - ilk növbədə fəlsəfi, iqtisadi və siyasi nəzəriyyədir və bu nəzəriyyənin yaranması XIX əsrdə yaşayan iki alman alim və filosof - **Karl Marks (1818 - 1883) və Fridrix Engelsin (1820 - 1895)** adları ilə bağlıdır. ABŞ Konqresi Kitabxanasının 2008-ci lin əvvəlinə aid kataloqlarının məlumatları əsasında konkret şəxslərə həsr edilmiş monoqrafiyaların sayına əsasən tərtib edilmiş - **tarixdə 100 ən çox öyrənilmiş şəxsiyyətlərin siyahısına görə, bu siyahıya məhz Karl Marks başçılıq edir.** Artıq fəlsəfə kursundan bizə yaxşı tanış olan şəxslər arasında aşağıdakı şəxslər bu yerləri tutmuşlar :

Tarixdə 100 ən çox öyrənilmiş şəxsiyyətlərin siyahısında ¹ :	
1.	Karl Marks - (1818-1883) - alman filosofu, 3180
2.	İmmanuel Kant - (1724-1804) - alman filosofu, neoklassik alman fəlsəfəsinin banisi, 2005.
3.	Vladimir Lenin - (1870-1924) - rus inqilabçısı, dünyanın ilk sosialist dövləti olan SSRİ -nin qurucusu və ilk rəhbəri, 1970.
6.	Fridrix Hegel - (1770-1831) - alman filosofu, 1654.
7.	Ziqmund Freyd - (1856-1939) - Avstriya psixoloqu, psixozanaliz elminin banisi, 1537.
11.	Foma Akvinski - (1225-1274), italiya filosofu və teoloqu, 1382.
13.	Platon - (427-347 b.e.ə.), yunan filosofu, 1263.
14.	Aristotel - (384-322 b.e.ə.), yunan filosofu, 1227.
21.	Avreli Avqustin - (354-430), filosof və teoloq, 950.
27.	Rene Dekart - (1596-1650), fransız filosofu, 755.
37.	Sokrat - (469? - 399 b.e.ə.), yunan mütəfəkkiri, 601.
40.	Fridrix Engels - (1820 -1895), alman filosofu, 584.
42.	Benedikt Spinoza - (1632—1677), holland filosofu, 568.
44.	Maks Weber - (1864 -1920), alman filosofu, 546.
49.	İsa (Xristos) - (b.e. 5 - 30 illəri), Xristian dininin banisi, 500.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, indiyə kimi Marksın nəzəriyyəsində öz aktuallığını saxlayan mərkəzi bənd - insanın öz əməyinin məhsullarından, öz şəxsi mahiyyətindən özgəninkiləşdirilməsi və onun kapitalist cəmiyyətində istehsal prosesinin vintinə çevrilməsi təşkil edir. Marksizm sinfi mübarizə, proletariyatın diktaturası, sinflərin və dövlətin ölüb getməsi, kommunist cəmiyyətinin qurulması və s. haqqında dialektik nəzəriyyədir. **Marksist nəzəriyyədə 3 müddəə çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunlar:**

- əlavə dəyər haqqında təlim (kapitalizmin siyasi iqtisadiyyatı),
- tarixin materialist anlamı (tarixi materializm),
- proletariyatın diktaturası haqqında təlim (elmi kommunizm).

XIX əsrin 40-cı illərində proletariatla burjuaziya arasındakı sinfi mübarizə Avropanın ən inkişaf etmiş ölkələrində 1-ci plana çıxır. Bunlardan ən əhəmiyyətliləri sırasında 1831 və 1834-cü

1.Bax: Tarixdə 100 ən çox öyrənilmiş şəxsiyyətlər siyahısı. - Vikipediya. <https://az.wikipedia>.

illərdə Lion toxucularının üsyanlarını, 1830-cu illərin ortaları - 50-ci illərin başlanğıcında İngiltərədə çartistlərin ¹ hərəkatını, 1844-cü ildə Sileziya toxucularının üsyanını göstərmək olar.

1847-ci ilin yazında K. Marks və F. Enqels Londonda tanış olduqları alman mühacirlərinin "Kommunist İttifaqı" adlı gizli təbliğatçılıq cəmiyyətinə qoşulurlar və cəmiyyətin tapşırığı ilə 21 fevral 1848-ci ildə dərc edilmiş məşhur "Kommunist partiyasının manifesti" proqram - sənədini hazırlayırlar. Sənəddə onlar kapitalizmin proletariyatın əlindən məhv olacağını elan edir və kapitalist ictimai quruluşundan kommunist formasıyasına keçidin qısa proqramını verirlər (Proqram 10 bənddən ibarət idi).

Marksizm nəzəriyyəsinin yaranmasında **3 mənbənin** çox böyük rolu olmuşdur. Məhz bu 3 mənbə üzərində marksizm özünün **3 tərkib hissəsini** formalaşdırmışdır.

Marksizmin 3 mənbə və 3 tərkib hissəsi:	
Mənbələr:	Tərkib hissələr:
1. Klassik alman fəlsəfəsi (Kant, Heqel, Feyerbax)	1. "Dialektik materializm". Bu mənbə əsasında K.Marks və F.Engels özlərinin dialektik materializmini yaradırlar. Marks Hegelin dialektikasını fəlsəfi fikirin zirvəsi hesab edirdi. Lakin, Marks və Engels Feyerbaxın materialist fəlsəfəsinə əsaslanaraq, Hegelin dialektikasındakı idealizmi tənqid edir və materialist mövqeyə keçirlər. Onlar materialist fəlsəfəni inkişaf etdirərək, onu insan cəmiyyəti birliyinin dərk edilməsinə - tarixi materializmə tətbiq edirlər. Marks və Engels özləri marksizmin tərkib hissələrindən biri olan "dialektik materializm" terminindən istifadə etməmişdilər. (İlk dəfə bu termini 1887-ci ildə İosif Disqen istifadə etmişdi. Bu anlayış yalnız 1891 -ci ildə rus inqilabi nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Georq Plexanovun Hegelin ölümünün 60 illik ildönümünə həsr edilmiş əsərində istifadə etdikdən sonra geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.)
2. İngilis siyasi iqtisadiyyatı (Adam Smit, David Rikardo)	2. Əməyin dəyər nəzəriyyəsi (əlavə dəyər qanunu). İngilis siyasi iqtisadi A.Smit və D.Rikardonun təmsalında dəyərin əmək nəzəriyyəsinin başlanğıcını qoydu. Marksdan da çox-çox əvvəl də belə fikirlər söylənmişdi ki, malların dəyəri onların istehsalına sərf olunan iş vaxtına mütənasib formalaşır. Həmçinin, izafi məhsul haqqında da məlumat mövcud olsa da, onun iqtisadi təbiəti tam aydınlaşdırılmamışdı. Marks bu ideyaları inkişaf etdirərək, <i>fəhlə qüvvəsini və izafi dəyəri ayrıca kateqoriyalara ayırır, kapitalın dövryyəsinin qeyri-ziddiyyətli iqtisadi mexanizmini və onun artımında maddəli işçilərin rolunu göstərir.</i>
3.Utopik sosializm (A.S.-Simon, Ş.Furye, R.Ouen)	3. Sosializm nəzəriyyəsi. Utopik sosializm Marks və Engelsin irəli sürdükləri siyasi xülasə və təkliflərin özülü olsa da, onlar utopik "kobud və düşünülməmiş kommunizm", "ümumi xüsusi mülkiyyət" prinsipini sadəcə olaraq yayanları sərt tənqid etmiş və kommunizm cəmiyyəti haqqında nəzəriyyəni yaratmışlar.

1. Çartizm - 1836-1848-ci illərdə İngiltərədə baş vermiş sosial və siyasi hərəkatdır. Çartizm adı 1839-cu ildə parlamentə verilmiş xartiyanın adından götürülmüşdür.

I. "Dialektik materializm": K.Marks "Feyerbax haqqında tezislər" əsərində məşhur tezislərindən 11-cisində qeyd edirdi ki, filosoflar yalnız müxtəlif üsullarla dünyanı izah edirdilər, əsas məsələ isə onu dəyişdirməkdən ibarətdir. Sonralar bu cür mövqe "Alman ideologiyası"nda metafizik fəlsəfənin kəskin tənqidiyə gətirib çıxardır. F.Enqelsin nöqteyi-nəzərincə, **marksist fəlsəfənin predmetini**, həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə gedən ümumi dialektik proses təşkil edir. Dialektika Marks və Engelsin fikrincə, hər bir hərəkətin ən ümumi qanunları haqqında elmdir.

Şüurun varlığa münasibətində fəlsəfənin əsas məsələsini Mark və Engels materialist mövqedən həll edir. Onların fikrincə, şüur heç vaxt dərk edilmiş varlıqdan başqa bir şey ola bilməz, insanların varlığı isə onların həyatlarının real prosesidir. Şüur həyatı deyil, həyat şüuru müəyyən edir.

II. Marksizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin əsası K.Marksın 3 cildlik "Kapital" əsərində öz əksini tapıb. Əsərdə mənfəət, əmək haqqı, kapitalist müəssisəsinin mahiyyəti və s. məsələlər araşdırılır. İqtisadi quruluşun əsas, siyasi üstqurumun isə onun üzərində ucaldığını qeyd edən Marks, **bazis və üstqurum məsələlərinə** öz iqtisadi nəzəriyyəsində çox böyük yer ayırmışdır. Marksizmin iqtisadi nəzəriyyəsinin təməl daşını isə K.Marksın **izafi dəyər** haqqındakı təlimi tutur. Marks insanlar arasındakı münasibətləri, mal mübadiləsində bazarların və pulun, kapitalın təsərrüfat sistemində oynadığı rolu, insanın işçi qüvvəsinin mala çevrilməsi və s. məsələləri nəzəri cəhətdən işləyib əsaslandırır. Marksa görə, müzdlu işçi öz iş qüvvəsini torpağın, fabrikin, əmək alətlərinin sahibinə satır. İşçi iş gününün bir hissəsini (yəni bu müddətdə qazandığı əmək haqqını) özünün və ailəsinin dölanışığına sərf edir; iş gününün digər hissəsini isə o, müftə çalışır, yəni kapitalistin gəliri, onun var - dövlətinin mənbəyi olan izafi dəyəri yaradır.

Marks və Engelsə görə, insanların maddi istehsal prosesində formalaşan fəaliyyətləri tarixi prosesin həlledici amili kimi təbiətin dəyişdirilməsində çox mühüm rol oynamışdır. Maddi istehsal həm də insanı heyvandan ayıran əsas şərtidir. İnsanları şüuruna, dininə və s. görə heyvanlardan ayırmaq olar. Əmək bölgüsünün hər mərhələsi ona uyğun olan mülkiyyət formasını müəyyən edir və tayfa mülkiyyəti tarixi inkişafın gedişində birinci mülkiyyət forması olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafı xüsusi mülkiyyətin və dövlətin yaranmasına gətirib çıxarır. İkinci mülkiyyət forması kimi - antik (quldarlıq dövrünün) mülkiyyəti, üçüncü - feodal mülkiyyəti, dördüncü - burjuaziya mülkiyyəti formalaşır.

III. Marks və Engels yeni - kommunizm cəmiyyətinin qurulması nəzəriyyəsində utopik sosializm nəzəriyyəsinə əsaslanmışdılar, yəni kommunizm cəmiyyətinin nəzəri mənbələri rolunda ilk növbədə utopik sosialistlərdən A. Sen - Simon, Ş. Furiye, R. Ouenin əsərləri çıxış etmişdir. Lakin, utopik sosializmin məhdud cəhəti ondan ibarət idi ki, onlar mövcud istismar üzərində qurulmuş cəmiyyətdən, bütün zəhmətkeçlər üçün məqbul olan istismarsız bir cəmiyyətə keçməyin həqiqi çıxış yolunu göstərə bilməmişdilər. Utopik sosialistlər nə kapitalizmdəki müzdlu əməyin və köləliyin mahiyyətini izah edə, nə onun inkişaf qanunlarını açsa, nə də bu quruluşu dəyişdirə - yeni cəmiyyət qura biləcək ictimai güvvəni tapa bilməmişlər.

Marks və Engels kommunizmi mükəmməl cəmiyyətin qurulması planı kimi deyil, tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi kimi başa düşürdülər. Onlar kommunist inqilabının zəruriliyini və proletariyatın inqilabın gedişində siyasi hakimiyyəti ələ keçirmələrinin zəruriliyini, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin bütün cəmiyyətə məxsus olan mülkiyyət növü ilə əvəz olunmasını iddia edirdilər. Onların fikrincə, kommunizmdə cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ləğv olunur və yəni sinifsiz cəmiyyət qurulur. Siniflərlə birlikdə dövlət də məhv olur, yəni - kommunizm sinifsiz və dövlətsiz quruluş olmalı idi. K.Marks "Qota proqramının tənqidi" əsərində iddia edirdi ki, kommunizm cəmiyyətinin inkişafının ən yüksək mərhələsində insanı istismar edən əmək bölgüsü yox olacaq; bununla birlikdə əqli və fiziki əmək arasındakı

ziddiyyət də yox olacaq; əmək yalnız yaşamaq üçün vasitə deyil, birinci həyatı ehtiyac, zərurət olacaq; insanların hərtərəfli inkişafı ilə birlikdə, bütün məhsuldar güvvələr də artacaq və ictimai sərvət bolluğu yaranacaq və yalnız onda burjua hüququnun dar üfünün öhdəsindən gəlmək mümkün olacaq və bu cəmiyyət öz bayrağında: "Hər kəsə qabiliyyətinə görə! Hər kəsə ehtiyacına görə!" sözlərini yazı biləcəkdir.

Marksist fəlsəfədəki tarixin materialist anlanılması indi də ictimai elmlərin öhdəsində olan faktiki materialın dərk edilməsində, mövcud olan yanaşmalardan ən yaxşısı qalmaqda davam edir. Marksizmdəki iqtisadi və kommunizm cəmiyyəti quruculuğu ilə bağlı məsələlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, əlbəttə ki, keçən bir əsr yarım ərzində kapitalizm cəmiyyəti çox böyük dəyişikliklərə məruz qalıb. Kapitalizmin bir çox ziddiyyətləri müasir dövrdə marksizm banilərinin göstərdikləri yolla deyil, başqa üsullarla həll edilmişdir. Məsələn, 1917-ci ildə Rusiyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra səkkiz saatlıq iş rejiminin tətbiq edilməsindən sonra, qərb dünyasında artan narazılıqların və sosial münaqişələrin qarşısını almaq üçün, 1919-cu ildə ən böyük qərb ölkələrinin liderləri (əvvəl Vaşinqtonda, sonra isə Cenevrədə) səkkizsaatlıq iş gününün tətbiqi haqqında, 48 saatlıq iş həftəsi, 1919-cu ildə Beynəlxalq əmək təşkilatının yaradılması və fəhlə sinfinə bəzi digər güzəştlərin də edilməsi haqda razılığa gəlirlər.

XX əsrin fəlsəfi fikri.

XX əsrin əvvəllərində kapitalizm cəmiyyəti özünün daha yüksək inkişaf mərhələsi olan, imperializm mərhələsinə daxil olur və bu dövrün ən geniş yayılmış nəzəriyyəsi kimi, marksizmin bir növ davamı olan **sosializm nəzəriyyəsi** yaranır. Bu nəzəriyyənin banisi **Vladimir İliç Ulyanov (təxəllüsü - Lenin; 10 (22) aprel 1870, Simbirsk - 21 yanvar 1924, Moskva quberniyası, Qorki malikanəsi)** - hesab olunsa da, XX əsrin əvvəllərində marksist nəzəriyyənin inkişafında **rus marksistlərindən Q.V.Plexanovun, L.D.Trotskinin, A.A.Zinovyevin, İ.V.Stalinin, L.B.Kamenevin, M.A.Bakuninin, O.Y.Martovun, Qərb filosoflarından K.Kautskinin, R.Lyuxsenburqun, K.Libknextin, O.Buerin, müasir neomarksistlərdən - Frankfurt məktəbinin nümayəndələrindən T.Adorno, Q.Markuze** və digərlərinin də rolu az olmayıb.

Vladimir İliç Ulyanov (Lenin)

Vladimir İliç Ulyanov (Lenin) - Rusiya inqilabçısı, marksizminin ən böyük nəzəriyyəçisi, sovet siyasi və dövlət xadimi, Rusiya sosial - demokrat fəhlə partiyasının (bolşeviklər), 1917-ci il Rusiyada Oktyabr inqilabının təşkilatçısı və rəhbəri, RSFSR-ın Xalq Komissarları Sovetinin (hökumətinin) birinci sədri, dünya tarixində birinci sosialist dövlətinin yaradıcısıdır.

Atası - İlya Nikolayeviç Ulyanov (1831-1886) 1869-cu ildən Simbir quberniyasında əvvəlcə xalq məktəbinin inspektoru, sonra isə - direktoru işləmiş, III dərəcəli müqəddəs Vladimir medalı ilə təltif olunduqdan sonra isə, 1882-ci ildə irsi dvoryanlıq hüququ qazanmışdır. Anası - Mariya Aleksandrovna Kazan dvoryan nəslindən olub, atası Kazan quberniyasında Kokuşkino mülkünün sahibi idi.

1879-1887-ci illərdə Vladimir Ulyanov Simbirsk gimnaziyasında təhsil almış və buranı qızıl medalla bitirdikdən sonra Kazan Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, lakin tələbə hərəkətlərində iştirak etdiyi üçün universitetdən xaric olunmuş və Kazan quberniyasının Kokuşkina kəndinə sürgün edilmişdir. 1898-ci ildə ona Kazana qayıtmağa icazə verilsə də, siyasi dərnəklərdə iştirak etməkdə şübhələnərək, universitetə bərpa edilməkdə ona etiraz edilmişdir.

1890-cı ildə anasının xahişlərinə əsasən hakimiyyət bir az yumşalır və ona hüquqşünas olmaq üçün ekstern imtahanlar verməyə icazə verilir və o, bundan istifadə edərək 1891-ci ilin noyabrında ekstern üsulla imtahanları verib, İmperator Sankt-Peterburq universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Universiteti bitirdikdən sonra o, proletarların hüquqlarını müdafiə edən vəkil kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

1895-ci ilin dekabrında Lenin siyasi fəaliyyətinə görə yenidən tutulur və Yenisey quberniyasının Şuşenskoe kəndinə 3 il müddətinə sürgün edilir. Burada o, 1898-ci ilin iyulunda 1894-cü ildən tanıdığı və Şuşenskoe kəndində siyasi sürgündə olan Nadejda Konstantinovna Krupskaya (Sankt - Peterburq, 14 (26) fevral 1869 il - 27 fevral 1939 il, Moskva) ilə kilso kəbini kəsdirir.

1901-ci ildən o, "Lenin" təxəllüsündən istifadə etməyə başlayır (bütövlükdə isə, onun konspirasiya məqsədi ilə həmçinin V.İlin, V.Frey, İ.Petrov, K.Tulin, Karpov və digər 150-dən çox təxəllüsü, özü və yoldaşları tərəfindən çox geniş surətdə istifadə etdikləri - "starik", yəni "qoca" kimi partiya ləqəbi də var idi). *Statistikaya görə, bütün dünyada Lenindən daha çox ancaq İsa Peyğəmbər (Xristos) haqqında yazılıb. Leninin əsərləri isə çap nəşrlərinin ümumi tirajına görə Bibliyadan və Mao Szedunun əsərlərindən sonra dünyada üçüncü yerdə durur.*

1903-cü ildə Rusiya sosial - demokratlarının II qurultayında partiya üzvlərinin mühüm qərarların qəbul edilməsi zamanı səsvermə nəticəsində 2 hissəyə - "menşeviklər"ə və "bolşeviklər"ə parçalanmasından sonra, Lenin "bolşeviklər"ə - yəni, "çoxluq" qazanmış tərəfdarlarına başçılıq edir, sonra isə bunun əsasında bolşevik partiyasını - Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (bolşeviklər) Partiyasını (RSDR(b)P) yaradır. "Leninizm" anlayışından geniş istifadə olunması, onun xəstəlik səbəbindən işlərdən aralanmasından sonra oldu. (1918-ci il avqustun 30-da Lenin Mixelson zavodunda fəhlələr qarşısında çıxışından sonra avtomobilinə yaxınlaşarkən terrorçu - eser qadın Kaplan atəş açaraq, çətilmiş və zəhərli güllələrlə onu iki yerdən ağır yaralayır ki, bu da onun sağlamlığına, 1921-ci ilin qışından həkimlərin təkidi ilə tez-tez işinin arasını kəsib, müalicə olunmasına və hətta 1923-cü il martın 10-da xəstəliyinin yenidən kəskinləşməsi nəticəsində paraliç olmasına və bir müddət dilinin tutulmasına, 1924-cü ilin 21 yanvarında isə vəfat etməsinə səbəb olur.) Lenin son kütləvi çıxışını 20 noyabr 1922-ci ildə Moskva sovetinin plenumunda edir.

Leninizmin nəzəri mənbəyini marksizm təşkil edir. Lenin marksizm nəzəriyyəsini öz fəlsəfi əsərlərində, xüsusilə də 1908-ci ildə yazdığı "Materializm və empiriokritisizm" [burada empiriokritisizmin (maxizmin), neokantçılığın, pragmatizmin mahiyyəti göstərilir] və 1922-ci ildə özünün demək olar ki, son əsərlərindən biri olan "Mübariz materializmin mahiyyəti haqda" məqaləsində (bu Leninin fəlsəfi vəsiyyəti hesab edilir) idealist irticaya qarşı mübariz materializmin birləşməsinə, materialist fəlsəfənin müasir təbiətşünaslıqla ittifaqını və s. əsaslandırır.

Lenin "Marksizmin üç mənbəyi və üç tərkib hissəsi" əsərində (K.Marksın ölümünün 30 illiyinə - 1913 ildə yazmışdır) marksizmin yaranmasında üç mənbənin və bu mənbələrin marksizmin tərkib hissələrinin formalaşmasındakı rolunu əsaslandırır ¹ Lenin marksist nəzəriyyəni inkişaf etdirərək, qeyd edirdi ki, cəmiyyət özünün müasir vəziyyətindən bir başa kommunizmə keçə bilməz - bunun üçün əvvəlcə sosializm mərhələsinə qədəm qoymaq və ancaq bundan sonra daha yüksək inkişaf mərhələsi olan kommunizmə keçmək lazımdır. Bu mərhələdə ilk növbədə burjuaziyanın müqavimətini qırmaq və sosialist iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün hakimiyyət forması kimi "proletariat diktaturası"nı qurmaq lazımdır. Lenin Marksın ölümündən sonra keçən illər ərzində kapitalizm cəmiyyətində baş vermiş dəyişiklikləri göstərərək, kapitalizmin özünün inkişafında son mərhələ olan imperializm mərhələsinə qədəm qoyduğunu

1. Bu haqda yuxarıda, marksizm bölməsində artıq danışılıb - bax: səh. 119 - 122.

və bu dövrün qeyri-bərabər, sıçrayışlar şəklində inkişaf etməsi şəraitində sosializmin əvvəlcə bir, ayrıca götürülmüş kapitalist ölkəsində qələbəsinin mümkünliyünü və bütün ölkələrdə sosializmin eyni zamanda qələbəsinin qeyri-mümkünlüyünü qeyd edir, inqilabın ilk növbədə "zəif halqalarda" - yəni inkişaf etməmiş ölkələrdə baş verəcəyini, bu dövrdə proletariatın rəhbər rolunu, onun sosialist inqilabındakı əsas müttəfiqlərini (kəndli, ziyalı və digərlərini), qarşıda duran vəzifələri, inqilaba rəhbərlik edə biləcək partiyanın rolunu, proletariat diktaturasının inqilabçı avanqard partiyanın rəhbərliyi altında həyata keçirilməsini, ən yaxşı hakimiyyət forması kimi Sovetlərin hakimiyyətini, inqilabi situasiya, inqilabın şərtləri və s. göstərir.

XX əsrdə Qərb fəlsəfi fikrinin inkişafında başlıca cəhət, bu dövrdə çoxsaylı fəlsəfi məktəb və cərəyanların mövcud olması və onların əksəriyyətinin marksizmə əks mövqedən çıxış etməsidir. Bunun əsas səbəbi isə uzun illər boyu maksist - leninçi nəzəriyyənin praktikada kommunizm ideallarını reallaşdırmağa çalışan SSRİ və digər keçmiş sovet və xalq-demokratiya dövlətlərinin siyasət və ideologiyasının məhək daşı olması, Qərb fəlsəfəsinin bütün fikrinin marksizmin düzgün olmadığını sübut etməyə çalışan və çox vaxt əsasən tutarlı sübut və arqumentsiz tənqiddə üstünlük verməsi, fəlsəfənin inkişafının ancaq ideoloji qarşıdurma sahəsində özünü göstərməsi və s. səbəb olmuşdur. Hər iki tərəf həqiqi fəlsəfi problemləri həll etmək üçün səylərini birləşdirməkdənsə, uzun illər boyu bir-birində zəif yerlər və səhvlər axtarmaqla məşğul olmuşlar. Əlbəttə ki, XX əsdə fəlsəfi tədqiqatlar sırasına insanla bağlı olan bəzi problemlərin araşdırılması, dini fəlsəfə, həmçinin pozitivizmin ən yeni növləri və s. ilə bağlı olan tədqiqatlar da daxildir.

XX əsrin əvvəllərində elmin rolunun artması fəlsəfəyə də öz təsirini göstərmiş və bu **sayentizm** (latınca: bilik, elm deməkdir) adlı fəlsəfi istiqamətin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Sayentizmin nümayəndələri fəlsəfənin konkret elmə meyilli olan müəyyən təfəkkür tipinə arxalanması ideyasını irəli sürür, pozitiv elmlərə (məsələn, təbiətşünaslığa) istiqamət götürərək fəlsəfədən dünyagörüşü problemini çıxarmağı, fəlsəfənin tarixən qərarlaşmış predmetindən imtina edilməsini, çox vaxt neopozitivizm (analitik fəlsəfə), «elm fəlsəfəsi», strukturalizm istiqamətində inkişaf etməsini təklif edirdilər. Lakin bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, nəzəri bilikləri tam şəkildə empirik faktlara münbər etmək olmaz.

XX əsrin 2-ci yarısından sonra fəlsəfədə müxtəlif spesifik nəzəriyyələr yaranır ki, bunlardan da: **"industrial", "postindustrial", "texnotron", "informasiya" cəmiyyətlərinin** adlarını çəkmək olar.

İndustrial (sənaye) cəmiyyət - iqtisadiyyatda sənayenin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətə deyilir. XIX əsrin 40-cı illərində yaranan bu nəzəriyyənin lideri amerikan iqtisadçısı və sosioloqu P.Draker hesab olunur. Alimlərin bir qisminin fikrincə, bu cəmiyyətin əsas meyarı ölkədə sənaye cəmiyyətinin formalaşması, kənd təsərrüfatında işləyən əhəlinin bütövlükdə istehsal sahəsinə cəlb olunmuş işçi qüvvəsinin 50 %-dən az olmasıdır.

İndustrial cəmiyyətin **postindustrial** (sənayedən sonra) cəmiyyətdən əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri - postindustrial cəmiyyətdə əmək məhsuldarlığının və həyat şəraitinin çox yüksək olması, yüksək texnologiyalara əsaslanan innovation iqtisadiyyat sektorunun üstünlük təşkil etməsidir. XX əsrin 2-ci yarısında yaranan **"Texnotron" (və ya "postindustrial", "informasiya" cəmiyyəti)** konsepsiyasının əsas nəzəriyyəçiləri sırasında **D.Rismen, D. Bell, Q. Kan, O. Tofler, Z. Bjezinski, J. Furastye, Y. Masudanın** adlarını çəkmək olar.

"Postindustrial cəmiyyət" terminini elmə ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində amerika sosioloqu **Devid Rismen (1909 Pensilvaniya, ABŞ - 2002 Nyu-York, ABŞ)** və **Daniyel Bell (1919 Nyu-York, ABŞ - 2011 Kembridj, Massaçusets, ABŞ)** daxil etmişlər (amma, D.Bell "postindustrial cəmiyyət" terminini "informasiya cəmiyyət"i termini ilə əvəz etmişdir).

1946-cı ildə D. Rismen Çikaqo universitetinin sosial elmlər professoru olur və kütləvi kommunikasiyaların öyrənilməsi üzrə tədqiqatlara başçılıq edir. D. Rismen öz elmi tədqiqatlarında müsahibə və KİV-in analizindən istifadə edir və bu ona amerikalıların xarakterində baş verən dəyişiklikləri təsvir etməyə kömək edir. Bu tədqiqatlar nəticəsində D. Rismen 1950-ci ildə Neytan Qlezer və Reuel Denni ilə birlikdə "Tənha kütlə" (rus dilində - "Одинокая толпа") kitabını dərc edir və burada modernləşmənin müasir insanın şüuruna və davranışına təsirini tətqiq edir. Tədqiqat nəticəsində o, belə bir nəticəyə gəlir ki, qərb cəmiyyətində fəal azad sahibkarlıq dövrünün subyekindən, bürokratik təşkilata tabe olan, istehlak və əyləncənin idollarına (bütələrinə) sitayiş edən şəxsiyyət tipinə keçid baş verir.

XX əsrin 60-cı illərinin sonuna **postsənaye problematikası** qərb sosiologiyasında aparıcı nəzəriyyələrdən birinə çevrilir. 70-ci illərdə bir az kölgədə qalan bu istiqamətə maraq yalnız 1980-ci illərdə yeni informasiya və rabitə texnologiyalarının inkişafına marağın artmasıyla yeni vüsət alır. Yeni cəmiyyətin yaranması haqqında ideyanı dəstəkləyən alimlər arasında, postindustrial nəzəriyyənin yaradıcılarından biri olan Daniyel Bell bu dövrdə çox böyük şöhrət qazanır və "Dedalus" jurnalında cəmiyyətlərin 2000-ci ilə qədərki dövr üçün inkişaf proqnozlarını dərc etdirir.

Kolumbiya və Harvard universitetlərinin sosiologiya üzrə professoru D. Bellin təsnifatına əsasən, cəmiyyətin postsənaye tipi ABŞ-da, Yaponiya və bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin son onilliklərində formalaşmağa başlamışdır. Onun fikrincə, ictimai istehsal sistemində əsas halqanı informasiyanın alınması, emalı və saxlanılmasına yönəlmiş əmək təşkil edir və bu cəmiyyət üçün elmi nailiyyətlər əsasında texnikanın inkişafı tipikdir. İlk dəfə olaraq cəmiyyətin postsənaye tipi çərçivəsində, təbiətlə insan arasındakı münasibətlərin əvəzinə, ön plana insanların öz aralarındakı münasibətlər çıxır.

Texnotron cəmiyyətin yaranmasının obyektiv əsasları:	
1.	- yeni texnologiyaların, ilk növbədə isə yeni informasiya texnologiyalarının yayılması;
2.	- texniki sistemin qloballaşması, vahid dünya texnologiya zəncirinin və vahid informasiya (məlumat) məkanının yaranması;
3.	- yeni texnologiyaların global əmək bölgüsündə, təbii resurslardan istifadədə, ABŞ-ın, Qərbi Avropa və Yaponiyanın siyasi və informasiya sferalarında hökmranlığı.

D.Bellin yaratdığı cəmiyyətin inkişaf nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətin inkişafında mülkiyyət formasının dəyişməsinin məşhur marksizm sxeminə alternativ olaraq, o, özünün aşağıdakı sxemini verir : **Feodalizm → Kapitalizm → Sosializm**. Buradan məntiqi nəticə kimi: **Sənayedən əvvəlki → Sənaye → Postsənaye cəmiyyətini** təklif edir. D.Bellin postsənaye (postindustrial) cəmiyyəti mülkiyyətin deyil, biliyin dominantlığına əsaslanırdı.

D.Bellin postindustrial (informasiya) cəmiyyət nəzəriyyəsinə görə cəmiyyətin xarakterik əlamətləri:	
-	bu cəmiyyətdə intellektual texnologiyaların üstünlüyü;
-	biliyin daşıyıcılarının sayının artması;
-	müxtəlif malların istehsalından xidmətlərin göstərilməsinə keçid (xidmət sahələrinin genişləndirilməsi və inkişafı) və s.

Sənaye (industrial) cəmiyyətində əsas simalar - (informasiya cəmiyyətində - "yeni insanlar") alimlər, riyaziyyatçılar, iqtisadçılar və intellektual texnologiyaların digər nümayəndələri əsas rol oynamağa başlayırlar. D. Bell belə hesab edirdi ki, postsənaye cəmiyyəti intellektual sinfin yaranmasını bir zərurət edir və bu sinfin nümayəndələri siyasi səviyyədə konsultant, ekspert və ya texnokratlar rolunda çıxış edirlər.

D.Bellin gələcəyin informasiya cəmiyyətində 3 əsas sosial siniflər:	
1.	- "alimlərin yaradıcı elitası və ən yüksək peşəkar administrasiya" ;
2.	- "orta sinif" : mühəndislər, elmi işçilər ;
3.	- "əqli əməyin proletariati" : texniklər, assistentlər, kiçik elmi işçilər, laborantlar.

Müasir cəmiyyətə baxışlarda müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin olmasına baxmayaraq, onların hamısı bir şeydə həmfikir idilər : informasiya bu gün həlledici rol oynayır. Devid Rismenin, Deniyel Bellin, Zbiqnev Bjezinskinin və digərlərinin konsepsiyalarının müqayisəli təhlili onu göstərir ki, onların hamısını bu və ya digər dərəcədə və formada mədəniyyətin və cəmiyyətin taleyində kütləvi informasiya vasitələrlərinin artan rolunun tanınması birləşdirir. Lakin eyni zamanda onlar arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur.

Postindustrial cəmiyyətlərdə istehsal sahəsində çalışan əhəlinin 50-60 %-i sənayedə, 40-45%-i xidmət sahəsində, 5%-i isə kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan əhəlinin payına düşməlidir. Bu cür cəmiyyətlərə istehsalın avtomatlaşdırması nəticəsində malların kütləvi istehsalı, xidmət sahələrinin inkişafı, şəhərlərin və onların əhəlisinin urbanizasiya prosesləri nəticəsində artması və s. xarakterikdir. **Texnotron cəmiyyətdə** yaranan iqtisadi və ictimai-siyasi münasibətlərin xarakteri müxtəlif müəlliflərin konsepsiyalarında fərqli surətdə təqdim olunurdu. Məsələn, sosioloq **Zbiqnev Bjezinski (28 mart 1928, Varşava, Polşa - 26 may 2017, Vaşinqton, ABŞ)** müasir dövrdə elmi - texniki inqilabın bəzi xüsusiyyətini mütləqləşdirərək qeyd edirdi ki, yeni texnologiya və elektronika sosial tərəqqinin həlledici amilidir və bütün dünyada "texnotron era" istiqamətində hərəkət edir.

Z. Bjezinski 1970-ci ildə çap etdirdiyi "İki dövr arasında: Amerikanın texnotron erada rolu" əsərində inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin, ilk növbədə isə ABŞ-ın industrial inkişaf mərhələsindən texnika və elektronika dövrünə qədəm qoyduğunu qeyd edirdi. Texnotron cəmiyyət konsepsiyasına əsasən, bu cəmiyyət hər şeydən əvvəl informasiya texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan cəmiyyətin inkişafında yeni bir prinsipial mərhələdir. Z.Bjezinski də D. Bell və digər tədqiqatçılar kimi "texnotron" dövrdə ən yeni kommunikasiya (rabitə) texnikasının

cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrinə təsirinin gücləndiyini qabaqcadan xəbər verirdi. O, yazırdı ki, texnotron cəmiyyətə çevrilən postsənaye cəmiyyətində mədəni, psixoloji, sosial və iqtisadi münasibətlər texnikanın və elektronikanın (xüsusilə də inkişaf etmiş kompüter və kommunikasiya sahəsində) təsiri altında formalaşır.¹ Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın bu sektoru daha sürətli templərlə artır. Məsələn, 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq, ABŞ-ın ümumi işçi qüvvəsində informasiya işçiləri üstünlük təşkil edir (50%-dən çox). 1991-ci ildə isə ABŞ-da ilk dəfə olaraq informasiyanın və informasiya texnologiyalarının əldə edilməsinə sərf edilən xərclər, istehsal texnologiyalarının və əsas fondların əldə edilməsinə sərf edilən xərcləri üstələyir. Artıq, 1995-ci ilin başlanğıcına amerika iqtisadiyyatında bütün sənaye istehsalında əldə edilmiş əlavə dəyərin təxminən 75 %-i informasiya texnologiyalarının köməyi ilə yaradılmışdır. İlk dəfə olaraq həmin ildə ABŞ-da əldə edilmiş kompüterlərin (16,5 milyon ədəd) ümumi sayı, əldə edilmiş avtomobillərin və ya televizorların miqdarından çox olmuşdur. Beləliklə informasiya cəmiyyətinə keçid real perspektiv və qaçılmaz zərurət xarakteri əldə etməyə başlayır. Müasir informasiya cəmiyyəti qlobal cəmiyyət kimi formalaşaraq, yəni qlobal xarakter alaraq, tədricən bütün dünyanı əhatə etməyə başlayır.

İnformasiya cəmiyyəti özündə aşağıdakıları ehtiva edir:	
1.	- dünya informasiya iqtisadiyyatını və elektron kommersiyanın (ticarətin) inkişaf etmiş sistemlərini;
2.	- vahid dünya informasiya məkanını;
3.	- qlobal informasiya infrastrukturunu;
4.	- formalaşan dünya normativ - hüquq sistemini və s.

Z.Bjezinskiyə görə texnotron cəmiyyətdə asudə vaxtın keçirilməsində fəaliyyətin maarifləndirici və tərbiyəvi əhəmiyyəti və aparıcı funksiyaları yaddaşlardan silinməyə, vətənpərvərlik, vətəndaş ləyaqəti, ictimai borc və bir çox başqa bu kimi keyfiyyətlər unudulmağa, yaddaşlardan silinməyə başlayır.

Z. Bjezinskiyə görə texnotron cəmiyyətin sosial nəticələri:	
1.	- texnotron inqilab gerçəkliyin dərk edilməsinə öz təsirini göstərir ;
2.	- ailədə və nəsillər arasında mövcud olan ənənəvi əlaqələri dağıdır;
3.	- qlobal integrasiyaya doğru artan meyllərə baxmayaraq, ictimai həyat getdikcə fraqmentləşir;
4.	- bizim həyatımız fraqmentləşdikcə, qlobal realıq bütün gücü ilə fərdi udur, onu öz cənginə keçirir və hətta bəzən onu boğub, məhv də edə bilər;
5.	- insanların milli və ideoloji birliklərlə bağlı köhnə inamlarının iflasına imkan yaradır və dünyaya yeni qlobal baxışlar sistemini formalaşdırır.

1. Вах: Между двумя веками : роль Америки в эру технотроники. - Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. N.Y 1970. P. 9.

Z.Bjezinski fikrincə, kommunikasiyalar və kompüterlərlə bağlı yaranmış dəyişikliklər, cəmiyyət üzvlərinin virtual ¹ aləmdə daha sıx bağlılığına gətirib çıxarır - yəni, bu cür cəmiyyətlərdə cəmiyyət üzvlərinin fasiləsiz sıx eşitmə - görmə vasitələrinin (yəni, müasir KİV-nin) təsiri altında olmalarından istifadə edərək, bəzən onları çox asanlıqla, hətta onlardan çox-çox uzaqlarda baş verən hər hansı bir problemin həllində şəxsən iştirak etməyə belə cəlb etmək mümkün olur.

Z.Bjezinski *kütləvi mədəniyyətə və onun ABŞ-dan ixracına*, kommunikasiya inqilabının qanunauyğun nəticəsi kimi baxır və bunun ideologiyasının sonu olduğunu iddia edirdi (yəni, o, XX əsrin son rübündə sosializm ilə kapitaliz arasında gedən qarşıdurmada ideoloji mübarizədən imtina edilməsini təbliq edirdi.) O. Qeyd edirdi ki, tələbələrin bu nəslə artıq texnotron dövrə yaşayır, hərçənd ki, bəzi hallarda onların yaşadıkları cəmiyyətin özü hələ o səviyyəyə (yəni, texnotron cəmiyyətə) gəlib çatmayıb.

Texnotron cəmiyyətin tipik xüsusiyyətləri:	
1.	- predmetlərin düzəldilməsi texnologiyalarından, maddi və təbii resursların dəyişdirilməsi və istifadəsindən - istehsal texnologiyalarına, informasiyanın yayılması və istifadə edilməsinə keçilməsi;
2.	- iqtisadi fəaliyyətin məqsəd və strukturunun dəyişdirilməsi, maddi istehsaldan qulluq, xidmət istehsalına keçilməsi;
3.	- siyasi həyat sisteminin dəyişdirilməsi;
4.	- insanların gündəlik həyat oriyentirlərinin dəyişdirilməsi.
5.	- iqtisadiyyatda biliklərin istehsalı, informasiyanın emalı və yayılmasıyla bağlı sektorun üstünlük təşkil etməsi;
6.	- xarici və daxili ticarətin ümumi həcmində texniki informasiyanın satış payının, iqtisadiyyatın aqrar, çıxarma və emal etmə sənayesindəki ümumi məhsulun satış payından üstün olması;
7.	- ölkə əhalisinin ümumi payında informasiyanın yaradılmasında, emalında və yayılmasında iştirak edən işçi qüvvənin, kənd təsərrüfatında və sənayedə çalışan fəhlələrin sayından artıq olması;
8.	- global telekommunikasiya şəbəkəsinin, peyk televiziya verilişlərinin, həmçinin internetin formalaşması və sürətli inkişafı.

XX əsr qərb fəlsəfəsində dünyanın fəlsəfi dərk edilməsi, insanların fəaliyyətlərinin idarə edilməsi və cəmiyyətin inkişafına təsir göstərilməsi ilə bağlı **rasionalist və irrasionalist istiqamətlər** də inkişaf edirdi. XX əsr rasionlizmində ilk növbədə **ispan filosofu X. Orteqa-i-Qassepyumun (1883 - 1955)** , **ingilis filosofu K. Popperin (1902 - 1994)** , yuxarıda haqqında danışdığımız - **amerika filosofu və sosioloqu D. Bellanın (1919 - 2011)**, **fransız filosofu, politoloqu və sosioloqu Raymon Aronun (1905- 1983)** və bir çox başqalarının adlarını çəkmək olar. XX əsrin irrasionalizmi

1. Virtuai - mümkün olan; törəyə biləcək, baş verə biləcək.

İsveçrə psixoloqu Karl Qustav Yunqla (1875 - 1961), psixooanaliz elminin banisi və psixopatoloji müalicənin yaradıcısı Avstriyalı Ziqmund Freydin (1856 - 1939) psixooanalitik fəlsəfəsiylə, neofreydizmin əsasını qoyanlardan biri, alman sosioloqu, filosofu, psixooanalitiki Erix Frommun (1900 - 1980) fəlsəfəsiylə təqdim edilmişdir.

Psixooanaliz XIX əsrin axırlarında psixoloqiya və fəlsəfədə **Ziqmund Freyd (tam adı - Siqizmund Şlomo Freyd, 1856 – 1939)** tərəfindən yaradılmış mühüm bir istiqamət idi. Siqizmund (22 yaşında olanda adını dəyişib Ziqmund qoyur) Freyd Almaniyanın Frayberq şəhərində yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan valideynləri onun təhsilinə böyük diqqət verirdilər: digər uşaqlar şam işığında dərs oxuyarkən, Ziqmund üçün ayrıca bir otaq və kerosin lampası ayrılmışdı. Bütün bunların müqabilində və əzmkarlığı sayəsində o, alman və ıvrit dillərini mükəmməl bilir, fransız, ingilis, ispan, italyan dillərində sərbəst danışır. Ziqmund həmçinin yunan və latın dillərini də mənimsəmişdi. Qimnaziyada təhsil aldığı illərdə o, əla nəticələr göstərərək, tezliklə sinifdə 1-ci şagird olur. 17 yaşında (1873-cü ildə) o, Vyana universitetinin tibb fakültəsinə qəbul olur və 1881-ci ildə buraxılış imtahanlarını əla qiymətlərlə verərək, doktor elmi rütbəsi alır. 1930-cu ildə Z.Freyd ədəbiyyat sahəsində ən mötəbər titullardan birinə - Hötə mükafatına (Frankfurt şəhəri) layiq görülmüşdür. Avstriyalı psixoloq, psixiatr və nevroloq Ziqmund Freyd tarixdə daha çox psixooanalizin banisi kimi məşhur olsa da, XX əsrin psixologiyasına, tibb elminə, sosiologiya, antropologiya, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Freyd öz həyatı ərzində çoxlu sayda elmi işlər yazıb, dərc etmişdir (onun əsərlərinin tam külliyyatı 24 cild təşkil edir.) O tibb elmləri doktoru, professor rütbələrinə layiq görülmüş, bir çox xarici ölkələrin assosiasiya və cəmiyyətlərinin (Amerika, İngiltərə, Fransanın) fəxri üzvü seçilmişdir.

Freydin nailiyyətləri arasında psixikanın üç komponentli ("O", "Mən" və "Fövqəl-Mən") psixi modelinin tədqiqi, Edip kompleksi (əks cinsli valideyninə şüursuz və ya şüurlu seksual meyl və eyni cinsli valideyninə ambivalent hiss) nəzəriyyəsinin yaradılması, "şüursuzluq" anlayışının psixologizasiyası, şəxsiyyətin psixoseksual inkişafının spesifik mərhələlərinin ayrılması, azad assosiasiyalar metodu və yuxuların şərh edilməsi kimi terapevtik metodikaların və s. hazırlaması ən əhəmiyyətlilərindəndir.

XX əsrə qədərki fəlsəfənin, Freydin fikrincə, ən böyük çatışmazlığı, təhtəlsüür probleminin onun tədqiqat predmeti olmaması idi. Düzdür, fəlsəfə insan, şüur, əqlin müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərə kifayət qədər fikir versə də, Freydin fikrincə, «Fövqəl - Mən» (Super ego) psixikası daxilinə keçirilmiş sosial əhəmiyyətli məsələlər, təhtəlsüür probleminin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı məsələlər (davranış, yuxugörmə, hipnotik vəziyyətlər, intuisiya, təxəyyül, libido (cinsi meyl), həyata meyl, ölümə meyl) və s. fəlsəfənin əsas tədqiqat məsələləri sırasına düşməmişlər.

Freyd öz tədqiqatlarında bəzən öz fikrini əsaslandırmaq üçün yunan mifologiyasına da müraciət edirdi. Məsələn, Freydin «Edip kompleksi» təlimindəki Edip termini - bilmədən öz atasını öldürüb, öz anasına evlənən qədim yunan padşahı Ediplə əlaqələndirilmişdir.

(Yunan mifologiyasına görə, Fiv şəhərinin çarı Lay və şahzadə İokasta, gələcəyi xəbər verən delfiyalıdan qorxunc xəbər alırlar: delfiyalı Laya deyir ki, əgər oğlun olsa, o, sənin qatilin olacaq və arvadınla - yəni öz anası ilə evlənəcək. Lay yeni doğulmuş oğlundan canını qurtarmaq üçün, onu öldürmək qərarına gəlir və bunu etməli olan çobana tapşırır ki, uşağı Kiferonun dağlıq otlaqlarına aparıb, orada vəhşi heyvanlara atsın. Lakin bunu etməli olan çobanın son anda körpəyə yazığı gəlir və o uşaq haqqında heç bir məlumat vermədən, onu burada rast gəldiyi qonşu şahlıqdan olan çobana verir. Çoban uşağı öz çarının yanına gətirir. Korinf çarının uşağı olmadığından, o, körpəni övladlığa götürüb, ona Edip adı verir.

Böyüdükdən sonra Edip atasını öldürəcəyi və anasıyla evlənəcəyi ilə bağlı bu peyğəmbərlikdən xəbər tutur və bu dəhşətli taledən qaçmaq üçün şəhərdən qaçır. Fiv şəhəri yaxınlığında Edip yolda az qala arabanın təkərləri altına düşəcəkdə. Arabanı sürən ağa Edipi təhqir edir və onu məşayiət edən 4 qulluqçu ilə Edip arasında dava düşür və Edip arabada oturan qocanı (qoca Edipin döğmə atası - çar Lay olur) və onu müşayiət edən 4 nəfərdən 3-nü öldürür. Sonra yolunu davam etdirən Edip Fiv şəhərinə çatır. Burada bir çaxnaşma olduğunu görür: qayanın üstündə oturan Sfinks (şir bədənli qadın cildində olan div) buradan keçərək şəhərə daxil olmaq istəyən hər kəsə bir tapmaca deyir. Tapmacanı tapan yolunu davam etdirir, tapmacanı tapa bilməyən isə parçalayırdı (lakin bu tapmacaları heç kim tapa bilmirdi). Sfinks Edipə də bir tapmaca deyir: "Kim şəhər dörd, günorta iki, axşam isə üç üstə gəzir?" Edip cavab verir ki: "Bu insandır: körpə dörd, böyük iki, qoca isə atası ilə - üçü üstündə". Edipin düz cavabı ilə məğlub olan Sfinks özünü qayadan uçuruma atır və beləliklə də Fivlilər Sfinksdən azad olurlar. Şadyanalıq edən xalq, Edipi Fivin şahı elan edir və onu güya quldurlar tərəfindən öldürülmüş çar Layın dul arvadı - İokasta ilə evləndirirlər. Beləliklə də, Edipin atası və anası ilə bağlı olan peyğəmbərlik real olur.)

Freydə görə, oğlan uşağında (Freydə görə, bu özünü 3- 4 yaşlı uşaqlarda daha qabarıq surətdə göstərir) "Edip kompleksi"nə görə anaya məhəbbət, atasına isə qısqıncılıq hissi və ona rəqibi kimi nifrət motivləri yaranır. Eyni psixoloji kompleks qızlarda da müşahidə edilir - ataya məhəbbət, anaya nifrət. Bunu isə Freyd «Elektra kompleksi» adlandırır.

Freydin kütlə və insanla bağlı olan təlimi də təhtəşüurla bağlı idi. Freyd əqli insanın xilaskarı, kütləni isə ibtidai cəmiyyətin ordusu hesab edirdi.

Z.Freyd dini ümumbəşəri nevroz adlandırmışdır. O, "Moisey və monoteizm" əsərində dinə qarşı çıxış edərək, iki əks qüvvənin— həyatla ölümün əbədi mübarizəsinin psixoloji əsaslarını şərh edir. Z.Freyd bolşevizmi dinə yaxın olan növbəti illüziya sayırdı. Onun fikrincə, K.Marksın, F.Engelsin, V.İ.Leninin əsərləri kommunistlər üçün Bibliya və Quranı əvəz etmişdir.

Uzun illər ərzində psixi xəstələrlə çalışan Freyd, bu sahədə qazandığı təcrübə və bilik əsasında, insanların psixi pozğunluğunun onların uşaqlıqda keçirdikləri əsəb sarsıntısı ilə bilavasitə əlaqəsi olduğunu söyləmişdir. Onun fikrincə, insan bir şəxsiyyət kimi beş yaşına kimi formalaşır, sonra isə (6 yaşında) durğunluq dövrü yaşanır və ancaq yeniyetməlik dövründə insan bu durğunluqdan çıxaraq, yenidən inkişaf etməyə başlayır. Freyd insanın beş böyümə mərhələsindən keçdiyini qeyd edir və hər mərhələnin mahiyyətini göstərir. 1-ci mərhələ - 0 - 2 yaş arası, 2-ci - 2 - 3 yaş, 3-cü - 3 - 6 yaş, 4-cü - 6 yaşdan yuxarı - yeniyetməlik dövrü, 5-ci dövrdə - cinsi istəklər, karyera planları, ailə qurmaq istəkləri özünü göstərir.

Z.Freyd psixoanalizdən savayı, şərq dillərinə, şərq incəsənət nümunələrinə, xüsusilə də şərq (Cənubi Azərbaycan) xalqlarına böyük maraq göstərmişdi. Onun yaşadığı Vyana, daha sonrakı illərdə isə Londondakı evini antik heykəltəraşlıq nümunələri, müxtəlif xalça məmulatları bəzəyirdi. Z.Freyd psixoanaliz seanslarında müsbət təsir vasitəsi kimi xəstələrə rahatlıq, ruh yüksəkliyi gətirən məhz bu zərif xalçalardan müalicə prosesində geniş surətdə istifadə edirdi. Məsələn, onun fikrincə : "Zərif toxunuşlu bu xalçaların rəng palitrası, incə naxışları yuxu danışmaq üçün lazım olan bir mənzərə yaradırdı. *Qaşqay xalçası* üzərində uzanan pasiyentlər öz xatirələrini, arzularını, fantaziyalarını danışır, problemlərini bölüşür, əvəzində isə xalçanın ötürdüyü müsbət enerji sayəsində sakitlik, dinclik tapırdılar."

Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freydin hikmətli fikirləri:	
1.	- Azadlıq mədəniyyətin insana bir hədiyyəsi deyil. Heç mədəniyyət yox ikən insanoğlu daha çox azad idi.
2.	- Bədbəxtliyi dadmadan, həmişə xoşbəxt olmaq istəyirsən. Halbuki nələrin səni bədbəxt etdiyini bilmədən, nələrlə xoşbəxt olacağını bilə bilməzsən.
3.	- Bil ki, əhəmiyyətli deyil neçə dəfə məğlub olduğun...Çünki əsl əhəmiyyətli olan, məğlubiyyətdən sonra yenidən dirçəlməyindir.
4.	- Bu gözəl həyat təkcə bizim deyil. Bu həqiqəti anlayıb başqalarına ziyan vermədən yaşamağı öyrənməliyik.
5.	- Düşünə bilən hər kəsin insan olması, insan olan hər kəsin düşünə bildiyi mənasını vermir.
6.	- Əlindəki daşı atmaq əvəzinə, ilk dəfə söyüş söyən adamı sivilizasiyanın banisi saymaq olar.
	- Hirsli insanın daş əvəzinə söz atdığı gün sivilizasiya yaranıb.
7.	- Heç bir kişi birlikdə olmaq istəməyəcəyi bir qızla yaxın yoldaş olmaq istəməz.
8.	- Hələ cavabı tapılmamış və qadın ruhuyla əlaqədar otuz il davam edən araşdırmalarıma qarşı mənim də cavablaşmağı bacara bilmədiyim çox əhəmiyyətli bir sual var : Qadın nə istər?
9.	- İnsanın əlçatmaz olanları hər şeydən daha çox dəyərləndirmək və arzulamaq xisləti vardır.
10.	- Qərribə deyilmi? Birini çox sevdiyinizdə, söylədiyinin yalan olduğunu bilsəniz belə, yenə hər şeydən çox ona inanmaq istəyərsiniz.
11.	- Biz necə də tərəqqiyə nail olmuşuq! Orta əsrlərdə onlar mənim özümü diri-diri yandırardı, indi isə kitablarımı yandırmaqla kifayətlənirlər (<i>Nasist Almaniyasında kitablarının yandırılması haqqında fikri</i>).
12.	- Nə qədər ki, güclü ideyaya söykənir, insan güclüdür.
13.	- Sevgi həya-abır, xəcalət hissindən qurtulmağın ən etibarlı yoludur.
14.	- Faşistlər Freyddən gestapo zamanı onunla yaxşı rəftar edildiyini yazmağı tələb edəndə, o, buna belə reaksiya vermişdir: "Bəlkə hər kəsə ürəkdən gestapo arzuladığımı da əlavə edim? "

1938-ci ildə Avstriyanın Almaniyaya birləşməsindən və yəhudilərin nasistlər tərəfindən izlənməsindən sonra, Freydin vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşir. Freydin qızı Annanın həbs edilməsindən və gestapoda dindirilməsindən sonra Freyd Üçüncü reyxı tərk edərək, İngiltərəyə getməyi qərara alır.

1939-cu ilin yayında Freydin xəstəliyi daha da kəskinləşir. Z.Freyd ömrünün sonunda (83 yaşında) dözülməz ağrılardan qurtulmaq üçün ona qulluq edən - öz həkim dostu Maks Şurdan xahiş edir ki, ona ölümcül morfi inyeksiyası vursun. Əvvəlcə xəstə atasından bir addım da ayrılmayan Freydin qızı Anna onun bu istəyinə qarşı çıxsada, sonra buna öz razılığını verir və sentyabrın 23-də Şur xəstəlikdən zəifləmiş Freydə onun həyatını dayandırmaq üçün kifayət edəcək miqdarda morfi iynəsini vurur.

XX əsrin 70-80-cı illərində fəlsəfədə **tənqidi fəlsəfə tarixinin** (tarixin pozitivist interpretasiyasına qarşı çıxış edən fəlsəfə tarixinin qnoseoloji istiqaməti) əsasını qoyanlardan biri - **fransız filosofu, politoloq, sosioloq və publisisti Raymon Klod Ferdinand Aron (1905 -1983, Parij)** olmuşdur. Siyasi baxışlarında liberal mövqelərdən çıxış edən K.Aron, elmin ideologiyasızlaşması və qloballaşma ideyasının, industrial sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin tərəfdarı idi. O, Fransada alman sosiologiyasının, xüsusilə də Maks Veberin ideyalarının yayılmasının tərəfdarı idi. K.Aron otuzdan çox kitabın müəllifi olub, fransanın məşhur "Fiqaro" qəzetinin siyasi icmalçısı idi və ömrünün son illərində siyasi publisist kimi siyasi, iqtisadi və beynəlxalq problemləri işıqlandırmaqla məşğul olurdu. O, belə hesab edirdi ki, dövlətin əsas vəzifələrindən biri vətəndaşların azadlığını, plüralizmi və bərabərliyini təmin edən qanunlar yaratmaq, həmçinin bu qanunların bir başa icrasını təmin etməkdən ibarətdir. Gəncliyində "sol"çu mövqelərdə duran K.Aron, sonralar, "soyuq müharibə" illərində klassik liberalizm mövqelərinə keçir və antikommunist mövqelərdə duraraq, NATO - nun möhkəmləndirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etməyə başlayır. O, kapitalizmlə sosializmin konvergensiyasına heç bir tarixi ehtiyacın olmadığını iddia edirdi. **"Vahid sənaye cəmiyyəti"** nəzəriyyəsinin banilərindən biri olan Klod Aron, konvergensiya nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından fərqli olaraq, iddia edirdi ki, sosializmlə kapitalizmin mübarizəsində 2-cilər qalib çıxacaq və buna görə də ideologiyasızlaşma konsepsiyasını irəli sürürdü (burada elm partiya ideologiyasına qarşı alternativ kimi çıxış edir) . O, "İntellektualların tiryəki" kitabında qeyd edirdi ki, Qərbdəki ziyalılar marksizmə və sovet sisteminə daha çox meyl edirlər, lakin müəyyən vaxtdan sonra onlar marksizm və sovet quruluşunda məyus olacaqlar. K.Aron 1968-ci ilin solçu tələbə hərəkatını, müstəmləkəçilik siyasətini və Fransa Prezidenti Şarl de Qolun siyasətini tənqid edirdi.

Haqqında məlumat verdiyimiz bütün bu nəzəriyyələrin əsas məqsədi, mövcud kapitalist cəmiyyətin inkişaf meyillərini verərək, bu cəmiyyətin zəruri inkişaf istiqamətlərini işıqlandırmaq və gələcək inkişafda bütün ölkələrin bu mərhələyə gələcəklərini əsaslandırmaqdan ibarət idi. Bu nəzəriyyələrin gizli məqsədi isə ondan ibarət idi ki, onlar məhz bu yolla (yəni cəmiyyətin inkişafını açıqlamaqla) gələcəkdə bütün ölkələrin - ideoloji, sinfi və s. fərqlərindən asılı olmayaraq, bu mərhələyə gələcəklərini əsaslandırmağa çalışır, SSRİ-nin və digər sosialist və xalq-demokratiyası ölkələrinin də bu inkişaf mərhələsinə kələcəklərini əsaslandırır və bunun bu cür olduğu təqdirdə, dünyada gedən ideoloji və sinfi mübarizənin, qarşıdurmanın mənasızlığını əsaslandırmağa çalışırdılar. Çünki, qərbin inkişaf etmiş ölkələrində bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə, cəmiyyətin ayrı-ayrı tərəflərinin tədqiqi üzərində qurulmuş bu - müəyyən yerlərdə nöqsanlı, zəif əsaslandırılmış nəzəriyyələr, artıq uzun illərin axtarışlarının nəticəsində böyük alimlər ordusu tərəfindən formalaşmış, yekdil və tam marksist-leninçi nəzəriyyə qarşısında çox zəif görünürdülər (lakin, bir neçə onillikdən sonra marksizmin də zəif cəhətlərinin olduğunu həyat özü sübut etdi.)

XX əsrdə yaranmış digər spesifik fəlsəfi konsepsiya - **antropoloji konsepsiya** hesab olunur ki, bu da humanitar- antropoloji istiqamətin, yəni «insani məzmunun» başlıca prinsip elan olunaraq, ön plana çıxarılması meyillərinin güclənməsi ilə bağlı idi. Bu zaman antropoloqizm çərçivəsində fəlsəfi antropologiya, həyat fəlsəfəsi, ekzistensializm, personalizm və s. cərəyanlar formalaşır. Bu antropoloji konsepsiyalarda insanların fərqli xüsusiyyətləri təkcə əqlə münasibətdə deyil, xristianlıq ilə doğma cəhətlərə malik olmasında da özünü göstərir. Onlar arasında mövcud olan digər bir ümumi cəhət, bu cərəyanların oxşarlığı, aralarında demək olar ki, sərhədlərin olmamasıdır. Antropoloji konsepsiyanın tərəfdarlarının fikrincə, ənənəvi fəlsəfə dünyanın mahiyyəti, mənbəyi kimi, insanın özünü kifayət qədər qiymətləndirmir, onun daxili təcrübəsini tam şəkildə nəzərə almır.

Antropoloji konsepsiyaları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar : 1. subyektiv-antropoloji və 2. obyektiv - ontoloji. 1-ciyə, insanın subyektiv «Mən»dən asılı olan (yəni, burada insana obyektiv şərait və normalardan asılı olmayan varlıq kimi baxılır) təlimlər daxildir və əqli - idraki fəaliyyət (mənəvi, təhtəşüur - irrasional və iradi impuls) insan azadlığının həqiqi əsasları kimi götürülür. 2-ci konsepsiyaya görə isə, varlığın mənası obyektin özündən çıxarılaraq (yəni, insan özünü dünya əqlinin və mütləq ruhun determinasiya edilmiş sistemində bir varlıq kimi göstərir, insanın əsl varlığı rolunda isə onun yaradıcılıq fəaliyyəti çıxış edir və bu onun həyatının mənasını təşkil edir) dərk edilir.

Fəlsəfi antropoloji konsepsiyanın nümayəndələrini şərti olaraq fizikalistlərə, sosiobioloqlara və strukturalistlərə bölmək olar.

Başlıca prinsiplərə görə fəlsəfi antropoloji konsepsiyanın tərəfdarları :		
1.	fizikalistlər:	- fəlsəfi baxışlarının əsasında dünyanın fiziki mənzərəsi, fiziki inkişaf qanunlarının dərk edilməsi durur; (U.Kuayn, C.C.Smart, C.Armstronq).
2.	sosiobioloqlar:	- insanın davranışı ilə bağlı olan sosial məsələləri bioloji qanunlarla əlaqələndirirlər; (K.Lorens, Uilson, R.Qrivers, R.Aleksander).
3.	strukturalistlər:	- onların fikrincə, həqiqi mənada tarix yoxdur, ictimai həyat və insanın özü isə müvafiq bütövlüyün ancaq konkret ifadəsidir. Ona görə də insan azadlığı yoxdur. (K. Levi - Stross, M.Fuk, J.Derrida).

XX əsrin sonunda **insan problemi** ilə Qərbdə bir çox fəlsəfi cərəyanlar məşğul olurdu.

XX əsrin 90-cı illərinin postpozitivizmində ("elmin fəlsəfəsi" məktəblərindən biri) mərkəzi yerlərdən birini **kritik rəasionalizm** tuturdu ki, bunun da banisi məşhur filosof, sosioloq, məntiq və riyazi məntiqin banisi - **avstriya və ingilis filosofu Karl Popper (1902 - 1994)** idi. K. Popper daha çox **elmin fəlsəfəsi, həmçinin sosial və siyasi fəlsəfə** ilə bağlı fikirləri ilə məşhur idi. O, öz əsərlərində *elmi metodun* klassik anlayışını tənqid edirdi. Popper həmçinin **"açıq cəmiyyət"**in inkişafını və çiçəklənməsini mümkün etmək üçün, demokratiya və sosial **kritisizm (kritisizm - tənqidi fəlsəfə)** prinsiplərini qızğın surətdə müdafiə etməyə çağırırdı. O, deyirdi ki, : "Mən səhv edə bilərəm, siz isə haqlı ola bilərsiniz; səy edək və biz ola bilək ki, həqiqətə yaxınlaşarıq." Popper "Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri", "Tarixsizmin yoxsulluğu" və digər əsərlərində marksizmi tənqid, sosial - reformizm ideyalarını isə müdafiə edirdi.

Karl Popper elmi biliyin prinsiplərinin hazırlamasına böyük töhfə vermiş və bununla da tənqidi realizmin banisi olmuşdu. Onun fikrincə, həqiqət obyektivdir, bilik isə təqribi, təxmini xarakter daşıyır və səhvlərə meyilli ola bilər və deməli, daim yenidən baxılmalıdır (**fallibilizm prinsipi**).

Popper cəmiyyət tarixinin obyektiv qanunauyğunluqlara tabe olduğunu və məhz bu qanunauyğunluqların dərk edilməsi nəticəsində gələcəyin elmi proqnozunun verilməsinin mümkün olduğunu iddia edən marksizmi "tarixsizizm" adlandırırdı. O, qanunun və

tendensiyanın (*meyl, təmayül*) nisbətini, cəmiyyətin həyatında sosial texnologiyanın rolunu araşdıraraq belə bir qənaətə gəlir ki, *qanunla ümumi tendensiyalar bir-birindən radikal surətdə fərqlənir, çünki qanun ümumi olub, hər hansı bir təzahürdə, hadisədə fəaliyyət göstərdiyi halda, tendensiyada bu cür xüsusiyyət müşahidə olunmur.* Popper sosial texnologiyanın (sosial mühəndisliyin) əsasında ictimai münasibətlərin, cəmiyyətin sosial institutlarının və s. təkmilləşdirilməsinin mümkünlüyü ideyasını irəli sürürdü.

K. Popper özünün sosial fəlsəfi konsepsiyasında sosial həyatda ideyaların daşıyıcıları olan fərdlər və təsisatların təcəssümü olan üç dünyanın mövcud olduğunu iddia edirdi: 1) fəlsəfi (təbii hadisələr dünyası), 2) mental (psixi hadisələr dünyası), 3) obyektiv həqiqət (bilik) dünyası (o, bunu insan ruhunun məhsulu - nəzəriyyələr, hipotezlər, ideyalar dünyası, yəni elmi biliyin yüksəlişi kimi qəbul edirdi.)

Obyektiv həqiqət dünyasından danışarkən Popper belə bir paradoksal ideya irəli sürürdü ki: "Prinsip etibarı ilə ancaq o nəzəriyyələr düzgündür, hansılar ki, tez və ya gec təkzib edilə bilər." Bununla o, biliyin ümumi xarakterini nisbi olduğunu iddia edirdi, yəni o, mütləq həqiqətin mövcudluğunu inkar edirdi. Popper həqiqətin dərk edilməsini biliyin faktlara adekvat uyğun gəlməsi kimi başa düşürdü və qeyd edirdi ki, həqiqəti daim buludlarla örtülmüş olan dağların zirvəsi ilə müqayisə etmək olar: lakin bu dağın zirvəsinin mövcud olmasına heç cür təsir etmir. Bu müqayisəsi ilə Popper obyektiv biliyin bizim onu dərk etmək və onu əldə etmək imkanlarımızdan asılı olmayaraq, mövcud olduğunu qeyd etmək istəyirdi. Lakin insan biliyinin nisbiliyi ideyasına aludəçilik Popperi çox vaxt aqnostik ¹ nəticələr çıxartmağa gətirib çıxarır, məsələn: "biz bilmirik, ancaq ehtimal edə bilərik..." və s. bu kimi ifadələr. Popperin fikrincə, elm həqiqətin təsdiqində hissi, müşahidəçi faktlardan imtina etməlidir və gələcək **falsifikasiya** ² (**antiverifikasiya**) **prinsipində** - yəni, Popper bunu "qeyri-həqiqətin inkar edilməsi prinsipi" adlandırırdı ki, bu da elmi biliyi qeyri- elmi bilikdən ayırmağa imkan verməli idi. Əlbəttə ki, bu prinsip məntiqi deyil, metodoloji prinsip idi.

K. Popperin "qeyri - həqiqətin inkar edilməsi prinsipi"nin mahiyyəti :	
1.	- əgər nəzəriyyə rədd edilibsə, o dərhal kənara atılmalıdır.
2.	- ancaq o nəzəriyyələr elmi hesab edilə bilər ki, onlar prinsip etibarı ilə rədd edilə bilər, yəni, onlar özlərinin səhv, qeyri - həqiqi olduğunu sübut etmək iqtidarındadırlar.
3.	- nəzəriyyə - ya konvensional (yəni, elmi birlik tərəfindən qəbul edilmiş), ya da empirik baxılmalıdır.
4.	- empirik nəzəriyyənin xarakteri təyin edilməlidir: baş verən hallar, hadisələr və o şeylər ki, bu nəzəriyyəyə uyğun gəlir.
5.	- "faktiki səhv" olan və məntiqi cəhətdən səhv olan (bir - birini təkzib edən) mülahizələri bir - birindən ayırmağın vacibliyi. ³

1. Aqnostisizm - obyektiv aləmin dərk edilə bilməsini inkar edən idealist fəlsəfi nəzəriyyə.

2. Falsifikasiya - saxtalaşdırma, saxtalaşdırılma, saxtakarlıq etmə;

3. Вах: Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва, 1983, səh. 119 - 120.)

İ.Narski yazırdı¹ ki, ingilis neopozitivist filosofu Karl Popper tərəfindən işlənilib hazırlanmış "elmi nəzəriyyələrin həqiqətə oxşarlığı" konsepsiyasında fəlsəfi baxışların məcmusunda əsas rolu onların nəzəri idrak konsepsiyası, sonuncuda isə əsas rolu həqiqət (həqiqilik) anlayışı deyil, hərçənd, onsuz da ötürmək mümkün olmamışdır, fikirlərin müəyyən mənalara sinfinə mənsub olmasının yoxlanılması (verifikasiyası) prinsipi oynayır.

Falsifikasiya, saxtalaşdırma (antiverifikasiya) prinsipi əlbətdə ki, empirik səviyyədə həqiqi biliyin yoxlanılması üsulu deyil. Onun köməyi ilə Popper elmi biliyin məzmununun yenidən tənqidi baxılması problemini həll etmək istəyirdi. O, daim qeyd edirdi ki, elm, nəzəriyyələrin dəyişməsi ilə müşayiət edilən dinamik bir prosesdir və onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər, lakin bir - birini "tamamlamırlar". Elmdə elə bir şey yoxdur ki, onu saxtalaşdırmaq mümkün olmasın və buna sübut kimi tarixdə kifayət qədər ölü nəzəriyyələrin mövcud olduğunu misal gətirir və hər bir nəzəriyyə ən yaxşı halda müəyyən həddə qədər "təsdiqlənə" bilər, obyektiv həqiqi idrak isə qeyri-mümkündür - bütün bunların əsasında etibarlı biliyin qeyri-mümkün olmasını nəzərdə tutan fallibilistik² tənqid prinsipi dayanır. Fallibilistik tənqid prinsipinə görə elmin tərəqqisi təkamül vasitəsi ilə gedərək aşağıdakıları özündə əks etdirir:

K. Popperin fallibilistik tənqid prinsipinə görə elmin tərəqqisi modeli:	
1.	- müəyyən bir hipotezin irəli sürülməsi,
2.	- hipotezin araşdırılması və onun tənqidi (sınaqdan keçirilməsi),
3.	- hipotezin eliminasiyası, yəni müəyyən xətlərin üzə çıxması, aşkarlanması,
4.	- bunun nəticəsində, yeni problemlə vəziyyətin yaranması və s.

Təqdim edilən modeldə (fallibilizm prinsipində) aydın görünür ki, irəli sürülmüş 1-ci, ilk hipotez ancaq fərziyyədir, elmi bilik deyil; sonda əldə edilən bilik də problemlidir, yəni o da hipotetik və etibarsızdır, lakin 1-c- ilə sonuncu bilik arasındakı əsas fərq, Popperə görə, onun həqiqətə daha çox yaxınlaşmasıdır.

Pozitivizmin ("elmin fəlsəfəsi" məktəblərindən biri) digər nümayəndəsi amerikalı filosof və tarixçi Tomas Kun (1922 - 1996) idi. "Stenford fəlsəfə ensiklopediyası" T.Kunu XX yüzilliyin elmi fəlsəfəsinin ən nüfuzlu filosoflarından biri adlandırır. Onun "Elmi inqilabların strukturu" kitabı isə ən çox sitat gətirilən elmi kitablardan biri hesab edilir.

Kuna görə, elmi bilik - sıçrayışvari, elmi inqilablar vasitəsi ilə inkişaf edir. Elmin inkişafını T.Kun K.Popperdən fərqli olaraq, falsifikasiya (saxtalaşdırma) prinsipi ilə deyil, yeni ideyaların köhnəsi üzərində qələbə çalması, bərqərar olması ideyası ilə bağlayırdı. Onun fikrincə, elmi biliyin doğruluğunun meyarları tarixən nisbidir. Kun qeyd edirdi ki, elm - tək-

1. Bax: Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Rusca ikinci nəşrdən tərcümə. Bakı, "Şərq - Qərb", 2010, səh.14.

2. Fallibilizmin (ingiliscə "fallible" - səhvlərə meyilli olan, etibarsız deməkdir) əsasında insan biliyinin, idrakının səhvsiz ola bilməməsi tezisi durur və onun ən məşhur tərəfdarları - Pirs və Popper idi.

tək alimlərin fəaliyyət sahəsi deyil, sosial institutdur və elmdə alimlər məktəblərdə, elmi cəmiyyətlərdə birləşirlər. Peşəkar alimlər isə elmin bünövrəsini, onun ideoloji bazisini təşkil edirlər. Onun fikrincə, müasir dövrdə elmin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi jurnalların yaranmasına, elmi kadrların hazırlanması üzrə yeni müəssisələrin, dərsliklərin yaradılmasına ehtiyac duyulur. T.Kunun fikrincə, elmi nəzəriyyələr ona görə yaşamır ki, onlar elmi axtarış prosesində əldə edilmiş nəticələri izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Yeni nəzəriyyələr isə yalnız o zaman meydana çıxır ki, əsas anlayışlar və metodlar, onun fikrincə, artıq köhnəlmişlər. Bu zaman onların yerini alimlərin yeni nəslinin diqqətini cəlb edən yeni anlayış və metodlar tutur. İdrak prosesində Kun da Popper kimi varisliyi inkar edirdi. T.Kuna görə, yeni nəzəriyyənin köhnəsi üzərində qələbə çalması mövcud problemin həllini tapmağa imkan verirsə, bu yolla o özünün səmərəli olduğunu göstərir.

XXI əsrin əvvəllərində fəlsəfi fikir.

Müasir fəlsəfə ondan əvvəl olmuş və onun içərisindən çıxdığı dünya fəlsəfi fikri ilə sıx bağlıdır. **XXI əsrin əvvəllərində** də dünyanın bütün ölkələrində və ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə fəlsəfi fikrin inkişafına, fəlsəfənin qarşısında duran yeni problemlərin həlli yollarının axtarılıb tapılmasına böyük tələbat və maraq qalmaqdadır. Müasir dövrdə fəlsəfə elminin qarşısında duran əsas məsələ cəmiyyətin ictimai, iqtisadi, mədəni həyat sahələrində baş verən proseslərin, insanın mənəvi bütövlüyünün ümumi əsaslarının dərk edilməsi, cəmiyyətdə mövcud olan radikal ictimai əhval - ruhiyyənin artmasının qarşısının alınması yollarının tapılması və bu problemin həlli yollarının göstərilməsi, cəmiyyəti daha da irəliyə aparən elmi nəzəriyyələrin üzə çıxarılmasından ibarətdir ki, bu da ilk növbədə müasir dünyanı və insanı, onun müasir həyat tərzini, durumunu anlamağı, müasir cəmiyyətin əsas global problemlərini – ətraf mühitin çirklənməsi və nüvə müharibəsi təhlükəsini, içməli su, elektrik enerjisi, yanacaq, ərzaq və s. qıtlığı, narkomaniya və alkoqolizm, yoluxucu xəstəliklər, aclıq, uşaq ölümü, miqrasiya problemi və s. dərk edib, çıxış yollarını göstərməyi nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə kapitalist sistemi radikal ictimai əhval - ruhiyyələrin artmasının qarşısını almaq üçün öz sosial siyasətini yumşaltmağa və orta sinfin mövcudluğunu dəstəkləməyə məcburdur. Tarix müasir dünyada marksizmin əsas tezislərindən biri olan *kapitalizm cəmiyyətində sosial polyarlaşmanın artması haqqındakı tezisini* təsdiq etdi: müasir dövrdə əhalinin 1%-i bütün dünyada yığılmış ümumi sərvətin 50% -nə sahibdir.

Fransız iqtisadçısı **Toma Piketti** Avropada və Amerika Birləşmiş Ştatlarında iqtisadi bərabərsizliyə həsr edilmiş "Kapital XXI əsrdə" (fransızca - "Le Capital au XXI-e siècle") kitabının [976 səhifəlik bu kitab 2013-cü ildə fransız, 696 səhifə ilə , 2014-cü ildə - ingilis, 2015-ci ildə isə rus dilində çap edilmiş və "Nyu-York tayms" qəzetinin bestsellerlər siyahısında (18 may 2014-cü ildə) birinci yerə çıxmışdır. 2014-cü ilin sonuna bu kitabın ümumi tirajı 1,5 mln.nüsxədən çox olmuşdur.] əsas tezisi ondan ibarətdir ki, kapitalın gəlir səviyyəsi iqtisadi artım səviyyəsindən yüksək olarsa, bu halda var - dövlətin kapitalistlərin əlində cəmləşməsi, təmərküzləşməsi prosesi daha da dərinləşə bilər, bu isə uzaq perspektivdə iqtisadi qeyri - stabilliyə gətirib çıxarar. Cəmiyyətdə bərabərlik üçün şərait yaratmaq və sərvətlərin əksər hissəsinin mütləq azlığın nəzarəti altına düşməsinin qarşısını almaq üçün, **Piketti sərvətə proqressiv vergilərin global sistemini yaratmağı təklif edir.** Pikettinin fikrincə, var - dövlətə qoyulan global illik 2 faizlik vergi, gəlirə görə qoyulan 80 faizə qədərki proqressiv vergi ilə birləşdikdə, qeyri - bərabərliyin səviyyəsi aşağı düşə bilər. Kitabın əsas qayəsini təşkil edən qeyri - bərabərlik ideyası Pikettinin fikrincə heç də təsadüfi deyil və bu kapitalizm

cəmiyyətinin zəruri əlamətidir və onun qarşısının alınması ancaq dövlətin bu işə müdaxiləsi yolu ilə həll edilə bilər. Kitabda qeyd edilir ki, əgər kapitalizm reformasiya (islah) edilməsə demokratiyanın özünü belə təhlükə altına sala bilər.¹

Bütövlükdə bu kitab XXI əsrin elmi nəzəriyyəsində çox böyük əks - sədəyə səbəb olmuş və dövrümüzün bir çox məşhür alimləri kitabda qaldırılan məsələləri çox diqqətlə tədqiq etmişdilər. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqmanın fikrincə, kitab " qeyri - bərabərlik problemi üzrə çox gözəl, geniş miqyaslı tədqiqatdır" və "bu ilin - ola bilsin ki, onilliyin iqtisadi nəzəriyyə üzrə vacib kitabıdır". Əsər nəinki bu gün ətrafımızda baş verənləri qeydə alan əvəzsiz bir sənəddir, o həmçinin görünməmiş tarixi dərinliyi ilə də seçilir. Kitabda müxtəlif zaman kəsiklərində kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətdə var - dövlətin qeri - bərabər bölünməsi məsələləri müəllif tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Digər iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Robertu Solou, Ümumdünya bankının keçmiş baş iqtisadçısı Branko Milanoviç, ingilis tarixçisi Endryu Xassi, Stiven Pyorlsteyn və digərləri kitabı "novatorçu", "iqtisadi tarixin riyazi modelləşməsi üzərində triumfu" kimi qiymətləndirmişlər.²

XXI əsrin əvvəlində də fəlsəfənin qarşısında duran əsas məsələ bütün dünyada baş verən tarixi proseslərinin hərtərəfli, elmi əsaslandırılmış analizini verməkdir. Şübhəsizdir ki, müasir dünyada məhz hər şeyi əhatə edən, hər şeyi qavrayan, anlama bilən hərtərəfli elm kimi fəlsəfə dünyagörüşümüzün əsasını təşkil edir və müasir texnokratik sivilizasiyanın mahiyyətinin və inkişaf istiqamətlərinin dərk edilməsində, onun hökmran rolu əvəzsizdir.

Bu gün müasir fəlsəfənin kökündə insan idrakının, insan ruhunun sonsuz imkanlara, geniş potensiala malik olması haqda baxışlar əsas yer tutur və insan ən yüksək sərvət, hər bir şeyin dəyəri, ölçüsü kimi dərk edilir. İnsan həyatının məqsədi və mənası problemləri günümüzün ən vacib problemləri arasında ən yüksək zirvədə durur. Müasir fəlsəfə dünyanı daha çox kompleks şəkildə tədqiq etməyə çalışır və bu problemləri bir problem ətrafında cəmləşdirmək olar - bu bəşəriyyətin sağ qalması problemidir ki, bu da fəlsəfənin əbədi sualının yeni həlli ilə qırılmaz surətdə bağlıdır - insan həyatının mənası və insanın bu dünyadakı təyinatı nədən ibarətdir? XXI əsrin fəlsəfəsinin əsas məsələsi insana həqiqətin, həyatın mənasının axtarışlarında kömək etməkdir.

1. Бах: Тома Пикетти. "Капитал в XXI веке", Москва, 2015. - ISBN 978-5-91103-252-4

2. Бах: Тома Пикетти. "Капитал в XXI веке". - <https://ru.wikipedia.org>

TÖVSIYYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində.

1. Qasimov M. XIX əsrdə Azərbaycan xalqının qabaqcıl fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixinin öçerkləri. Bakı, 1959.
2. Əhədov A. Qədim dünya fəlsəfəsi. Bakı, 1995.
3. Hacıyev Z. C. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2012.
4. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. Xəlilov S. Fəlsəfə: Tarix və Müasirlik (Fəlsəfi Komparativistika). Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2006.
6. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı, " "Şərq - Qərb", 2010, 360 s. Rusca ikinci nəşrdən tərcümə.
7. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
8. Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI - XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, 1978.
9. Niyazi Mehdi, Dilarə Mehdi. Fəlsəfə tarixində Fəlsəfə (1997) Nə və necə deyilənlər haqqında kitab (Fəlsəfə üzrə dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
10. Skirbekk Q., Gilye N. Fəlsəfə tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, "ZƏKİÖĞLU" nəşriyyatı, 2007.
11. Şükürov A., Abdullazadə G. Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı, 1993.
12. Şükürov A. Fəlsəfə. İkinci nəşr (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı , 2011.
13. Şükürov A. Mifologiya. I - VIII cildlər. Bakı, 1995-1997.

Rus dilində

14. Августин Аврелий. Исповедь Блаженного Августина, епископа Гиппонского. - М.: АСТ, 2003
15. Аристотель. Политика. - М. : АСТ; Транзиткнига, 2005
16. Асмус В.Ф. Античная философия. М.: Высшая школа, 1976.
17. Анатомия мудрости. 106 философ. Жизнь, судьба, учение, т. 1- 2.- Симферополь: «Таврия», 1995.
18. Джинджолия Б.Д. Восточная философия XIX-XX веков . Екатеринбург , УПИ, 2006.
19. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва, Мысль, 1986.
20. История философии: Запад-Россия-Восток. Кн.1. Философия древности и средневековья / под ред. Н.В. Мотрошиловой. Москва, 2012.
21. Коробкова Ю.Е. Философия . Москва, МИЭМП, 2005.
22. Крюков В.В. Философия . Новосибирск , НГТУ, 2006.
23. Кушнаренок С.П., Кушнаренок Я.В. Античная философия . Новосибирск , НГТУ, 2003
24. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии: Латинская патристика. Москва, Мысль, 2009.
25. Платон. Избранные диалоги : пер. с древнегреч. - Москва, АСТ, 2004.
26. Философия: учебник / под ред. А.Ф. Зотова, В. В. Миронова, А. В. Разина. - 6-е изд. ; пер. и доп., Москва, Проспект, 2010.
27. Философия: Учебник / Э.В. Островский. Вузовский учебник: НИЦ Инфра, Москва, 2013
28. Философия: Учебник для вузов / Под общ. ред. Миронова В.В., Москва, Норма, 2005.
29. Философия: Учебник для вузов / Под ред. Лавриненко В.Н., 4-е изд., Москва, 2012.
30. Тома Пикетти. "Капитал в XXI веке", Москва, 2015.